

#6 2023

Эсимденин
III Эл аралык
конференциясынын
материалдарынын
негизиндеги атайын
чыгарылыш

008 КИРИШҮҮ

1. ЭС ТУТУМ ЖАНА ТАРЫХ

- 012 *Элери Битикчи* КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СССР ТУУРАЛУУ ПЕРСПЕКТИВДҮҮ ЖАНА РЕТРОСПЕКТИВДҮҮ ЭС ТУТУМ
- 016 *Альвидас Никжентайтис* ТАРЫХ ЖАНА ЭС ТУТУМ:
ЭКИ СИНОНИМБИ ЖЕ ЭКИ БАШКА ТҮШҮНҮКПҮ?
- 019 *Антон Ватчарадзе* ГРУЗИЯДАГЫ КООМ МЕНЕН ӨКМӨТТҮН ОРТОСУНДАГЫ СТРАТЕГИЯЛЫК УНУТЧААКТЫК ЖАНА ТАЛАШ-ТАРТЫШТУУ ЭС ТУТУМ
- 023 *Тимур Надыршин* МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН РЕГИОНДУК ЖАНА ОРУС ТАРЫХЫН КАБЫЛ АЛУУСУ (2018-2019-жылдары Башкыртстан Республикасынын окуучуларын сурамжылоонун негизинде)

2. ЭС ТУТУМГА БОЛГОН УКУК

1-бөлүк. Аялдардын тагдырлары

- 027 *Мукарам Токтогулова* «КӨРҮНБӨГӨН МАНАСЧЫЛАР»: аял манасчылардын таанылуу көйгөйлөрү
- 030 *Бактыгүл Мидинова* «12» ДОЛБООРУНУН АЛКАГЫНДА
ЕЛЕНА ДРУЖИНИНА ЖӨНҮНДӨ
- 33 *Гулзада Абдалиева* ҮРКҮН ЭС ТУТУМУ ЖАНА АЯЛДАРДЫН ҮНҮ
- 036 *Гулзат Алагөз* 10 ЖЫЛ КАТ АЛЫШУУГА УКУКСUZ СОТТОЛГОНДОР:
РЕПРЕССИЯЛАНГАНДАРДЫН АЯЛДАРЫНЫН ТАГДЫРЫ

2-бөлүк.

- 040 *Ян Рачинский* РОССИЯДАГЫ КООПСУЗДУК КЫЗМАТТАРЫНЫН (ВЧК-НКВД-КГБ) АРХИВДЕРИНЕ КИРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТАРЫХЧЫЛАР ЖАНА КООМ ҮЧҮН МААНИСИ
- 049 *Айида Кубатова* КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАДИДЧИЛИК КЫЙМЫЛЫ (1900–1916)
- 053 *Александра Поливанова* БААРЫНЫН ЫСЫМЫН АТОО КЕРЕКПИ?
Россияда советтик террордун курмандыктарынын тизмелери боюнча коомдук талкууга карата
- 056 *Бахром Ирзиев* ГЕРМАНИЯДА БИЛИМ АЛГАН ӨЗБЕК ИЛИМПОЗДОРУНУН МАССАЛЫК ТҮРДӨ РЕПРЕССИЯЛАНЫШЫ
- 059 *Кундуз Ниязова* «МААЯН» ГЕЗИТИНИН МИСАЛЫНДА ӨТКӨНДӨГҮ ЖАНА УЧУРДАГЫ КЫРГЫЗ-ЕВРЕЙ (ЖӨӨТ) ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ ЖӨНҮНДӨГҮ БАЯНДАМАЛАРДЫН ЧАГЫЛДЫРУУСУН ИЗИЛДӨӨ
- 062 *Нестор Маничкин* КАЗАКСТАНДАГЫ РЕПРЕССИЯЛАНГАН УКРАИДИКТЕРДИН ҮЙ-БҮЛӨЛӨРҮНДӨГҮ МАДАНИЙ ЭС ТУТУМДУН АУДИОВИЗУАЛДЫК АСПЕКТТЕРИ

3. ЭС ТУТУМ МЕЙКИНДИКТЕРИ

1-бөлүк. Эс тутум инфраструктурасы

- 066 *Кульшат Медеуова* МАДАНИЙ ЛАНДШАФТТАРДЫ ИЗИЛДӨӨДӨГҮ ИНФРАСТРУКТУРАЛЫК ЫКМА
- 069 *Эмиль Насритдинов* ШААРДЫН ЭС ТУТУМ КАРТАЛАРЫ
- 072 *Кубанычбек Таиров* СҮЛҮКТҮ ШААРЫНЫН ӨНӨР ЖАЙЫНЫН ТАРЫХЫ
- 074 *Гзавье Аллез* БИШКЕКТИН АЙЛАНАСЫНДАГЫ 1950-жж. ТААНДЫК КӨРҮСТӨНДӨР
- 076 *Айжан Шаршенова* БИШКЕКТЕГИ СОВЕТТИК НОСТАЛЬГИЯ ОБРАЗДАРЫ
- 078 *Талгат Джумашев* ТОКТОГУЛ СУУ САКТАГЫЧЫНЫН АЙТЫЛБАЙ КАЛГАН ТАРЫХЫ

2-бөлүк. Мүзейлердеги эс тутум

- 081 *Бахром Ирзиев* АВТОРИТАРДЫК РЕЖИМДИН ТУШУНДА РЕПРЕССИЯЛАНГАН АГАРТУУЧУ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫН ЭС ТУТУМУН САКТАП КАЛУУ РЕФОРМАЛАРЫ
- 084 *Мейрам Кикимбаев* ИСЛАМ ЖӨНҮНДӨГҮ ЭС ТУТУМ ЖАЙЛАРЫНЫН MEMORY ACTIVISM ЖАНА КАРТОГРАФИЯСЫ: АКТӨБӨ ОБЛАСТЫНЫН МИСАЛЫ
- 088 *Бактыгүл Мидинова* ЭС ТУТУМ САЯСАТЫ ЖАНА КР МУЗЕЙЛЕРИ

- 092 *Кеңешбек Алмакүчүков* ЭС ТУТУМ САЯСАТЫ ЖАНА УЛУТТУК-МАМЛЕКЕТТИК
КУРУЛУШ
- 095 Дискуссия

4. Эс тутум жана активизм

- 098 *Асел Мурзакулова* «НЕМОНОМИФ» №5 ЖУРНАЛЫ
- 100 *Олег Карпов* ТҮРКСТАН АРХИВИНИН 10 ЖЫЛДЫГЫНА
- 102 *Серик Бейсембаев* КАЗАКСТАНДЫКТАРДЫН ЖАМААТТЫК ЭС ТУТУМУНА
ШТРИХТЕР
- 104 *Штепан Черноушек* ЧЕХИЯ ЖАНА СОВЕТТИК РЕПРЕССИЯЛАР ЭСТЕМИ
- 108 *Алишер Собиров* ООЗЕКИ ТАРЫХ ТАРЫХТЫ ИЗИЛДӨӨНҮН УСУЛУ КАТАРЫ:
ӨЗБЕКСТАНДЫН ТАЖРЫЙБАСЫ
- 110 *Данияр Карабаев* ООЗЕКИ ТАРЫХ УСУЛУ КЫРГЫЗСТАНДА
- 112 *Жазгүл Ибраимова* «ЭСИМДЕ ҮРКҮН» ЭСКЕРҮҮ ТУРУ

5. МАНКУРТТУН ТҮШҮ. ПОСТ/ДЕ/РЕ КОЛОНИАЛИЗМ ЖӨНҮНДӨ ТАЛКУУ: Маңкурт ойгоно алабы?

- 116 *Мадина Тлостанова* ДЕКОЛОНИАЛДУУЛУК: «КӨЧҮП ЖҮРГӨН КОНЦЕПЦИЯ»
МЕНЕН РЕЛЯЦИЯЛЫК ОНТО-ЭПИСТЕМОЛОГИЯЛЫК САЯСИЙ ПОЗИЦИЯНЫН
ОРТОСУНДА
- 122 *Элери Битикчи* СЕДЕНТАРИЗМ ЖАНА ТАЛАА ЖӨНҮНДӨ СОВЕТТИК
ИСТОРИОГРАФИЯ
- 126 *Асел Тутумлу жана Асел Доолоткельдиева* БОРБОР АЗИЯНЫН АВТОРИТАРИЗМ
ЖӨНҮНДӨГҮ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНҮН ДЕКОЛОНИАЛДАШТЫРЫЛУУСУ
- 129 *Рано Тураева* КОШ КОЛОНИАЛДЫК МУРАС ЖАНА БОРБОР АЗИЯЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮ ДЕКОЛОНИЯЛАШТЫРУУ
- 132 *Азамат Алагөз* «КЫРГЫЗ» ИСЛАМЫНЫН САЯСИЙ ЖАНА АКАДЕМИЯЛЫК
ДИСКУРСТА КОНСТРУКЦИЯЛАНУУСУ
- 135 *Эрика Марат жана Ботакоз Касымбекова* РОССИЯНЫН ИМПЕРИЯЛЫК
КҮНӨӨСҮЗДҮГҮ ЖӨНҮНДӨ СУРООГО УБАКЫТ КЕЛДИ
- 140 *Серик Бейсембаев* КАЗАКСТАНДЫКТАРДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮКТҮН 30 ЖЫЛДЫГЫН
КАБЫЛДООСУ
- 143 Дискуссия

6. ВИЗУАЛДЫК ЧАГЫЛДЫРУУДАГЫ ЭС ТУТУМ

- 150 *Гамал Боконбаев* «АКЫНДАР» КАРТИНАСЫНДА АКЫНДАР.
КУСӨМДИН ЖЫЙНАГЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА ВИЗУАЛДЫК ЭС ТУТУМДУ
КАЙРА КАРАП ЧЫГУУ
- 155 *Наталья Андрианова* ОЛЬГА МАНУИЛОВА ЖАНА «АНТИКАЛЫК
СОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАН»
- 158 Дискуссия
- 162 *Диана Ухина* ЭС ТУТУМДУ ТҮЗҮҮ: Кыргызстандын 20-кылымдагы сүрөт
искусствосу сүрөтчү-аялдардын практикасында куратордук изилдөөсү
- 164 *Гульнара Касмалиева жана Муратбек Джумалиев* КЕЛЕЧЕККЕ КАЙТУУ.
ПОСТСОВЕТТИК ЖАШОО, СҮРӨТЧҮЛӨРДҮН ТАЖРЫЙБАЛАРЫ
- 167 *Диана Рахманова* ТАРЫХ ЖАНА ЭС ТУТУМ МЕНЕН ШАЙКЕШТИК АРКЫЛУУ
ӨЗҮН ИЗДӨӨ. «АККОРД» ЖАНА «GENERATION» КӨРКӨМ ДОЛБООРЛОРУ
- 170 *Жазгүл Мадазимова* АПАМДЫН ЫРЫ: АЯЛДАР, МИГРАЦИЯ ЖАНА ВИЗУАЛДЫК
ЭС ТУТУМ
- 173 Дискуссия

7. ТИРКЕМЕ

- 176 «12»
- 180 *Наталья Андрианова* «ЭС ТУТУМ КӨПҮРӨЛӨРҮ»
сүрөт көргөзмөсү
- 186 *Мадина Тлостанова жана Эльмира Ногойбаева* ЖЫЙЫНТЫК КАТАРЫ

Фото: Айдай Алгожоева

Чыгарылыштын темасы:

ЭС ТУТУМ ӨТКӨӨЛҮНДӨ

КИРИШҮҮ

Ушул 2023-жылдын март айында өткөн III Эл аралык «Эс тутум өткөөлүндө» конференциясы «Эсимде» изилдөөчүлүк аянтчасынын тегерегиндеги талкуулардын логикалык уландысы болуп калды. Өткөндү изилдеген жана аңдап түшүнгөндөрдүн чөйрөсүндө – эс тутумдун жана деколонизация процесстеринин призмасы аркылуу.

Конференция – Эсимде алектенген ишмердиктин өтө ар кыл түрлөрүн: экспедициялар, архивдик изилдөөлөр, медиаберүүлөр, социалдык тармактар, мектеп, журнал, талкуулар жана көптөгөн башка нерселерди камтыган биздин «чоң үй-бүлөнүн» бир бөлүгү. Бул форматтардын бардыгы Эсимденин миссиясын жана максаттарын колдойт. Дал ушинтип чоң кросс-регионалдык талкуу – эл аралык конференция жаралды. Анын башкы милдети – изилдөөлөр аркылуу өткөндү аңдоонун ар кыл, анын ичинде эң жаңы ыкмаларын сунуштоо максатында эстутум жөнүндө бардык үндөрдү жылына бир жолу Бишкекте чогултуу.

Биринчи эки конференция – «Эс тутум тилин издеп» жана «Маңкурттун түшү» – изилдөө талаасынын өзүнүн методологиялык негиздемелерин да, таризделишин да, жана кыйла маанилүү болгон – сүрөттөө тилин да издөө аракеттери болгон. Алар жөнүндө баарын камтыган маалымат биздин esimde.org сайтыбызда берилген. «Эсимдени» – Борбордук Азияда жакыныраак түшүнүү үчүн сөздү тандап алган учурдагыдай эле – өткөндү иликтөөдөгү укмуштай тез өнүгүп жаткан дисциплина аралык багыттар – memory studies жана memory activities сыяктуу эле, «Маңкурттун түшү» да эс тутуму зордоп тартып алынган, маңызы өз энесин/өткөнүн эстей алабы же жокпу деген суроо менен аныкталуучу маңкурттун белгилүү метафорасы. Чыңгыз Айтматовдун баянынын жыйынтыгы «Эне бейит» энелер көрүстөнү болуп калды. Кыргызстандын тарыхында бул реалдуу нерсе – постсоветтик мейкиндикте алгачкы болуп 1991-жылы ачылган 1937-жылы репрессиялангандардын массалык жашыруун көрүстөнү – «Ата бейит», аталардын көрүстөнү. Ушинтип Эсимде дагы бир миссиясын аныктады – окуяларды жана процесстерди сүрөттөөнүн тилин түзүү. Бизге бул жерде, баарынан мурда Борбордук Азияда бизди түшүнүшкөнү зарыл.

Эсимденин III конференциясы «Эс тутум өткөөлүндө» деп аталат. Ал эки борбордук түшүнүктүн: эс тутумдун жана деколонизациянын тегерегинде курулган.

Бул конференциянын метафорасы Өткөөл болуп калды, анын сүрөтүн конференциянын бардык постерлеринен көрүүгө болот. Өткөөл тандоо катары. Өткөөл болжолдуу келечек же айрылыш жол катары. Өткөөл кесилишүү, алмашуу, таанышуу орду, ойлор калыптанган орун, жолоочулар жаңы билимдерди алып, жолун уланта турган орун.

Визуалдык элестин негизи катары Эсимде командасы 2022-жылдын августунда 12 күн ичинде басып өткөн 1916-жылдагы Үркүндүн эстелик жерлери боюнча биздин эскерүү жүрүшүбүздүн мезгилинде тартылган фотосүрөт алынган.

Боом капчыгайында тартылган бул фотосүрөттө биз эки көпүрөнү көрө алабыз. Бири – Семенов көпүрөсүнүн урандылары, экинчиси – Кызыл көпүрө.

Кызыл көпүрө – совет мезгилинде курулган жана азыркы мезгилге чейин колдонулат. Семенов көпүрөсү – XX кылымдын башында курулган, ал Пишпек жана Пржевальск уезддеринин байланыштыргыч чынжыржасы болгон. 1916-жылы Падышалык Россиянын колониялык саясаты мезгилинде жана Үркүн мезгилинде ал стратегиялык роль ойногон. Чүй өрөөнүнөн качып бара жаткан жашоочулар ушул көпүрөдөн өтүп, Ысык-Көлгө, андан ары Кытайга качышкан. Бул эки көпүрө биздин өткөнүбүздү жана азыркыбызды эскертет жана чагылдырат.

«Эс тутум өткөөлүндө» конференциясында Эсимде өз ишинде колдонуп жаткан үч негизги формат колдонулду:

*Элмира Ногойбаеванын баяндамасы учурунда.
Фондогу сүрөттүн автору: Анатолий Цыбух.
Сүрөт: Айжан Шаршенованыкы.*

- изилдөөлөрдү тааныштыруу
- талкуулар
- визуалдык эс тутум.

Үч күндөн экөө эс тутум жана деколонизация темаларына багытталган изилдөөлөрдү тааныштырууга жана талкууларга арналды. Үчүнчү күн – чагылдыруунун визуалдык практикаларына берилди.

Гапар Айтиев атындагы Улуттук сүрөт искусствосунун музейинин актылык залында өтүп жаткан конференция менен удаалаш, бир дубал артында эле – экспозициялык залдарда – Эсимденин эки көргөзмөсү жүрүп жатты:

- «12»
- «Эс тутум өткөөлдөрү»

Мурунку конференциялар сыяктуу эле, бул да Эсимде командасы, тилектештер, изилдөөчүлөр, изденген жана ойлонгон адамдар үчүн көптөн күткөн окуя болуп калды. Биз конференцияны, биринчи кезекте, биз үчүн, өзүбүз үчүн уюштурдук. Биз үчүн бирге, айрым учурда ар түрдүү позициядан чогулуунун жана өткөндү, азыркыны жана келечекти аңдап түшүнүүнүн бул мүмкүнчүлүгү маанилүү. Субъектинин – адамдын, жамааттардын, мамлекеттердин позициясынан. Бүгүн, биз эгемендик деп атаган мезгилде, согуштардын жана чыр-чатактардын мезгилинде, консервативдик бурулуштардын жана колониялык практикалардын контекстинде, ар түрдүү «дүйнө картиналарын» билүүгө жана чагылдырууга иерархиялардын жана монополиялардын талкаланышынын контекстинде өзүбүздүн субъекттүүлүгүбүздү кантип калыптандырыш керектиги жөнүндө суроолорду берүү жана жоопторду издөө биз үчүн маанилүү.

Тематикалык баяндамалар. Сунушталган темалардын айрымдары кеңири аудиторияга алгачкы жолу тааныштырылды. Буга чейин табуланган, кулакка тартылып, Украинага сүргүнгө айдалган үй-бүлөлөрдөгү аялдардын тагдырлары темасы, кийинирээк «10 жылга кат жазышуу укугу жок» (репрессиялангандардын тагдыры жөнүндө туугандарынын суроо-талаптарына мамлекеттин жооп берген каттарындагы стандарттык туюнтма) репрессиялангандардын тагдыры же «Манас» эпосун аял айтуучулардын (манасчылардын) кыйчалыш тагдырлары; Казакстандагы өзүнүн этно-диний иденттүүлүгүн сактап калган украиналык келгиндердин темасы,

же Германияга окууга кеткен, бул үчүн 1938-жылы атылган түркстандыктардын темасы. Буга чейин жабылган же, «Мемориал» эл аралык фондунун – архивдерди ачуу жана идеалдуу совет мамлекетинин жана бийлигинин иллюзияларын талкалоо боюнча олуттуу институционалдык иштерди жүргүзүп жаткан алгачкы уюмдун ишмердиги сыяктуу, жабылуу тенденциясы бар темалар.

Концептуалдык мамилелер. Биринчи панель «Эс тутум жана тарых» деп ачык аталганына карабай, мында эс тутум менен иштөөдө дал концептуалдык мамилелер жөнүндө сөз болду, талкуунун өзү бүткүл конференциянын туташ сызыгы болуп калды. 2022-жылдын окуялары, болуп жаткан нерселерди аңдап түшүнүү жана өзүн, саясий процесстерди, коомдук трансформацияларды, социалдык бытырандылыкты кабыл алууну кайра баалоо процесстерин катализациялаган Украинадагы согуш. Сап алдында «маңкурт ойгоно алабы?» суроосу катары берилген «Пост/де/ре:колониалдуулук жөнүндө ой толгоолор» панели биздин конференциябыздан да кыйла кеңири талкууну козгоду. Академиялык, атүгүл саясий алкактардан да кыйла кеңири аңдап түшүнүү процесси катары деколонизациялык – өзүнүн субъекттүүлүгүн жана инсандыгын аңдап түшүнүүнүн дүйнөтаанымдык платформасы. Ушундан улам конференцияда көтөрүлгөн туунду категориялар, мисалы, Астанадан келген доктор Кульшат Медеуова карап чыккан империялык «аймактарды (кандайдыр-бир боштук катары) өздөштүрүүнүн» ордуна «маданий ландшафт».

Методологиялык мамилелер. Оозеки окуялар аспабы менен иштөөнүн, жабык архивдердин шартында архивдик материалдарды жыйноонун, эстутумдун активизминин жана унутулгандардын, үгүлбагандардын үндөрүн илгерилетүү тажрыйбасы. «Эстутум визуалдык чагылдырууда» панелиндеги өз позицияларын чагылдыруунун жана изденүүнүн визуалдык ыкмалары.

Биз алыс жолго жана дээрлик реалдуу тобокелдиктерге карабастан, биз менен өз тажрыйбаларын жана ой толгоолорун бөлүшүү үчүн келишкен бардык меймандарыбызга ыраазыбыз.

Постконференция: Конференциядан кийин Кемин капчыгайындагы тоо этегиндеги айылга барып, Эсимде командасы конференциянын жыйынтыктары боюнча, алынган сабактар жана кийинки конференцияларды пландоо боюнча семинар өткөрдү. Конференциянын чакырылган спикери доктор Мадина Тлостанова биздин талкууларыбызды колдоду жана өз көз караштары менен бөлүштү. Бул жолугушууга чейин эле биз анын эмгектерин окуп жана үгүп жүргөндүктөн, бул «сааттарды салыштыруу» маанилүү болду. Чай үстүндөгү бардык маектерди жайгаштырбоону чечтик, бирок, бизге маанилүү көрүнгөн бир интервьюну тармактагы ачык колдонууга тараттык. Катуу суук тийгизип алганына карабай биз менен ушунча күн чогуу болгону үчүн Мадинага ыраазылык билдиребиз. Эс тутумду жана өзүн изденүүнүн учурдагы согуштарында улам актуалдашып бара жаткан кыйла тайманбаган жана терең эмгеги үчүн өзүнчө ыраазылык билдиребиз.

Биздин конференцияны угуу үчүн келген бардык меймандарга ыраазылык билдиребиз. Сүрөтчүлөргө, музейчилерге, мугалимдерге, журналисттерге, волонтерлорго, изилдөөчүлөргө – талкууга салым кошкондордун баарына ыраазылык. Бизге ишенген жана колдогон демөөрчүлөргө ыраазылык. Эсимденин ынтымактуу жана өжөр чакан командасына өзгөчө ыраазылык.

Эльмира Ногойбаева

1. ЭС ТУТУМ ЖАНА ТАРЫХ

Элери БИТИКЧИ

Альвидас НИКЖЕНТАЙТИС

Антон ВАТЧАРАДЗЕ

Тимур НАДЫРШИН

**Элери
БИТИКЧИ,**
тарыхчы,
философ
(Кыргызстан)

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СССР ТУУРАЛУУ ПЕРСПЕКТИВДҮҮ ЖАНА РЕТРОСПЕКТИВДҮҮ ЭС ТУТУМ

Жамааттык эс тутумду изилдөөнүн дээрлик бир кылымдык тарыхы бар. Француз социологу Морис Халбвакс 1920-жылдары бул социалдык кубулушка кызыгып калып, Батыш илимине биринчи жолу «жамааттык эс тутум» терминин киргизип, сүрөттөп берген.

Жамааттык эс тутум – бул бир коомчулукка таандык, коммуникация жана социалдык институттар аркылуу калыптанган өтүмүштүн образы.

Бул терминди Ян Ассман өнүктүрүп, жамааттык эс тутумду маданий жана коммуникативдик эс деп концептуалдык бөлүүнү сунуш кылган.

Маданий эс тутум – бул мемориалдык комплекстерде, өткөн жөнүндө адабияттарда, тасмаларда, антиквариаттарда, окуялардын тарыхнаамасынан тышкары коомчулуктун тарыхы жөнүндө түшүнүк бере турган бардык нерселерде камтылган иллюстрацияланган жамааттык эс тутум. Ал ата-бабалардын миңдеген жылдык тарыхын камтый алат жана топтун иденттүүлүгүн калыптандырууга, ошондой эле улут куруу максаттарына кызмат кылат. Маданий эс-тутум өтө символикалуу болуп, образдарды, эмоцияларды, болуп өткөн окуяларга таандык болуу сезимин калыптандырат.

Коммуникативдик эс тутум жакынкы болуп өткөн окуя менен байланышкан жана адатта бир үй-бүлөнүн же социалдык тармактын (чөйрөнүн) ичиндеги 3-4 муунду камтыйт. Эс тутумдун бул түрү күнүмдүк турмушта тааныштар, туугандар, достор өз тажрыйбасы менен бөлүшүп, башка адамдардан уккан окуялар, жеке мамилелер аралык өз ара аракеттенүү ж.б.у.с. аркылуу калыптанат.

Өткөндүн эс тутуму изилдөөнүн жана көптөгөн фактылардын аркасынан эмес, өткөн жөнүндөгү нарративдге эмоционалдык боёк берилгендигинен сакталып калышы мүмкүн. Ушул жерден эс тутум объективдүүлүк жана эмоционалдык нейтралдуулукка умтулган тарыхтан айырмаланат. Тарыхчылар балдарга сабак беришет, бирок алар улуттук тарых боюнча тажатма сабактарды эмес, кызыктуу каармандар менен жандуу тарыхый тасманы эстеп калышат. Тигил же бул маалымат кантип жана эмне үчүн эсте калганын жана аны эмне коштоп жатканын айтуу кыйынбы? Ал эс тутум кандай из калтырат жана бул эс тутум изин кантип сүрөттөп же чечмелесе болот?

Немис изилдөөчүсү Питер Райхель «Эс тутум саясаты: национал-социалисттик тарыхтын талаш-тартышындагы эсте каларлык жерлер» деген изилдөөсүндө эс тутумду өткөрүп берүүнүн төрт түрүн аныктайт: аффективдик, эстетикалык-экспрессивдүү, инструменталдык-когнитив-

1-график. Эс тутумду изилдөө багыттары

дик, саясий-моралдык берүү ыкмалары. Ошондой эле эс тутумду өткөрүп берүүнүн функциялары бар экенин жана алар эс тутумдун кандай максатта өткөрүлүп берилээрин көрсөтөт. Чындыгында, бул ыкмалар бир максатты көздөшөт – эс тутумду өткөрүп берүү – башкача айтканда жаттоо, жана биз процесс катары жаттап калууга токтолгубуз келет.

Биздин оюбузча, жаттоо (адамдын эс тутумун коддоо) үчүн натыйжалуулугу далилденген бир нече жалпы принциптер жана стратегиялар бар. Бул стратегиялар маалыматты жакшыраак сактоого, демек, эс тутум өткөрүп берүүгө же эс тутум изине алып келет. Ал эми эс тутумду өткөрүп берүү, коддоо үчүн колдонулган процеске жана техникаларга көз салып турсак, балким, эс тутумду декоддоо процессин изилдей алабыз. Биз ар кандай акторлор, анын ичинде өзүн-өзү эстеп калуу үчүн колдонулган жаттоо, жамааттык эс тутумду өткөрүп берүүчү 7 стратегиябызды сунуштайбыз. Бул ыкмалар аздыр-көптүр болушу мүмкүн, бирок биз алардын жетисин тандап алдык:

КӨҢҮЛ БУРУУ: Коддолгон маалыматка көңүл буруу эс тутумдун изи калыптанышы жакшыртууга жардам берет.

КАЙТАЛОО: Мээге бир нече жолу кабыл алынган маалымат эс тутумдагы изди бекемдөөгө жардам берет.

СЕМАНТИКАЛЫК КАЙРА ИШТЕТҮҮ: маалыматты маңыздуу коддоо, мисалы, аны башка маалымат же түшүнүктөр менен байланыштыруу, эс тутумдун изинин сапатын жакшыртууга жардам берет.

ОБРАЗ: образдарды түзүү визуалдык же мейкиндик маалыматты коддоштуруунун натыйжалуу жолу болушу мүмкүн.

АССОЦИАЦИЯ: Эсте кала турган маалыматты башка маалыматтар менен байланыштыруу, мисалы, жаңы маалымат менен болгон билимдин ортосундагы байланышты түзүү эс тутумдун калыптанышы жакшыртууга жардам берет.

ЭМОЦИЯ: Эмоционалдык жооп менен байланышкан маалыматты коддоо эс тутумдун изин бекемдөөгө жардам берет, анткени эмоциялар эскерүүлөрдү коддоону жана кайра калыбына келтирүүнү күчөтөт.

КОНТЕКСТ: Маалыматты белгилүү бир контекстте коддоо, мисалы, аны убакытка, жерге же кырдаалга байланыштыруу, эс тутумдун калыптанышы жакшыртууга жардам берет.

Биз эс тутумдун издерине таасир этүүчү акторлордун көз карашы гана эмес, инсандардын эсинде информациянын сакталышы боюнча да изилдөөнү сунуштайбыз.

Ошентип, биз үчүн эс тутумду изилдөө (memory studies) бул жаттоо процессин да изилдөө – адамдардын эсинде коддолгон маалыматты декоддоо – башкача айтканда, ал жерде ЭМНЕ сакталганы гана эмес, КАНТИП жана ЭМНЕ ҮЧҮН адамдын же ал таандык болгон коомчулуктун өткөнү жөнүндө ошол жерде сакталат. Өткөнгө көңүлдү эмне бурат, бул эскерүүлөр эмне үчүн кайталанат, алар семантикалык жактан эмне менен байланышат, алар кандай образдарды, ассоциацияларды, эмоцияларды пайда кылат, кандай контекстте эсте калат жана эске келет? Башкача айтканда, биз эс тутум өткөрүп берүү процессин изилдеп жатабыз.

Мүмкүн, эгер биз маалыматты ушундай жол менен жайгаштырсак, өткөндү эстеп калуу процесстерин жакшыраак түшүнө алабыз. Ошол эле учурда биз эс тутумга эмне таасир этиши мүмкүн экенин түшүнө алабыз. Мисалы, эс тутумда көп учурда абдан күчтүү сакталган пропаганданы алсаңыз, анда көңүл буруу, кайталоо, эмоциялар менен айкалыштырылып колдонулат. Окуянын баяндалышынын контекстин өзгөртүү бир адам тууралуу эс тутумдун изин ар башкача өзгөртө алат. Орто Азиянын улуттук республикаларынын советтик жетекчилери советтик тарыхтын шартында коммунизмди куруучу, ак ниет коммунисттик интернационалист болушкан. Ушул эле адамдар эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин улуттук тарыхтын контекстинде азыркы улуттук мамлекеттин түптөөчүлөрү, өз улуттарынын патриоттору, улуттук жаштарга үлгү болуп калышты. Башкача айтканда, биз нарративдин контекстинин өзгөрүшү эс-тутумдун изин кандайча өзгөртөөрүн көрүүдөбүз. Эгерде Орто Азия мамлекеттеринин тарыхнаамасын ала турган болсок, анда көбүнчө совет доорунда жазылган ошол эле окуя азыр башка контекстте айтылып, башка тарыхый линия пайда болууда. Советтик тарыхнаамада бүткүл өткөн тарых революция жасоо, коммунизмди жана СССРди куруу жана «Советтик элдердин бир тууган үй-бүлөсүндө Орто Азия жана Казакстан республикаларынын ордун табуу» үчүн болгон — мунун баары ушуга алынып келинет. Орто Азиянын тарыхнаамаларында бүтүндөй өткөн мезгил казактардын, кыргыздардын, өзбектердин, тажиктердин жана түркмөндөрдүн улуттук мамлекеттерин түзүү үчүн болгон. Окуянын контексти баарын, анын ичинде эс тутумду өткөрүп берүү функцияларын дагы өзгөртөт.

Мамлекеттик институттары коомду көзөмөлдөгөн Борбордук Азия өлкөлөрүндө эс тутум саясаты жамааттык эс тутумду сактоонун басымдуу формасы болуп саналат. Тарыхый эс тутум бул мамлекеттер тарабынан мамлекетти куруу, улуттук аң-сезим, мекенчилдик жана биримдик максаттарында колдонулат.

Жарандык коомдун алсыздыгы жана адам укуктары үчүн ийгиликтүү күрөштүн символикалык мисалдарынын дээрлик жоктугу бул күн тартибин жамааттык эс тутумга киргизүүгө мүмкүндүк бербейт. Бирок, тарыхтан сабак алууга мүмкүндүк берүүчү дагы бир ыкма бар – бул демократиялык коомду курууда эмнелерди кылбоо керек, эмнеден качуу керектигин эстеп калууга багытталган проспективдүү эс тутум. Ушундай жол менен биз келечек муундар үчүн эс тутумду өткөрүп берүү функцияларын кайра коддой алабыз.

Проспективдүү жамааттык эс тутум – бул жамааттык эс тутум тарабынан билдирилген жол менен келечектеги окуяларды же тажрыйбаларды алдын ала көрүү жана даярдоо процессин билдирет. Бул түшүнүктү биринчи жолу израилдик эс тутум боюнча окумуштүү Керен Тененбойм-Вайнблатт киргизген. Тененбойм-Вайнблаттын айтымында, проспективдүү жамааттык эс тутум когнитивдик жана маданий компонентти да камтыйт. Когнитивдик компонент өткөн тажрыйбанын негизинде болочок окуялардын алдын алып жана ага даярданууну камтыйт, ал эми маданий компонент жамааттык эс тутумду маданий практика жана ишенимдер аркылуу берүү жана көрсөтүүнү камтыйт.

Эки графикте мен 1937-жылдагы репрессиялардын жамааттык эс тутумунун функцияларын кантип чечмелеп, кайра коддосо болорун сүрөттөп берем. Биз бул эс тутумду жогоруда саналып өткөн жети компонентке ажыратабыз: көңүл буруу,

кайталоо, семантика, ассоциация, образдар, эмоция, контекст. Көңүл буруу жана кайталоо эки учурда тең бар, анткени бул техникалык процесс.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында СССРдеги репрессияларды жамааттык эскерүү 1937-жылдагы Чоң террорго жана республиканы түптөгөн улуттук элитаны жоготууга багытталган. Мындай эс тутум Борбордук Азиянын бардык өлкөлөрүнө мүнөздүү – «биз элитаны жоготтук – демек, биз өнүкпөй жатабыз». Эс тутумдун семантикасы патриотизмге, республика үчүн жанын кыйган баатыр-бабаларга багытталган. Мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн патриоттуулукка тарбиялоодо курман болгондордун курмандуулукка оошу көп кездешет. Ата-бабалардын курмандыгы кийинки муундарга үлгү болушу керек. Репрессиялар менен улуттук элитанын жоголушу байланыштырылып ошого жараша республиканын негиздөөчү аталарынын образдары эскерилет. Бул образдар өлкө жарандарынын арасында сыймыктанууну жаратышы керек. Мунун баары кыргыздардын улуттук мамлекетин куруу жолунун контекстинде айтылат. Ошентип, СССРдеги репрессияларды эскерүү функциясы – улуу ата-бабалардын эрдиктери менен сыймыктанууга негизделген патриоттуулукка тарбиялоо. Экинчи дүйнөлүк согуштун эс тутуму жөнүндө да ушуну айтууга болот. Сыймыктануу жана патриоттуулукка тарбиялоо. Мындай жамааттык эс тутум тарыхтан эч кандай сабактарды албайт.

Ал арада Советтер Союзунда болгон репрессиялар, экинчи дүйнөлүк согуш тоталитаризмден, авторитаризмден, репрессиялардан кантип сактануу керек жана демократиялык жана укуктук өнүгүү жолуна түшүү боюнча бизге сабак болушу мүмкүн эле. Репрессиялар тууралуу «авторитаризмден кантип сактануу керек» экенинин контекстинде, эң негизгиси – «күч түзүмдөрү коллективдүү түрдө көзөмөлдөө» деген шарттардын алкагында айтсак болот. Анда репрессияларды эскерүүнүн семантикасы «кайрадан кайталабоо», «укуктук коомду курууда каталарды кантип болтурбоо керек» болот. Өткөн репрессияларды бүгүнкү күн менен байланыштырса болот («1937-жыл кайтып келди» деп биздин өлкөдө репрессиялар күчөп турганда көп айтылат), азыркы менен өткөндөгү системаларды салыштыруу керек. Образдар бүгүн өзгөртүүгө муктаж болгон авторитардык саясий системанын курмандыгы болуп калган карапайым адамдар. Эс тутумду мындай өткөрүп берүү өткөнгө сыймыктануу сезимин туудурбай, иш-аракетке стимул, өткөн, азыркы жана келечек үчүн жамааттык жоопкерчиликти жаратышы керек.

Ошентип, биз эс тутумду өткөрүп берүү функциясына көңүл буруп жана эс тутумдун изин изилдөөнүн жардамы менен маалыматты чечмелей алабыз, аны биз сунуш кылган жети компонентке ажырата алабыз. Бул жамааттык эс тутумду изилдөөнү жеңилдетип гана койбостон тарыхтан сабак алууга, коопсуз, адилеттүү коомду куруу үчүн эс тутумду кайра кодоштурууга көңүл бурууга жардам берет.

**Альвидас
НИКЖЕНТАЙТИС,**

*Литва тарыхы
институтунун
жетекчиси
(Литва)*

ТАРЫХ ЖАНА ЭС ТУТУМ: ЭКИ СИНОНИМ ЖЕ ЭКИ БАШКА ТҮШҮНҮК

Эмне үчүн коом декоммунизация процессине өтүшү керек (же өтпөшү керек)? Чыгыш жана Борбордук Европанын тарыхый эс тутуму жана экономикалык кайра куруу процесстери.

Мындай проблеманы формулировкалоо тарых менен эс тутумдун конкреттүү байланышын талкуулоого мүмкүндүк берет. Тарых менен эс тутумдун объектиси бир эле объект болгону менен, бул жерде ар кандай басым жасоочу түшүнүктөр бар. Эс тутум маданиятын түзүп жатканда, өткөндүн өзү бул өткөн ойлорго жана баалуулуктарга салыштырмалуу анчалык деле маанилүү фактор эмес. Демек, эс тутумду куруу үчүн азыркы учурга же болжолдонгон келечекке тиешелүү өтүмүш гана маанилүү. Негизи эс тутум маданиятын түзүүчүлөрдүн бири болгон саясатчылар өздөрү маанилүү деп эсептеген өтүмүштүн элеси аркылуу коомго баалуулуктарды сиңирүү аракетин көрүүдө.

Демократиялык коомдордо эс тутум маданиятын калыптандырууда саясатчылар гана эмес, коом да абдан маанилүү роль ойнойт. Тарыхчылар бул процесстин эң мыкты адистери. Өтүмүшкө таянган саясатчылар коомдун кандайдыр бир баалуулуктарын жаратып, бекемдеп гана тим болбостон, ошол эле жол менен тарыхтын коомдо кайталанышын каалабаган көрүнүштөргө тескери маани беришет. Мындай жагымсыз өтүмүштүн бир мисалы, жок эле дегенде, Борбордук жана Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн бир бөлүгүндө, коммунизмдин мурасы. Изилдөө объектиси катары Чыгыш жана Борбордук Европанын Россия, Белоруссия, Украина, Литва, Польша жана Германия сыяктуу өлкөлөрүн алсак, анда бул коомдордун коммунисттик мезгилге мамилесинин ар кандай моделдерин көрөбүз.

Орус коому – Советтер Союзу кулагандан кийин коммунисттик өтүмүшкө болгон мамиле эч кандай өзгөрбөгөн коомдун экстремалдык мисалы. Жана бул бүтүндөй аймактагы коммунисттик салтты туураган жалгыз өлкө жана коом. Бул өлкө советтик мифтерди кабыл алып, азыркы Россияда Советтер Союзундагыдай эле, Экинчи дүйнөлүк согуштагы «улуу жеңиш» жөнүндөгү миф жашап келет.

Беларус. Бул өлкө жана коом совет доорундагы эс тутум маданиятынын эң маанилуу структураларына ого бетер берилгендей сезилет. Бул жерде биз Белоруссия посткоммунисттик мейкиндикте 7-ноябрда «Улуу Октябрь социалисттик революциясынын күнү» майрамы мамлекеттик деңгээлде белгиленүүчү жападан жалгыз өлкө экенин эстей кетели. Бирок бул өлкөнү дагы эле Россия менен салыштырууга болбойт, анткени, Россиядан айырмаланып, Беларуста демократиялык башкаруунун кыска мөөнөтүнүн

ичинде (болжол менен 1996-жылга чейин) бул өлкөнүн коому эскерүү маданиятын-да советтик мифтерге альтернатива түзө алган. Совет дооруна карата бул альтернативалуу миф Литва Улуу Герцогдугунун Батыш Европага интеграцияланган биринчи мамлекет катары мифи болгон.

Лукашенконун бийлигинин жылдарында панславянизмдин идеяларынын жардамы менен бул миф кайрадан партизандык Белоруссия республикасынын советтик мифине баш ийди. Бул миф дагы эле белорус коомунун башкы заманбап мифи болуп саналат. Нейтралдаштырылганына карабастан, бул мифтердин атаандашуусу аркылуу батышчыл жана советчил мифологиялардын ортосундагы тирешүү Лукашенконун башкаруусунун акыркы жылдарындагы оор шарттарда да сакталып келет.

Украина кечигүү менен келген эс тутум трансформациясынын мисалы болуп саналат. Бул жерде, узак убакыт бою биз эки карама-каршы эскерүүлөр таймашын көрдүк, бул революциядан кийин Бандера мифинин жеңиши тууралуу.

Польша узак убакыт бою советтик өткөндүн калдыктарына эки жактуу мамилесин сактоого аракет кылган, бирок ошол эле учурда жарым-жартылай антигермандык, бирок негизинен антисоветтик мифтерди – 1944-жылдагы Варшава көтөрүлүшүн жана жакында антисоветтик партизандардын мифин активдүү колдоого алган.

Литва адегенде ВКЛ (Великое княжество Литовское) жөнүндөгү мифтин, андан кийин Эркиндик жөнүндөгү мифтин жардамы менен коммунисттик өтүмүштү толук четке кагуунун мисалы болуп саналат, бул да кандайдыр бир мааниде антисоветтик, антикоммунисттик миф.

Немец коомунун коммунизмге карата мамилеси абдан кызыктуу мисалды көрсөтөт. Белгилүү болгондой, бул проблема биринчи кезекте 1989-жылы Батыш Германияга кошулган Чыгыш Германия коомуна гана тиешелүү болгон. Германия мен үчүн технократиялык декоммунизациянын мисалы болуп саналат, анда Чыгыш Германиянын мурдагы коммунисттик лидерлерине карата бардык эрежелер сакталган. Бирок немец коомунда коммунизмди өтүмүштүн терс көрүнүшү катары түшүнүү толук ишке ашырыла элек. Муну өз идеологиясында солчулдардын идеологиясын гана эмес, көбүнчө орусиячыл маанайдагы солчул саясий партиялардын бар экендиги далилдеп турат.

Эгерде биз эс тутум маданияттарынын жана алардын коммунизмге болгон мамилесинин бул картинасын 1990-жылдардагы экономикалык жана саясий кайра куруу процесстери менен салыштырсак, анда биз кандайдыр бир кайталанууларды көрөбүз. Биз Россияны, Белоруссияны жана жакынкы убакка чейин Украинаны жаңы трансформация процессинде жоголгон өлкөлөр жана коомдор деп эсептесек болот. Бул трансформациялык процесстерде жеңген өлкөлөр, албетте, Польша жана Литва. Менимче, бул толугу менен кокустук эмес. Коом эч качан өзүнүн экономикалык жана саясий өнүгүүсүнүн конкреттүү пландарын түзбөйт, бирок Литва жана Польша коомдорунда коммунисттик өткөнгө карата калыптанган ачык-айкын терс мамиле бул коомдор эмнеге кайтып келбеши керек экенин түшүнүүгө жардам берди. Андыктан аларды совет дооруна, коммунисттик өткөнгө болгон сагыныч кыйнабайт. Ал эми экономикалык маалыматтардын негизинде бул өлкөлөр советтик коммунисттик өткөн мезгилге мамилеси толук калыптана элек постсоветтик мейкиндиктин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу олуттуу экономикалык жылыш жасады деп айта алабыз.

Бүгүнкү Германиянын мисалы абдан кызыктуу. Албетте, бул жерде экономикалык кайра курууда негизги ролду Чыгыш Германиянын коомчулугунун коммунизмге карата мамилеси эмес, Чыгыш Германиядагы кайра түзүү системасына карата батыштын кубаттуу экономикалык потенциалы ойноду. Бирок бүтүндөй немис коомунун коммунисттик өткөнгө болгон терс мамилеси азыркы немис саясатында из калтырды. Бул позиция Батыш өлкөлөрү Украинага канчалык жардам көрсөтүшү керек деген талаш-тартыш учурунда ачыкка чыкты.

Германиянын олку-солкулугун биз бул өлкөнүн солчул саясий элитасынын Россияга болгон тилектештиги же Германиянын коомунун коммунисттик өткөнгө болгон

терс мамилесин жеңүү менен түшүндүрсөк болот. Бул абдан жакшы көрсөтүп турат жана 2022-жылы ачылган музейди баса белгилеп кетким келет, алардын ичинен Германиянын музейлеринин көргөзмөлөрүн талдоо «депортацияга каршы Борбор». Анын көргөзмөлөрүндө дүйнө жүзү боюнча депортацияларга көп көңүл бурулат, бирок Советтер Союзу катышкан депортациялар жөнүндө такыр эле унчугушпайт.

Ошентип, бул жерде келтирилген айрым мисалдардан эс тутум маданияты экономикалык жана саясий өзгөрүүлөргө гана байланыштуу эмес, эс тутум маданиятын талдоо тигил же бул өлкөнүн саясий элитасынын жүрүм-турумуна түшүндүрмө бере алат. Бул дагы эле текшерилиши керек тезис болуп саналат. Борбор Азиядагы эс тутум маданиятын салыштыруу боюнча сиздин долбоор бул жерде айтылган гипотезаларды тастыктоого же четке кагууга жардам берет деп ишенем.

**Антон
ВАТЧАРАДЗЕ,**
*эс тутумду жана
дезинформацияны
изилдөө
багытынын
жетекчиси IDFI
(Грузия)*

ГРУЗИЯДАГЫ КООМ МЕНЕН ӨКМӨТТҮН ОРТОСУНДАГЫ СТРАТЕГИЯЛЫК УНУТЧААКТЫК ЖАНА ТАЛАШ-ТАРТЫШТУУ ЭС ТУТУМ

Улуу террордун жана репрессиялардын тарыхында коммунисттик мамлекеттин бардык өлкөлөрүндө бир белгилүү грузин жаман роль ойноп, башкы орунду ээлегенин моюнга алуу керек. Кечээ анын бир нече сүрөттөрүн советтик репрессиялар музейинен, «Ата-Бейит» мемориалдык комплексинен көрдүк. Бүгүнкү күнгө чейин Сталин постсоветтик мейкиндикте эң көп талкууланган фигуралардын бири. Тарыхта бул инсандын ролу бүдөмүк жана азыркыга чейин ага ар кандай баалар берилип келет. Анын үстүнө бейкүнөө жарандарга каршы массалык репрессиялар жүргүзүлгөндүгүн билсек дагы, Сталинге «акылдуу лидер» катары суктанууну жокко чыгарган жок.

Эгер азыркы Грузиянын калкынын лидерге карата мамилеси кандай деп сурай турган болсок, анда эки ача жана карама-каршы жоопторду ала алабыз.

Бүгүнкү күндө Грузияда state memory деп аталган расмий эс тутум саясаты дээрлик жок. Коомдук аң-сезимде бирдиктүү структура жок, ал православ чиркөөсүнүн байыркы доорлорунун, падышалардын, баатырлардын, олуялардын тарыхынын сазына тыгылып калган.

Экинчи жагынан, биз, анын ичинде мен да мамлекеттик архивде иштеп жүрүп, кандайдыр бир жол менен 1918-жылдан 1921-жылга чейин 1028 гана күнгө созулган Грузиянын демократиялык республикасынын доорунун духуна кызыгууну жандандырууга аракет кылдык. Ошол кездеги институттар жана өлкөнүн өнүгүү этаптары ачык-айкын европалык социал-демократиялык багыттарга жана тенденцияларга ээ болгон. 2018-жылы Грузияда биздин биринчи республикабыздын негизделгенинин 100 жылдыгы белгиленип, юбилейлик датага арналган эбегейсиз көп иш-чаралар өткөрүлдү. Бирок, ошентсе да, күнүмдүк турмушта карапайым эл Грузиянын феодалдык доорундагы падышаларды эстеп, эскерип, талкуулап келет, демократиялык Грузиянын биринчи премьер-министри Ноа Жорданияны болсо эч ким эч качан айтпайт.

Бул учурда жогорудан ылдыйга болгон ыкма иштеген жок. Грузиянын биринчи демократиялык республикасынын имиджи жаңыланган эмес, тийиштүү көңүл бурулбагандыктан коомдо тараган жок.

Сталиндин ысмы менен көп учурда резонанс жараткан дагы бир аспектти белгилеп кетүү керек. 2003-жылдан 2012-жылга чейин Саакашвилинин тушунда декоммунизация процесси, советтик идеалдарды жокко чыгаруу жана каймана маанидеги «ленинопад» күтүлбөгөн жерден башталды: өлкөдө символизмден, эстеликтерден, көчөлөрдүн, аянттардын, скверлердин коммунисттик аталыштарынан арыла баштады.

Бүгүнкү күндө бул багыт азыркы бийликтин бир четинен европалык структура-ларга жана Евробиримдикке интеграциялоо жана экинчи жагынан Россияга карата «чагымчылык кылбоо» саясатынын ортосундагы тең салмактуулук кармануу саяса-ты менен байланышта болуп, бардык деңгээлде, анын ичинде эс тутум деңгээлин-де да кездешет.

Жогоруда айтылган процесстин кейиштүү символдорунун бири Экинчи дүй-нөлүк согушка арналган мемориалдык комплекстин талкаланышы болду. Жарды-руу учурунда эске алынбай калып, кошуна имаратта эне-бала каза болгон.

2011-жылы «Эркиндик хартиясы» жаңы мыйзамы кабыл алынып, анын мак-саттарынын бири тоталитардык жана фашисттик идеологиялардын символдоруна жана эстеликтерине каршы күрөшүү болгон. 2013-жылдан кийин мыйзам теске-ри мааниге ээ болду. Бийлик таппай, жок кыла албаган Сталиндин эстеликтерин сактап, катып жүргөн карапайым, катардагы айылдыктар аларды ар кайсы жерге орното баштаган учурларды байкадык. Албетте, бул мыйзамга каршы келет. Бел-гилей кетчү нерсе, айрым учурларда, мисалы, Кахети облусунун Алвани айылында негизинен калктын улгайган бөлүгү эстеликти коргоп чыгышкан. Сталиндин эстели-ги дагы деле ошол жерде турат...

Бийлик балким элди дүрбөтпөө максатында эстеликти бузууга эч кандай чара көрбөй жаткандыр. Алвани – калкы чоң айыл, бийлик түргундардын үнүн чукул кийлигишүүлөрдөн жана популярдуу эмес кадамдардан кийин башка нукка бурулу-шун каалабайт. Биздин эсеп боюнча республикада ушул кезге чейин кол тийилбе-ген 11 эстелик бар.

Изилдөө жана социалдык-маданий талдоо үчүн дагы бир кызыктуу катмар советтик тоталитардык топонимика болуп саналат. Советтик топонимикага каршы күрөш шаарлардын жана көчөлөрдүн атын массалык түрдө өзгөртүүдө болгон. Топонимикалык маселелер кардиналдуу коомдук-саясий өзгөрүүлөр мезгилинде курчуп, топонимикага болгон кызыгуунун күчөшү табигый көрүнүш.

Биздин институт 80 муниципалитетти изилдеди. 34 райондо советтик ата-лыштар өзгөртүлгөн, бирок 46сында алар сакталып калган. Объективдүү ой жү-гүртүп, советтик ысымдардын кандайдыр бир «градациясын» аныктоого болот. Маселен, Гагарин көчөсү дагы деле бар, албетте Гагарин өзү жийиркеничтүү адам эмес, Грузияга жана адамзатка эч кандай жамандык кылган эмес. Бирок анын ичинде Сталин сыяктуу киши өлтүргөн, карапайым калкты кырган, саясий, расалык же диний себептерден улам куугунтукка алган, бир сөз менен айтканда адамзат-ка каршы кылмыш жасаган адамдардын ысымдарын алып жүргөн конуштардын аттары дагы бар.

Мындай 35 муниципалитетте адам укуктарынын бузулушуна тиешеси бар адамдардын, окуялардын, ошондой эле уюмдардын аты-жөнү дагы эле топономияда кездешет. Эмне үчүн мындай болуп жатат?

Маанилүү факторлордун бири калктын болжолдуу реакциясы болсо, дагы бир фактор – бул бийликтин бир нерсени кескин өзгөртүүнү каалабагандыгы – алардын шайлоочуларынын бир бөлүгүнүн кыжырдануусун пайда кылууда. Октябрь ай-ылы, Берий көчөсү дагы эле бар. Ошондой эле бийлик конуштардын аталыштарын өзгөртүүдө алардын google карталарындагы аталыштарын өзгөртпөгөн көйгөй бар. Маселен, Тбилисиге жакын жерде чакан Душети шаарчасы бар, анда борбордук көчө 10 жылдан бери падыша Давид Агмашенебелинин урматына өзгөртүлүп, бирок картада көчө дагы эле Сталин көчөсү деп белгиленген.

50 миң калкы бар Зугдиди шаарында дагы деле Берия көчөсү бар экени өзүнчө окуя. Берия Грузиянын ушул бөлүгүнөн келген менгрел болгон. Кичи көчөнүн калкы Берия көчөсүнүн атын өзгөртүүгө активдүү түрдө каршылык көрсөтүүдө. Бактыга жараша, башка мындай учурларды байкаган жокпуз.

Тбилисиден 60 чакырым алыстыкта жайгашкан Сталиндин кичи мекени Гори шаарында борбордук проспект дагы деле башчынын ысмын алып жүрөт. Айтмакчы,

Вариани айылы, Гори муниципалитети, 2021-жыл.

улуу башкаруучунун эстелиги 2011-жылы Саакашвилинин тушунда алынып салынган. Шаарда ошондой эле Сталиндин энеси Кеке Геладзенин, Яков Жугашвилинин жана башкалардын ысымдары коюлган чакан көчөлөр бар.

«Эркиндик хартиясы» негизинен СССР кулагандан кийин идеологиялык бурулуштун тышкы көрүнүшү гана болгон аталыштарга жана символизмдерге гана таасирин тийгизген. Коомдук-саясий түзүлүштү жана массалык аң-сезимди түп-тамырынан бери өзгөртүү, экономикадагы жана мамлекеттик башкаруу системасындагы советтик мурастан арылуу үчүн эски коммунисттик элитанын бийликке келишине жол бербөө керек, бирок декоммунизациянын маанилүү компоненти болгон люстрация Грузияда болгон эмес. Анын ичинде архивдик материалдардын көбү жоголуп кеткендигине байланыштуу. Расмий маалыматтарга караганда, Грузиядагы жарандык согуш учурунда КГБнын бардык документтеринин 80 пайызы жок кылынган. Бул жагдай боюнча көптөгөн каршы версиялар бар, анткени чындыгында эмне болгонун эч ким так билбейт. Кээ бир документтерди Москвага жашыруун алып кетишкен деген божомолдор дагы бар.

Советтик мезгилдеги Грузиянын тарыхындагы, ошондой эле улуттук мифологиясындагы ролун кайра карап чыгууда, менин оюмча, Сталиндин музейлери дагы эле маанилүү роль ойнойт. Маселен, ушундай репрессия музейинин бири Каспи шаарында жайгашкан. Грузияда мындай бир нече музейлер бар, анын ичинде Тбилисидеги чоң музей, улуттук музейдеги чоң көргөзмө залы бул музейди ээлейт. Мындай музейлер 2003-жылдан 2012-жылга чейин, же андан кийин пайда болгон. Саакашвилиден кийин өлкөнү башкарган президент Георгий Маргвелашвили репрессияга жана Чоң террорго арналган альтернативдүү мейкиндиктердин пайда болушу идеясын активдүү колдогон. Мындай жайлар, мисалы, милициянын мурдагы имараттарында, улуттук тарыхтын эң кайгылуу, оор барактарынын бирин эскерүү менен байланышкан жерлерде ачылууда.

Ал эми Грузиянын Гори шаарында Сталиндин эбегейсиз чоң музейи бар, ага барганда өткөн кылымдын 1960-жылдарына түшкөндөй сезим пайда болот – ошол доордон бери эч нерсе өзгөргөн эмес. «Лидер» тууралуу «так» маалымат алуу үчүн чоң көргөзмө залдары түзүлгөн. Музейде анын өлүм алдындагы маскасы, эмеректеринин бир бөлүгү жана белектери сакталган. Экспозицияда көп сандаган иллюстрациялар, документтер, сүрөттөр жана гезиттик макалалар, Сталиндин Советтер Союзун кыдырган салон-вагону бар. Музей «улуу жол башчынын» ысмын даңазалоодо. Айта кетчү нерсе, бул Грузиядагы мамлекеттик субсидиясыз иштей ала турган жападан жалгыз музей, ал өзүн-өзү актоодо деп айта алабыз. Бул музей жөнүндөгү «Дүйнөдөгү эң начар музей» – деп аталган макаланы le monde гезити 2021-жылы жарыялаган.

Биздин жана башка пикирлеш болгон уюмдар коммунизм менен сталинизмдин көмүскө жактары, мыйзамсыз репрессиянын курмандыктары тууралуу эс тутумду сактоо жана кастарлоо үчүн параллелдүү көргөзмөнү кайра түзүүнү каалайбыз деп көптөн бери жигердүү талап кылып келгенбиз. Жергиликтүү жана борбордук бийликтер бул маселени кароосуз калтырып, эч нерсе кылышпай келишүүдө. Лидерге жана анын Грузиянын тарыхындагы ролуна позитивдүү көз карашы социалдык норманын деңгээлинде калыптанып калган жергиликтүү шаардыктардын нааразычылыгын жаратып, бийлик өз аракеттери менен эч нерсени кескин өзгөрткүсү келбейт. Анткени көптөгөн адамдар дагы эле кандайдыр бир мифологияга, фикцияга сыйынышат. Тилекке каршы, коом дагы эле маалыматты анализдөөгө даяр эмес. Бул салттуу түрдө жогору жактагылар тарабынан четке кагылат, анткени бул башкача ой жүгүртүүгө алып келиши мүмкүн.

Биздин уюмдун өнөктөшү болгон мыкты Совлаб аттуу уюм бар, алар менен биргеликте альтернативалык окуяларды, көз караштарды берүүгө аракет кылабыз. Анткени репрессия маалында камалбаган, атылбаган же сүргүнгө айдалбаган үй бүлөлөр аз. Грузияга көптөгөн туристтер келишет, алар Сталиндин музейине барганда бизде чыныгы тарыхый инсанга жакындабаган, анын элесин урматтоону зарыл деп эсептеген Сталиндин мифологиялык образы бар дегендей элес пайда болот.

Мисалы, Гори шаарында биз чакан долбоорду ишке ашырдык: шаардын айланасындагы альтернативалык маршруттар, интерактивдүү карта, веб-сайт, билборддор. Аларда сиз ар кандай жерлерди кыдырып, ал жерде жашаган жана грузин маданиятына гана эмес, дүйнөгө зор таасирин тийгизген адамдар жөнүндө окуй аласыз. Маселен, Важа Пшавела – грузиндик белгилүү гуманист жазуучу, дүйнөгө белгилүү философ Мераб Мамардашвили, ал дагы Гори шаарында төрөлүп, бүткүл Советтер Союзуна атагы чыккан. Албетте, биз Сталин музейине болгон кызыгууну толугу менен артка кайтарууга умтулбайбыз, бирок, мындай альтернативалар менен биз сталиндик репрессияларды жана Сталиндин тарыхый ролун мамлекеттик деңгээлде кайра карап чыгууга салым кошууга аракет кылып жатабыз.

Жыйынтык:

Бийликтеги партиянын негизги максаты – шайлоодо жеңишке жетишүү, ошондуктан ал бардык тармактарда, анын ичинде сталиндик репрессиянын курмандыктарынын элесин түбөлүккө калтырууда радикалдуу кадамдардан качат.

Мамлекеттик деңгээлде «Орусияга чагым кылба» деген саясат бар.

Коомдук уюмдардын үнү начар, каражат жетишсиз.

Массалык аң-сезим бирдиктүү эмес, ички саясий процесстердин динамикасын эске алганда, калктын суроо-талабы жана маалымдуулук деңгээли төмөн.

**Тимур
НАДЫРШИН,**
билим берүү
антропологу,
«Ала-Тоо» Эл аралык
университетинин
педагогика
кафедрасынын
окутуучусу
(Бишкек,
Кыргызстан)

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН РЕГИОНДУК ЖАНА ОРУС ТАРЫХЫН КАБЫЛ АЛУУСУ (2018-2019-ЖЫЛДАРЫ БАШКЫРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ОКУУЧУЛАРЫН СУРАМЖЫЛООНУН НЕГИЗИНДЕ)

Илимде предметтик чөйрөнүн жана антропологиялык методдун кеңейиши билим берүү мейкиндигин изилдөө милдетин актуалдаштырууда. Бул жерде окуучулардын тарыхый билимге болгон мамилесин талдоо чоң мааниге ээ. Мамлекеттик саясатты жана жамааттык иденттүүлүктү бириктирген мейкиндик – бул мектеп. Гуманитардык циклдин бардык предметтери сыяктуу эле мектепте тарых сабагы да маданий жактан шартталган. Окуучулардын жана мугалимдердин субъективдүү мамилесин түшүнүү жана кабыл алуу мектептеги тарыхка таптакыр жаңы көз караш менен кароого мүмкүндүк берет. Тарыхка мындай көз караш тарыхый эс тутум маселеси менен тыгыз байланышта. Тарых сабагы кандай өтөөрүн түшүнүп, биз эс тутум мейкиндигинде тарыхый эс тутумдун ар кандай аспектилери кандайча көрүнөөрүн талдай алабыз.

РФБР грантынын колдоосу менен жүргүзүлгөн сурамжылоонун алкагында «Тарых билим берүү субъекттеринин көзү менен. Маданий трансляциянын антропологиялык анализи» Башкырыстан Республикасынын 14 окуу жайынан келген 280 студенттин арасында студенттердин тарыхка болгон мамилеси, сабакка даярдануу булактары, тарых сабагын өткөрүүнүн методикасынын өзгөчөлүгү, ар кыл тарыхка болгон кызыгуу сыяктуу аспектилери талкууланды. Өлкөлөр жана аймактар, ар кайсы аймактардын тарыхына кызыгуу, дүйнөлүк, орус, регионалдык тарыхтын хронологиялык этаптарына кызыгуу, өлкө башкаруучуларынын ишмердүүлүгүнө баа берүү талданды. Изилдөөнүн натыйжалары жарым-жартылай гранттык басылмаларда чагылдырылган.

Алынган жыйынтыктар бир катар маанилүү фактыларды көрсөтүп турат.

1. Окуучулар бардык өнүгүү ийгиликтерди, же тарыхтын терс жактарын түшүндүрүү үчүн бир адамдын башкаруусуна такашат. Мектеп окуучулары көбүнчө мамлекет башчысынын иш-аракеттери өлкөдөгү прогресс же регрессия үчүн өтө маанилүү деп эсептешет. Маанилүү тарыхый инсандардын иш-аракеттери бинардык экспозицияда бааланат: башкача айтканда, инсандын ролу көбүнчө оң же терс мүнөздө болот.
2. Өспүрүмдөр тарыхый темадагы олуттуу адабият, искусство чыгармаларын атап, эстей алышпайт. Улуу Ата Мекендик согушка жана 1812-жылдагы Ата Мекендик согушка арналган эскерүүлөрдү гана айта алышат.
3. Тарыхтын хронологиялык катмарларынын олуттуу бөлүгү 1-2 баатыр менен чектелет.

4. Окуучулардын дүйнөдө болуп жаткан окуяларга Россиянын тарыхын таңуулай албагандыгы. Ар кандай мезгилдеги эл аралык мамилелердин архитектурасын туура эмес түшүнүү.

Мектептин тарыхый баянына антропологиялык мамиленин интеграциясы тарыхты окутууну байытат, бири-бирин түшүнүүгө, өткөндү кабыл алуунун тереңдигине өбөлгө түзөт. Алынган натыйжалар тарых мугалимдери үчүн бир катар негизги сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет

1. Курсту баштоодон мурун тарых сабагын, анын маанисин жана мектептик билим берүү системасындагы максатын жаңылоого убакыт бөлүү керек. Тарыхый билимдерди коомдук турмушта, маданиятта, илимде, саясатта, эл аралык мамилелерде ж.б. колдонууга мисалдарды айткыла.
2. Айрым аймактарга кызыкчылыктын төмөндүгүнө байланыштуу тышкы саясаттагы маанилүү өзгөрүүлөрдү көрсөтүүчү баяндарды тандоо зарыл.
3. Гуманитардык циклдин бардык предметтери сыяктуу эле мектептеги тарых сабагы да маданий жактан шартталган, бирок тарых мугалиминин өз алдынча ой жүгүртүүсү чындыктын коомдук курулушуна, тарых мугалиминин «өсүшүнө» карай алгачкы кадам болуп саналат.
4. Ушундай эле мамиле ата-энелер үчүн маанилүү, алар тарых философиясын түзүп, аны өздөрү үчүн эң маанилүү деп эсептеген акценттерге ылайык айтып бериши керек.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жергиликтүү контекстке которулган матрицасы Кыргыз Республикасынын аймагында дагы кайталанышы мүмкүн экендигин белгилей кетүү маанилүү.

Толук макала: <https://ru.esimde.org/archives/5783>

2. ЭС ТУТУМГА БОЛГОН УКУК

1-БӨЛҮК. Аялдардын тагдырлары

Мукарам ТОКТОГУЛОВА

Бактыгүл МИДИНОВА

Гулзада АБДАЛИЕВА

Гүлзат АЛАГӨЗ

2-БӨЛҮК.

Ян РАЧИНСКИЙ

Айида КУБАТОВА

Александра ПОЛИВАНОВА

Бахром ИРЗИЕВ

Кундуз НИЯЗОВА

Нестор МАНИЧКИН

**Мукарам
ТОКТОГУЛОВА,**
Борбордук Азиядагы
Америка
университетинин
антропология
программасынын
доценти (БААУ)
(Бишкек, Кыргызстан)

«КӨРҮНБӨГӨН МАНАСЧЫЛАР»: АЯЛ МАНАСЧЫЛАРДЫН ТААНЫЛУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Саламатсыздарбы, менин изилдөөмдүн темасы «Көрүнбөгөн манасчылар. Аял манасчыларынын таанылуу көйгөйлөрү» деп аталат. Анткени биз баарыбыз билебиз, кыргыз коомчулугунда «Манас» эпосу көбүнчө эркектер тарабынан айтылып жүрөт. Ошондуктан мага аялдар «Манас» айтабы деген суроо кызык болду, анткени элдин арасында стереотиптер бар: «аялдан манасчы чыкпайт» деген. Ошол эле убакта биз семетейчи аял жөнүндө билебиз, Сейдене Молдоке кызы жөнүндө. Анча мынча эл арасында аял манасчылар жөнүндө, аял манасчылардын өтө оор тагдырлары жөнүндө оозеки баяндарды угуп калабыз. Ошон үчүн мага ушул суроо кызык болду.

Бул жерде теманы «Көрүнбөгөн манасчылар» деп атаганбыз, эмне үчүн? Анткени аялдар бар, алар «Манас» айтышат, алардын аттары деле элге белгилүү, бирок алар эч убакта коомдо көрүнө бербейт. Алар тууралуу маалымат жокко эсе. Ошондон улам, аял манас айтуучулар эмне үчүн таанылбай калат деген суроо жаралат. Менин изилдөөмдө негизги суроо ушул болду.

Негизи манасчылар жөнүндө бүгүн эмнелер белгилүү деп айтсак, же биз изилдөөлөрдү, же болбосо ютубга чыгып жаткан видео-материалдарды карасак, эркек манасчылар жөнүндө көптөгөн маалыматтарды алабыз. Мисал үчүн китептер чыккан, изилдөөлөр жасалган. Азыр болсо жаңы манасчыларды жаздырып, аудио-, видеолорун чыгарып жатышат. Ошолордун ичинен аялдар жөнүндө биз маалымат таппайбыз. Мисал үчүн, акыркы жылдарда изилдөө уюмдары, маданият борборлору ютубга, вебсайттарга чыгарып жаткан видеолорду карасаңар, ал жерде жалаң эле эркек манасчылардын айткандарын көрөсүңөр. Аял манасчылардын видеолору жок.

Ал эми илимий талаага келсек, айтуучулук боюнча теорияларды карасак, дүйнөдөгү белгилүү теориялар, мисалы Лорддун теориясы, жалаң гана эркек айтуучулурдын практикасына таянып жасалган. Айтсак, теориялар дагы аялдардын айтуучулук практикасындагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырбайт. Дал ошондой эле, маданият чөйрөсүндө да «аялдан манасчы чыкпайт» деген түшүнүк абдан бекем орноп, атайын иш-чараларда аял айтуучулар көп тартыла бербейт.

Эгерде, аял манасчылар жөнүндө совет доорундагы же совет доорунан кийинки учурдагы изилдөөлөрдү карап көрсөк, анда Кыргызстанда бир эле айтуучу аял, Сейдана Молоке кызынын өмүр баяны жана чыгармачылыгы жөнүндө маалымат белгилүү. Ал кезинде эң жогорку

даражадагы «Эл артисти» деген сыйлуу наамга ээ болгон. Аны эл арасында, филологдор арасында дагы «семетейчи Сейдене» деп жүрүшөт, манасчы деп эч ким атабайт. Бирок анын кызынын акыркы берген интервьюсунда ал Манасты деле айткандыгы белгиленген. Эл «Манасты аял айтпайт», аял айтып калса «Семетейди» гана айта алат» деген сыяктуу түшүнүктөр бекем болгон үчүн бул аялга «семетейчи» деген ат ыйгарылып калган. Эч ким аны «манасчы» деп атаган эмес. Изилдөөгө келгенде да, семетейчи Сейдене Молдоке кызына арналган изилдөөлөр чакан эле, видеолорун деле оңой менен таба албайбыз. Сейдене жөнүндө бир диссертация корголгон, ал К. Талиеванын изилдөөсү. Бирок Талиеванын ишинде анын манасчылык, айтуучулук тагдыры эмес, анын текстиндеги традиционалдуулук канчалык деңгээлде экендигине анализ жүргүзүлгөн. Эми бул жактагы слайдда бир нече аттарды көрүп атабыз, алардын баардыгы манас айткан аялдар. Бирок эгер сиздер булар жөнүндө маалымат издеп көрсөңүздөр эч нерсе деле таппайсыздар.

Булардын ичинен биринчиси Сейде Дейди кызы, 1881-жылдан 1946-жылга чейин жашаган. Совет доорунда да жашаган аял. Бирок сиздер билесиздер, совет доорунда эмансипацияга байланыштуу аялдар эмансипациясы деп көп эле аял артисттер, өнөрпоздор чыгышкан. Бирок ушу Сейде Дейди кызы жөнүндө маалыматка кызыгып барып, изилдеп жазып көргөн киши деле болгон эмес. Ал өз чөлкөмүндө белгилүү айтуучу болгон, тагдыры өтө оор жана кызыктуу. Бул жөнүндө дагы сөз кылабыз. Андан кийин Сейдене Молдоке кызы, азыр эле мен айттым ал тууралуу. Андан кийинки Канымбүбү Абдыраимова, ал Ат-Башыдан болгон. Булар бардыгы ар кайсы региондон чыккан. Биринчи экөө түштүк жактан болуп жатат, Канымбүбү Абдыраимова Ат-Башыдан чыккан белгилүү манасчы аял болгон. Ал азыр деле жердештеринин эсинде бар, бирок эч кандай ресурстарда анын аты аталбайт. Бул айым көптөгөн сыйлыктарды алган. Чоң конкурстарды жеңген, бирок бир дагы маалыматты интернеттен издесеңиз таппайсыз.

Андан кийинки Зууракан Сыдыкова, азыр бар, 74 жашта, Караколдо жашайт. Өзү мугалим. Ал мугалимдик кесипти аркалоо менен бирге эле 50 жылдан бери «Манасты» үзбөй айтып эле келе жатат. Бирок ал жөнүндө деле изилдөө жок, кызыккандар деле аз. Андан кийин Асаткан Атаналиева деп турат. Бул деле Зууракан Сыдыкова менен жашташ. Бирок Асаткан Атаналиева айтпайт, ал жазат. Ал өзүнүн вариантын чыгарган, Зууракан Сыдыкова дагы өзүнүн вариантын чыгарган. Бирок булардын аттары эч жерде жок. Кийинкилер жаш манасчылар, азыр деле манас айткан кыздар, келиндер бар. Ошолордун ичинен кээ бир мисалдар турат слайдда.

Андан сырткары аялдар жөнүндө биздин жергиликтүү фольклористтер, филологдор айтып жүрүшөт. Алар айтуучулук өнөр, манасчылык өнөр аялга туура келбей тургандыгын айтышат. Бир жагынан караганда, мазмуну жагынан караганда согуштар, кан төгүүлөр, баатырдык окуялар чындап эле аялдарга көп туура келбегендей. Бирок филологдорубуз айтуучулук өнөр өзү оор жүк жана аян аркылуу келгендигине басым жасашат, аял өтө назик болгон үчүн муну көтөрө албайт деген жыйынтык чыгарышат. Азыр кыргыз илимий чөйрөсүндө ушул пикир үстөмдүк кылат. Бирок бул пикирге ынануу кыйын, анткени башкасын айтпаганда да, Сейдене Молдоке кызынын көргөн аяны, көтөргөн оор жүгү, төрт перзентинен айрыган сыноо кайсы ченемдер менен семетейчинин жүгүн «жеңилерээк» деп аныктарын түшүнүү кыйын, тескерисинче ажырашуу, кордоо, зомбулук көрсөтүү менен коштолгон аял айтуучулардын тагдырлары аял манасчынын жүгү эки эселеп оорлогондугун көрсөтүп жатпайбы. Манасчылыктын да, «ургаачылыктын» да жүктөрү кошул-ташыл болуп эселеп көбөйүп атпайбы? Маселени башка жактан карап көрсөк болот. Аялдардан көп манасчы чыкпагандыгы жүктүн оордугу менен, же болбосо аян менен байланышкан эмес, турмуштагы манасчынын жолу, иш – аракеттери, түйшүгү менен байланыштуу десек болот. Манасчылар баянын жер кыдырып айтып, узакка эл аралап жүрүшкөн. Ушул жагынан алганда, аял киши

1. Зууракан Сыдыкова, Каракол шаары.

2. Канымбүбү Абдыраимова, Ат-Башы району, Казыбек айылы.

3. Зуура Тилекматова, Ат-Башы району, Казыбек айылы.

үйүн таштап көпкө кете албайт. Ушул сыяктуу тоскоолдуктар бар деп айтсак болот. Ал тоскоолдуктарды ачыктоо үчүн кайрадан изилдөөлөргө кайрылсак.

Эми мен жана башында Альберт Лорд жөнүндө айттым, ошол Альберт Лорддун теориясы айтуучулар жөнүндөгү эң белгилүү теория. Айтуучулуктун практикасын так чечмелеп бере турган теория деп айтсак болот, бирок ошол эле убакта бул теорияда дагы аялдардын практикасын толук түшүндүрө албаган, аны ачып бере албаган нерселер бар. Мисалы, Лорд айтуучунун калыптануусундагы үч баскычы жөнүндө айтат: Биринчи жаш айтуучу башкалардын айтканына кызыгып, алардын айтканын байкап, угуп жүрүп, окуяларды өзүнө сиңирип, өздөштүрө баштайт. Экинчи, өзү акырындап ошону практика кылып айтып баштайт, ошол кезде насаатчынын ролу абдан чоң болот, анткени ал айтылчу окуяны кантип тандаш керек экенин үйрөтөт, айтуу техникасын, чеберчиликти өстүргөнгө жардам берет. Анан эң акырында ал эл алдына чыгып, өзү эпосту айтып, айтуучу катары таанылат.

Эгерде ушул үч баскычты аялдарга колдонуп көрсөк бул жердеги экинчи, үчүнчү баскычтарда көптөгөн айырмачылыктар бар. Мисалы биз айтып жатпайбызбы, устат болуш керек деп, эгерде Саякбай, Сагымбай же азыркы манасчыларды айтсак деле, алардын бүт баарынын өздөрүнүн насаатчылары болгон. Эми аялдарга келсек, биз жанакы айтып кеткен тизмени карасак эч кимисинин насаатчысы деле болгон эмес. Себеби биздин маданиятта устат – шакирт мектеби эркек өнөрпоздор арасында өнүккөн. Аял кишинин белгилүү эркек манасчыны ээрчип, кызматташып манасчылыкты үйрөнгөнгө салт жол берген эмес. Ошол эле кезде аялдар үчүн өнөрүн өстүрүүгө кандай жол болгон деген суроо пайда болот. Эгерде биз байкап көрсөк мисалы, Сейде Дейди кызын алалык, ал белгилүү ырчынын кызы болгон, ал атасы өнөрпоз болгон үчүн анын үйүнө көптөгөн өнөрпоздор келген. Ошолордун ичинен белгилүү Кадыраалы деген түштүктөгү манасчы дагы келип жүрүп, ошонун таасири менен Сейде Дейди кызы «Манасты» айтып калган экен. Бирок анын насаатчысы катары эч убакта Кадыраалы аталган эмес. Аны насаатчысы болду деп айта албайбыз, анткени Сейде андан түздөн-түз шакирт катары үйрөнгөн эмес, буга салт жол берген эмес. Ушул жагынан алып караганда, эгер бүт эле аял манасчыларды алып карасак, ошолордун тагдырында алардын аталары өнөрпоз болсо, ошолор колдоо көрсөтүп турганын көрөбүз. Бирок насаатчылык башка бейтааныш өнөрпоз эркек кишилер тарабынан болгон эмес. Ошол үчүн аялдардын өзүнүн

манасчылык өнөрүн өстүрүүсү же элге өзүнүн насаатчысын ээрчип чыгуусу деген нерселер болбойт. Ошол дагы аялдардын таанылуусуна чоң тоскоолдукту жараткан нерсе. Анткени белгилүү манасчыдан сабак алуу гана эмес, аны ээрчип элге чыгуу да таанылууну тездеткен. Ошондуктан азыр деле устаттын атын атоо манасчылар үчүн маанилүү.

Дагы тоскоолдуктардын бирин айтсак, бул биздин патриархалдык коомдогу салттар менен дин болгон. Аял киши эл алдына чыгып, элдердин көңүлүн көтөргөн иштерди жасаганы уят иш катары кабылданган.

Ал эми үчүнчү баскычты алып карасак, биринчи публикага чыгып, айтып бергенде кыргыз элинде бата алуу, түлөө өткөрүү деген нерсе болгон да. Ушул жагынан алып караганда дагы аялдар эч убакта чоң публикага чыгып бата алып, мал союп, түлөө өткөрүп, таанылуусу мүмкүн болгон эмес. Бата алуунун коомдун колдоосу катары мааниси зор экендигин эске алсак, анда коом тарабынан аял айтуучуларга чоң колдоо жокко эсе деп айтсак болот. Бардыгы эле: Сейде Дейди кызынын, Сейдене Молдоке кызы, Канымбүбүнүн мисалдарын алып карасак, булардын эч кимиси атайын түлөө өткөрүп, мал союп коомдон бата алган эмес. Бата алуу биздин кыргыз коомдо таанылуунун бир жолу да. Азыркы манасчылар деле Манас Ордого түлөө өткөрүп, чоң элди жыйнап бата алып жатышат. Ушул жагынан келгенде дагы айырмачылыктарды көрөбүз

Кайсы теорияларды колдонуп бул манасчылардын тагдыры жөнүндө түшүндүрмө берсек болот? Франкфурт мектебинин өкүлү Хонец тарабынан «таанылуу» деген теория иштелип чыккан. Ал таанылууда негизги үч нерсени айтат. Мисалы үч тармак бар, бири сүйүү, экинчиси кишилердин мамилелери, мыйзамдар, үчүнчүсү болсо колдоо, тилектештик. Эгерде биз кыргыздардын манасчы аялдарынын тагдырын таанылуу теориясы менен карап көрсөк, мына ушул мыйзамдар деп жатпайбызбы, бизде болсо мыйзамдар эмес салттар иштейт да. Анткени биздин мыйзамдарыбыз ошол салттар. Азыр изилдөөчүлөр муну «жазылбаган мыйзамдар» деп айтып жүрүшпөйбү. Ушул жагынан караганда патриархалдык коомдогу салттар ушул таанылууга бөгөт койгон эң негизги тоскоолдуктар болуп жатат. Бизде «намыс» деген түшүнүк бар. Эркек кишинин же үй-бүлөнүн намысы патриархалдык коомдо абдан маанилүү. Ошол намыска аял кишинин жүрүм-туруму абдан таасир этет, намысты түшүргөнгө, тебелегенге. Ошол себептен аялдын жүрүм – турумун катуу көзөмөлдөшөт. Кыргыздардын манасчыларында дагы ошол мисалды көрөбүз. Сейдене Молдоке кызы минтип эскерген: «Менин кайын атам абдан катуу киши болчу, мен келгенде «кызым сен Манас айтканыңды токтот, анткени сен биздин үйдү уят кылып жатасың» деген. Мында «уят» түшүнүгүнүн коомдо абдан чоң роль ойногонун көрсөк болот, анткени ажырашуулар дагы ошондон болгон, келиндин манас айтып жүргөнү бир гана уят эмес, «жин урган» деп кабылданып, «Сейдене жинди» атка конгондугу айтылат. Ошондуктан жыйынтыктап айтсак болот, патриархалдык коомдо аял өнөрпоздордун таанылуусунда эркек жакындары: аталары, агалары же жолдошторунун ролу зор, алар коом менен аял өнөрпоздордун ортосунда ортомчу (медиатор) катары болуп калышат экен. Эгерде алардын колдоосу болуп калса, аялдар коомдун колдоосуна оңойураак ээ болушат экен, ансыз алар таанылууда көп кыйынчылыктарга туш келишет. Азыр да аял айтуучулар ошол медиаторлордун колдоосуна муктаж, ошондуктан көп айтуучу кыз-келинде турмушка чыккандан кийин манасчылыкты токтотушат. Үчүнчү баскычта да алар башка айтуучуларга толук аралашып кетүү үчүн эркек манасчылардын колдоосуна муктаж.

**Бактыгүл
МИДИНОВА,**
*Ош облустук
көркөм сүрөт
музейинин
директору,
Музейлерди башкаруу
жана тарыхый
мурастарды сактоо
боюнча адис
(Ош, Кыргызстан)*

*Бул изилдөө
«Эсимде» изилдөө
платформасынын
«12» долбоорунун
алкагында
жасалган.*

«12» ДОЛБООРУНУН АЛКАГЫНДА ЕЛЕНА ДРУЖИНИНА ЖӨНҮНДӨ

Мен бүгүн Ошто эмгектенип, Оштун атын чыгарган, өз убагында келечектеги чоң изилдөөлөргө жол ачкан Елена Дружинина тууралуу айтып берем. Бул изилдөөнү биз «Эсимде» изилдөө аянтчасынын «12» деген долбоордун алкагында жаздык. Елена Дружинина университетти аяктагандан кийин Ошко көчүп келген. Ал убагында Ленинградда археология бөлүмүндө окуп, Өзгөн шаарына 1964-жылы студенттик практиканын негизинде келген. Ага Ош, Фергана өрөөндөрү жагып калып, Ленинградка кайтып барган соң мени кайра Ошко жөнөткүлө деп суранган экен. Азыр мен өзүм отурган музейде ал өмүрүнүн акыркы күнүнө чейин эмгектенген. Ал мезгилде бул жерде көркөм сүрөт, край таануу музейи болгон. Негизги изилдөө азыр сиздер көрүп турган сайтта жайгашкан.

Негизинен археологиянын тарыхын алып карасак көптөгөн аял инсандар өнүгүшүнө салым кошушкан. Бирок, тилекке каршы, ошол учурларда көп жетишкендиктер, ачылыштар эркектерге таандык болуп кала берген. Елена Дружининанын эмгеги дагы көмүскөдө калган. Ош шаарынын так ортосунда Заднепровский деген археологдун эстелиги турат. Дружинина экөө Ош шаары байыркы шаарлардын бири экенин чогуу ачышкан.

2000-жылдары «Ош шаарынын 3000 жылдыгы» деген мамлекеттик маареке өткөрүлгөн. Ошол убактан бери Ошту 3 миң жылдык тарыхы бар деп тааныйбыз. Алгачкы бул гипотезаны Дружинина Ошко келип, изилдеп, Сулайман-Тоонун жанында жашап, көп убактысын арнаган экен. Ал жактан байыркы чопо, идиштердин калдыктарын таап, алгачкылардан болуп Ош коло дооруна таандык деп айтып чыгат. Дружининанын гипотезасы 1976-жылы далилденип чыккан. Ошол жылы Сулайман-Тоонун үңкүрлөрүнүн баарын бириктирип ресторан ачканга жергиликтүү бийлик демилге көтөрүп чыгып, жол куруп баштаганда, Дружинина археологиялык надзор алып барып, чопо идиштерин таап, агайы Заднепровскийге кабар берет. Заднепровскийди бул тема абдан кызыктырат. Ал кезде ал Ферганада изилдөө жүргүзүп жаткан жерден Ошко келип, Дружинина экөө изилдөөнү башташат.

1978-жылы Султан Ибраимовдун катышуусунда алгачкылардан болуп бул жердин ачылышы болот. Жергиликтүү ак сакалдар, тарых билген адамдар бул жер бизге ыйык, ресторан ачылса ичимдик ичилет деп, ал жактагы имараттарды 1978-жылы музей кылып ачышат. Ошондон бери Заднепровский, Дружинина экөө 4 жолу археологиялык талаа изилдөөлөрдү алып барышат. Алардын негизинде 350гө жакын археологиялык материал табышып, аларды Дружинина өзү изилдеп, музейге жайгаштырган. Бирок Елена Васильеванын аты көп чыкпастан Юрий

Заднепровскийдин аты көп чыгып, жалгыз Заднепровскийдин эмгеги катары белгилүү болуп калды. Бул сайтта Елена Васильеванын Ошто жашаган турмушу жөнүндө айтканга аракет кылып көрдүк.

Бул гипотезаны Елена Васильевага таандык деп ошол кезде Ош технологиялык университеттин агай-эжейлери айтып чыгышкан. Бирок алардын айтымы боюнча, ошол жылдары, аял киши мындай ачылыш ачуу мүмкүндүк беришкен эмес, Дружинина жөнөкөй музей кызматкери болгон. Кызматына дагы байланыштуу, мындай чоң ачылыштарды «улуу инсан» алып чыгыш керек болгон деп эскеришет.

Елена Дружининанын Оштогу жашоосу жеңил болгон эмес, университетти бүтүп келип край таануу музейине советтик периодго чейинки тарых бөлүмүнүн башчысы болуп дайындалат. Ал кезде музей өтө кичине болгон.

Союз убагында бирин бири аңдымай деген нерселер көп болгондуктан анын музейдеги кабинетиндеги шкафтарын аңдышып, ал жерден тыюуга салынган самиздатты таап чыгышат. Дружинина үй-бүлө мүчөлөрү менен партия мүчөлөрү болгон. Адабият тапкан соң ага иш козголуп «строгий выговор» берилет. Ош облустук архивинде анын 2 персоналдык иши бар, анын бири самиздат менен байланыштуу. Ал жерде өзү жазып кеткен «мен ойлойм, бул чыгармалар совет бийлигине өтө деле каршы эмес. Балким, өз убагында каршы катары каралгандыр, бирок убакыт өткөн соң көптөгөн чыгармалар расмий түрдө чыгарылып окулуп жатат, ошол үчүн менин ишимди кайра карап берүүңүздөрдү суранам» деп кайрылган кагаздары сакталып калган.

Елена Васильева Ошко келген маалда Советтер союзунун Ислам динге каршы саясатына туш келет. Ошол убактан баштап көптөгөн байкоолорду жүргүзөт. Көптөгөн Оштогу эски мечит, медреселер бузулуп баштаган убакыт эле. Бирок, Дружинина унчукпай калбай, ошол убакта чыгарылган «Ленинский путь» деген гезитке бир нече макалаларын жарыялайт. Ал макалалары дагы талкууга алынып, Елена Васильеванын экинчи иши козголот. Экинчи ишинде Елена Васильевнаны иштеген ордунан «панисламистка» деген ярлык менен алышат. Бирок, тез эле ал кайра ордуна дайындалат. Анткени ал Ош шаарында, түштүк региондо жалгыз археолог эле.

Ага иш козголгондон кийин сунуш берилет, кайра макалаларыңызды карап чыгып, толуктап, совет бийлигине каршы чыккан жерлерди оңдоп чыгыңыз деген өңүттө. Ал макалаларын кайра оңдоп, гезитке чыгарат.

Бүгүнкү күндө Сулайман-Тоо археологиялык комплексинде, тилекке каршы, бир эле Елена Васильеванын сүрөтү сакталып калган. Ал өзү орусча айтканда «замкнутый образ жизни вела». Көп адам менен сүйлөшпөй, сүйлөшсө дагы бир гана жумуш тууралуу баарлашчу экен. Өзүнүн жашоосу, турмушу боюнча аз айткан инсан болгон. Бүгүн аны менен чогуу иштеген музей кызматкерлер дагы деле иштейт. Сулайман-Тоо комплексинде алар менен биз интервью алып, Елена Васильеваны кандай эскересиңер деген сөздү айтканда алар «Бир гана жумуш, жумуш деп эле иштеген инсан болгон» деп эскеришти. «Көп учурда музейге келсек ал иштеп жаткан болот, иштен кетсек дагы ал иштеп жаткан болот» – дешет кесиптештери.

Бүгүнкү күндө бул жерде Ош облустук көркөм сүрөт музейи жайгашкан. Союз убагында бул жерде край таануу музейи болгон. «Ош шаарына 3000» мааракеси белгиленгенде музейдин кичинекейлиги уят деп чечишет. Ошондо, Сулайман-Тоо комплексине 2 кабат музей салынып бул имарат бош болуп калган. Азыр болсо бул жер сүрөтчүлөргө берилип, көркөм сүрөт музейине айланган.

Бул музейдин жанында эски мечитти байкоого болот. Ал мечиттин совет доорунда сакталып калышы, бул жерде музейдин экспозициясы жайгашкандыгы менен байланыштуу. Бул сыяктуу көйгөйлөрдү Елена Васильевна өз убагында алып чыгып, көрсөтүп, шаардын тарыхын, маданий мурасын сактап калууга өз салымын кошкон айым. Ал өзүн көбүнчө археолог катары тааныган. «Археология бул менин бүткүл жашоом» деп айтчу экен. Табылган буюмдарды, калдыктардын баардыгын изилдеп, ал артефактарды абдан баалачу экен. Бүгүнкү күндө, музей кызмат-

Елена Дружинина.

*«12» көргөзмөсүндөгү
инсталляциянын
фрагменти. ОШПИ
студенттеринин отряды,
1980-ж. Борбордо
Е.В. Дружинина, жанында
проф. Ю.А. Заднепровский.*

керлеринин айтуусунда, көптөр кылбаган жумушту убагында Елена Васильевна аткарып келген.

Бул жерде Юрий Заднепровскийдин китебинен алынган, бул сүрөт археологиялык экспедициянын курамы. Ортодо турган Елена Васильевна. Негизи көп жумуштун баарын Елена Васильевна аткарган, буга кызматкерлер менен баарлашканда дагы ынанса болот. Елена Васильевна айтат экен: «Мне надо записать, мне надо сделать, скоро Юрий Александрович уедет, мне надо успеть», – деп.

Ушул изилдөөнүн алкагында биз Четин Жумагуловдон сүрөттөрдү алдык. Ал белгилүү тюрколог, өз убагында түштүк жергесине келип жазууларды изилдеген. Ал айтат: «Елена Васильевна көп талаа жумуштарын аткарып, көптөгөн изилдөөчүлөргө жардам берген» деп. Ошолордун арасында Четин Жумагулов дагы болгон. Анын китебинде Дружининанын эки катын тиркеп берген. Биз сайтта дагы толугу менен ошол эки катты көрсөттүк. Ал жакта Дружинина кандай изилдөөлөрдү алып жүргөн, иштерди аткарганын көрсөк болот. Бирок, тилекке каршы, илимий даражага жеткен эмес, даража алам деген ниети дагы, максаты дагы болгон эмес экен. Көпчүлүк учурларда кабинетинде жалгыз отуруп алып изилдеп, анын изилдөөлөрүн колдонуп башка изилдөөчүлөр чоң даражага, чоң ысымдарга жеткендигин байкаса болот.

**Гүлзада
АБДАЛИЕВА,**
тарых
илимдеринин
кандидаты
(Бишкек,
Кыргызстан)

ҮРКҮН ЭС ТУТУМУ ЖАНА АЯЛДАРДЫН ҮНҮ

1916-жылдагы кыргыздардын Кытайга аргасыздан качышы, се-келек кыздарынын жана жаш келиндердин оор тагдыры жана аларга карата Россия империясынын жазалоочу отряддарынын жана Кытайдагы жергиликтүү бийликтин, ал аймактарда жашаган жергиликтүү калктын мамилесин изилдөө.

Алыймандын тагдыры «Кырк шейит» окуясы менен тыгыз байланышкан. 1916-жылдагы көтөрүлүштө Кытайга кача албагандар ар кайсы кокту-колотко жашынып, жашай берүүгө аргасыз болушкан. Кырк шейит окуясында *Бөрүбай уулу Абатбек* үркүндө 13 жашта болгон. Анын айтуусу боюнча: «Ак-Теректин жашоочулары үңкүрлөргө жашынышкан. Алардын изине түшкөн жазалоочу отряд Тоң районуна караштуу Ак-Терек айылында Кең-Булуңга келип жайгашкан. Боз үйгө орношуп, «Кыз таап келгиле» – деген талап коет. Бир-эки кыз алып келсе сулуу эмес деп жактырбай коюшат. Төрөгө кыз издеп жатыптыр деген ушак элге тарагандан кийин, өңдүү-түстүү кыздардын бетине көө шыбап, жаман кийинтип коюшкан. Бир кызды аттан түшүрүп, бетин жууп койсо, сулуу кыз болуп чыга келет. Бул 16 жаштагы Касым деген кишинин Алайман деген кызын жазалоочу отряддын солдаттары жетелеп жөнөгөндө, энеси Айша бетин басып, бакырып ыйлап: «Кайыңдап койгон жери бар эмес беле» – деп ыйлайт. Жазалоочу отряддын башчысы төрө кызды бир түнгө алып жатып, эртеси кыргыздын бир коюн союп берип, аны кайра үйүнө жеткирип койгон. Алаймандын аянычтуу тагдыры 1916-жылдагы көтөрүлүштөгү кыргыз кыз-келиндеринин тарткан азап тозокторунун бир эле элеси...

Качкындардын Кытайдагы абалы. Качкын кыргыздардын чек арадан аман-эсен өткөндөрдү Кытайдагы көчүп-конуп жүргөн калмактар талоонго алып, мал-мүлкүн, аялдарын олжолоп турушкан. Андан кийин жергиликтүү кытай төбөлдөрү калган-каткан оокаттарын белек катары берүүгө мажбурлашкан. Каршылык көрсөткөндөрдү жырткычтык менен өлтүрүшүп, болгон дүйнөлөрүн тартып алуу адатка айланган.

К. Карасаевдин эскерүүлөрүндө: «Бир күнү төрт жаш келин келди. Кийим деген жыртылып, алдарынан тайган. Арыктыгы өтүшүп кеткен. Беттин териси эт качканда сөөккө жабышып калат экен. Анда ачкачылыктан эркектер аялдардан кеминде бир жума эрте өлүп калат экен. Аял заты оор турмушкада, ачкачылыкка да чыдамдуу болоорун ошондо байкаганмын. Келген аялдарга энем бир деме куюп бергендей болду. Атам: «эй балам кичине ич, көп ичсең өлүп каласың, өзөгүңө түшүп кетет» дегендей болду. Бирөө кичине ичкенде эле, оозунан көбүк чыгып, бат эле жан берди. О, шумдук, ач киши тамак сызганда өлүп кеткенин биринчи көрүшүм. Мындайлар жердин барында болуп жатты. Кышында арыгынан өлгөн жылкынын үстүнкү этин иттер жеди, астын оодарып, качкын кыргыздар жеди. Кээ бир адамдар мыкаачы болуп, киши этин жептир деген сөздөр үгүлүп жатты. Ушул көрүнүштөр маа унутулгус элестер калтырды» – деп белгилеген.

1.

Дергач киргизок китаецы и китайские подданные
киргизы целый день в заперти, у киргиз/кыргыз/тен-
пинь и дети целый день и ночь пасут скот, оидьжа им
деже для сна не дается.

Китаецы-женщины-беженок содержат в публичных
домих в Ганкае, Яндзине и других городах.

2.

3. Когда настала ночь стали приходить русские солдаты, они
стали грабить нас, отбирали от нас что им пришлово.
Бесчинствовали над киргизскими девушками и молодыми женщинами.
Утром продолжали нас допрашивать. Кто проходил через доп-
рос, отпускали.

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы.
Кол жазмалар фонду. Инв. 136. Б. 120.
2. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик
фотосүрөттөр жана фотодокументтер архиви. Асылбаш.
1916-жылдагы көтөрүлүштүн катышуучулары.
Сүрөт 1931-жылы тартылган.
3. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы.
Кол жазмалар фонду. Инв. 1519 (D). Б. 8.

Сатылган кыз-келиндердин зары

*Катын, кызын сатса да,
Карандай тамак дартынан
Кызматына бизди алды,*

Көбү болду дубана (А. Тыныбеков КР УИА. Кол жазмалар фонду. 73-б)

Үркөн элдин жолдо жана чет жерде көргөн азап-тозогун толук сүрөттөө мүмкүн эмес. Бир жагынан азык-түлүгү кенен, курал-жарагы шай жазалоочулар такымдай кууп, жеткендерин кырып жатса, экинчи жагынан аскасы асман тиреген ашуулар жүрөк үшүн алып, качкындарга бир кыйла бөгөт болгон, үчүнчүдөн аларды ачкачылык алсыраткан. Өзгөчө бир аз жүгүн жонуна арткан жөө жалаңдарга, ач-жылаң-ачтарга, жаш балдарга, кары-картаңдарга, балалуу энелерге оор болгон.

«**Кыздуу киши кыр ашат**» деп кыргыз бекер макал чыгарган эмес экен. Кызы бар адамдар ошону сатып, өлбөс оокатын көрдү. Сатканда көп мал, мүлк алды дейсиңби, мыкты алганы бир минги ат, бир кап арпа алды. Байкуш кыз карындашыбыз ыйлап жат жерде кала берди. Дегеле сатылбаган күндө да, ачкадан өлөрү шексиз болчу» – дейт К. Карасаев.

Кытайдагы кыргыздардын трагедиясын манасчы Саякбай Каралаев «Качып-бозуп, талаада өлгөн аттардын тарпын жеп, Аксыга барып жеттик. Ошондон эл азап чеге баштады. Кытайдагы турмуш өтө оор болду. Үй жок. Тамдын түбүндө жатабыз. Татынакай кыздар эки табак жүгөрү болбой койду, айла кетти. 1916-жылдын кышы. Эл кырылып кетти» деп баяндаган.

Белгилүү тарыхчы К. Усенбаевдин маалыматы боюнча 4 миңге жакын кыз-келиндер кытайдагы оокаттуу адамдарга сатылганын белгилеген.

Тердик, жүккө катылган кыздар. Үркүндө кыргыздар Кытай жергесинде жергиликтүү элдер сулуу кыздарды күч менен тартып алышкандыктан, түрдүү айла-амалдарды ойлоп табышып, тердикке, жүккө катышкандыгы тууралуу окуялар элдин эс тутумунда сакталып келе жатат. Алсак, Асылкан Токторбаеванын (Каракол шаары) айтуусуна таянсак: «Чоң энемдин энеси Турдубай кызы Жумакан 1905-жылы туулган. Үркүн убагында 11 жашта болгон. Алар Ысык-Көлдүн Шаты айылында жашап

турушкан. Анын айтуусу боюнча Кытайдын чек арачылары качып бара жаткан кыргыздардын кыздарын колдорунан жулуп алып, зомбулук көрсөтүп, башка жактарга алып кетишкен. Чоң энемдин энеси кичинекей кыз болгондуктан, атасы ичиктин ичине кемер кур менен белине бекем таңып, билгизбей чек арадан өткөндүгүн белгилеген.

Эс тутум табереги. Үркүндө Кытай жергесине качып барып, айласыздын айынан сатылган кыздар туулуп өскөн Мекенинин, ата-энесинин бир үзүм элеси катары эс тутумунда ыйык таберикти бекем сактап калышкан. Ыйык таберик катары: седеп, сырга, топунун үкүсү, темир комуз ж.б. эле.

... Кытай менен кыргыздын чеги – Сүмбөгө келдик. Бир кыргыз кызга жолуктум. Ал кыз: «Мен кытай болгум келбейт. Мени бул туткундан куткарсын. Мени кыргыздын бир жаманына берсин. Мен макулмун. Алып кетип карындаш кылып алсаң, эгер алып кете албасаң, темир ооз комуз жасатып берсең, туулган жерди эстегенде комуз кагайын» – деп суранган.

Ажардын бейити. 2022-жылдын 5-августунда «Эсимде – Үркүн» эскерүү жүрүшүндө Боом капчыгайы, Кубагы аймагындагы «Ажардын» көрүстөнүнө зыярат жасалып, курман болгон кыргыздын аялзатына багыштап куран окулду.

Бул көрүстөн – 1916-жылы атылып өлтүрүлгөн белгисиз аялдын сөөгү коюлган бейит. Башына ок тийип, көз жумган аялдын сөөгү Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин эскерүү жүрүш учурунда ашууда табылып, Боомдун капчыгайына көмүлгөн. Кыргыз элинин трагедиялуу тарых барактарындагы кыз-келиндердин аянычтуу тагдырларын эс тутумда бекем сактоо максатында К. Баялиновдун чыгармасындагы Үркүн мезгилиндеги Ажардын образдуу эстелиги катары белги таш коюлган. Бул коюула турган эстелик Үркүн окуяларындагы курман болгон бардык энелерге, эжелерге, кыздарга арналмак. Ал эскерүү ташында «Бул жерде 1916-жылдагы кайгылуу окуяларда курман болгондордун элесине жалпы улуттук тарыхый жана Ажардын эстелиги тургузулат» – деп чегерилип жазылган. Бирок тилекке каршы, Ажардын эстелиги тургузулган эмес. Белги таш – «Ажар» сыяктуу Үркүндө набыт болгон кыргыз аялдарынын кайгылуу талкаланган тагдырларын элестетет [esimde.org]. «Эсимде» изилдөө аянтчасы «Эсимде – Үркүн» эскерүү жүрүшүндө бул белги таштын тарыхын коомчулукка, жаш-муундарга жеткирүүдө алгылыктуу иштерди аркалады.

Маралташы. Үркүн мезгилинде айрыкча качкын кыз-келиндер көбүнчө сексуалдык зомбулукка туш болушкан. Аялдар сексуалдык кыйноолордун жана зордуктоонун курмандыгы болуп, кош бойлуулукка дуушар болушкан. Кытайдын Иле-Казак аймагында Маралташы деген жерде атайын кул базарлар болгон. Ал кул базарларда качкындар негизги объектиси катары эсептелишкен. Качкын кыргыздар балдарын Маралташыдагы (Көк-Терек жери, Иле-Казак автономиялуу округу) кул базарларына сатышкан. Кулжа шаарынын тургуну Жунус Жумадыл дунгандарга сатылып кеткен эки кыргыз эже-сиңдинин каргашалуу окуясын айтып берди: «Мен анда 12 жашта элем, эжем 5-6 жашта эле. Маралташыда бизди чоочун адамдарга сатып жибершти. Бизди чоочун адамдарга өткөрүп бергенде көпкө чейин ыйладык, андан кийин тирүү калганыбызга тобоо кылдык».

Бул жерден сатылган кыздар өздөрүн Маралташылыкбыз деп айтышат. Алар, туулуп өскөн жерин, кыргыз элин эмес, ата-энесинен ажыраган жерди «туулган жерибиз» – деп эсептешет. Бул жерден сатылган кыздар чогулуп, 2-3 жылда бир жолу Маралташыга барып ата-бабаларын эстеп, куран окушат. Үркүн мезгилинде башынан өткөргөн окуяларды, эс тутумунда сакталып калган баяндарды айтып эскерип турушат. Демек, сатылган кыздардын бул тобун жабыркагандардын жамааты катары кароого болот.

Сатылган кыздардын тагдырына саресеп салып, «эмне үчүн кыргыздар уулдарынан да, кыздарын көбүрөөк саткан?» – деген суроо пайда болот. Анткени ата-энелер, биринчиден, уруусун сактап калууну ойлошкон, экинчиден, кыздар жаңы чөйрөгө тезирээк психологиялык адаптация болушу менен мүнөздөлгөн.

Гүлзат АЛАГӨЗ
кызы,
«Эсимде»
изилдөөчүсү
(Кыргызстан)

10 ЖЫЛ КАТ АЛЫШУУГА УКУКСUZ СОТТОЛГОНДОР: РЕПРЕССИЯЛАНГАНДАРДЫН АЯЛДАРЫНЫН ТАГДЫРЫ

XX кылымдын 20-53-жылдарында саясий жана диний ынанымы үчүн, социалдык, улуттук жана башка белгилери боюнча куугунтуктан жапа чеккен үй-бүлө тагдырлары азыркыга чейин көмүскөдө калууда. Совет өлкөсү таркап Кыргызстан өз алдынча азаттыкка ээ болгон учурдан тартып репрессиялардын курмандыктарын актоо жана бул өтүмшүбүздү аңдап түшүнүүгө жана аларга саясий баа берүүгө мезгил келген.

«10 жыл кат алышууга укугу жок». Кылмыш-жаза кодексинде «10 жыл кат алышууга укугу жок» аттуу жаза жок болчу. Айтылган үлгү мыйзамдуу иш жүзүндө такыр эле болгон эмес. Бул үлгү НКВД тарабынан Улуу террор учурунда (1937-1938) өлүм жазасына өкүмдөрдүн көп санын жашыруу үчүн ойлоп табылган. Бул жылдарда НКВДнын бөлүмдөрүндөгү «үчтүктөрдүн» чечимдери, башкача айтканда, Ички иштер Эл Комиссарларынын Комиссиясынын жана СССР Прокурорунун чечимдери боюнча сотсуз жана тергөөсүз 700 миңден ашуун адам атылган.

10 жылга «кат алышуу укугу жок» үлгүсүн алгандар жакындарын издеп, үмүт менен жашашкан. Соттолгондордун жакындары жыл санап, он жылдан кийин үйүнө кайтып келет деп ишенишкен. 1940-жылдардын орто ченинде «кат алышуу укугу жок он жылга» кесилген биринчи репрессия курмандыктарынын мөөнөтү бүтө баштаган. Туугандары согуштагы жеңишке байланыштуу жарыяланган мунапысты үмүт кылышкан. Жакынкы аралыкта жолдошум, атам, агам үйгө кирип келет деп үмүттөнүшкөн. Бирок коопсуздук мекемеде айтылган «алыскы лагерлерден» бири да кайтып келген эмес. Репрессияга кабылгандардын тагдырына байланыштуу суроо-талаптар күч түзүмдөрүнө көп кайрылуулар башталат. НКВДнын кабыл алуу бөлмөлөрүндө Сталинге, Калининге, Жогорку Кеңештин депутаттарына жазган каттарында: атабыз, күйөөбүз, балабыз, агабыз кайда деп кайрылышкан. Көпчүлүгү жазып эле тим болбостон, күч органдарына өздөрү да келип жооп издешкен.

1945-жылдын сентябрь айында эле НКВДнын 1-атайын бөлүмүнүн башчысы полковник Кузнецов СССР Ички иштер Эл Комиссары Л.П.Берияга мындай деп билдирет:

«...Он жылдык мөөнөт аяктагандыгына байланыштуу НКВД-УНКВДнын кабыл алуу бөлүмдөрүнө жарандардан жогоруда көрсөтүлгөн тартипте соттолгон жакын туугандарынын жүргөн жери тууралуу маалыматтар, көп сандаган арыздар келип түшүүдө. Жогорку жазага соттолгон адамдар жөнүндө справкаларды берүүнүн төмөндөгүдөй тартибин белгилөөнү сунуштайм:

Жаза: Мындан ары жарандардын жакын туугандарынын турган жери жөнүндөгү суроо-талаптарына... алардын жакындары жазасын өтөп жаткан учурда өз өлүмү менен каза болгондугу жөнүндө аларга оозеки билдирүү керек.»

Кузнецовдун сунушу каралып, кабыл алынган, муну төмөндөгү документ далилдейт. В.Н.Меркуловдун, В.В.Чернышовдун, Б.З.Кобуловдун СССР ички иштер эл комиссары Л.П.Берияга жазган меморандуму:

«СССР НКВДсынын 1-атайын бөлүмүнүн начальниги полковник жолдош Кузнецовдун мурдагы НКВД үчтүктөрү тарабынан өлүм жазасына кесилген адамдардын үй-бүлө мүчөлөрүнө справкаларды берүү тартиби жөнүндөгү сунушунун негизи боюнча Аскер коллегиясынын чечими. СССР Жогорку Сотунун жана атайын тартипте:

1. Мындан ары НКВДнын мурдагы үчилтиги, СССР Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясы тарабынан 1934–1938-ж. атууга кеткендердин жакындарынын турган жери жөнүндө жарандардын кайрылууларына өзгөчө тартипте оозеки түрдө соттолгондор камак жайларында каза болгон деп айтылсын.»

«10 жыл кат алышуу укугу жок» деген үлгү лагерде жүрүп, өз өлүмү менен ар түрдүү оорулардан же кокустуктан көз жумду деген күбөлүктөр менен алмаштырылган.

Атылгандардын өлүмү тууралуу жасалма маалыматтар менен мурда эле кабардар болгондорго, кайра-кайра кайрылууларга жогорудагыдай жооп кайтара беришкен. Мындай абал дагы 40 жыл уланган. Сталин өлгөндөн кийинки мезгилде дагы бардык мүмкүн болгон мөөрлөр менен ырасталган расмий документти алып, атууга кеткендердин көптөгөн аялдары жолдошторунун өлүмү тууралуу чындыкты билишкен эмес. Бул калп Хрущев, Брежнев, Андропов, Черненкоун мезгилинде дагы өкүм сүргөн. Кайра куруу жылдарында гана СССР КГБсынын 1989-жылдын 30-сентябрындагы Указы менен «Чоң террор» учурундагы репрессия курмандыктарынын өлүмү жөнүндө документтеринде аткарылган датасы жана өлүмүнүн чыныгы себебин көрсөтүүгө уруксат берилген.

Жеке тагдырлар. 1937-жылдын 31-июлунда «Мурунку кулактарды, кылмышкерлерди репрессиялоо операциясы жөнүндө» оперативдүү буйругуна кол коюлган. Буйрукка ылайык: «1937-жылдын 5-августунан тартып бардык республикаларда, аймактарда жана областтарда мурдагы кулактарды, активдүү антисоветтик элементтерди жана кылмышкерлерди репрессиялоо операциясы башталсын, өзбек, түркмөн, казак, тажик жана Кыргыз ССРинде 10-августтан тарта операция башталсын» – деп белгиленет.

Бул буйруктун негизинде 1937-жылдын августунан 1938-жылдын ноябрына чейин СССР НКВДсынын антисоветтик элементтерди репрессиялоо боюнча операциясы жүргүзүлгөн. Массалык репрессиянын жүрүшүндө миллиондогон адамдар камакка алынган.

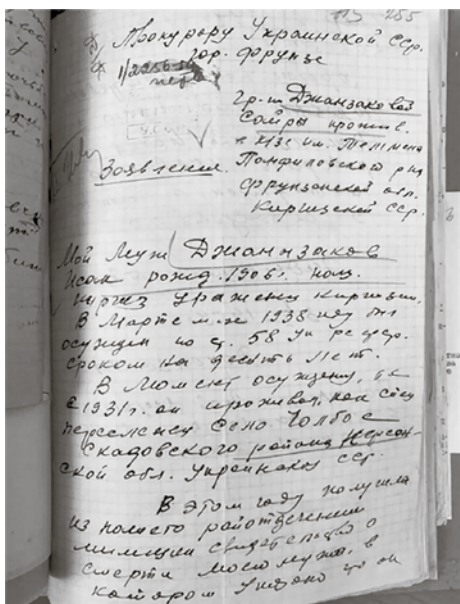
Жанузакова Сайранын каты. Алардын бири Талас облусунан Украинанын Херсон облусуна айдалган Жанузактардын үй-бүлөсү. Жанузаков Исак иниси Израиль үй-бүлөлөрү менен 1931-жылы Херсондун Чалбасы айылына сүргүнгө айдалат. Херсон мамлекеттик облустук архивинде жубайы Жанузакова Сайранын каты сакталып калган.

«Күйөөм Исак Жанузаков 1938-жылдын март айында РСФСРдин Кылмыш кодексинин 58-беренеси боюнча 10 жылга соттолгон. Соттолгонго чейин 1931-жылдан тарта Чалбасы кыштагында жашады. Быйыл, 1959-жылы, сиздердин райондук бөлүмүңүздөрдөн эримдин өлгөнүн тастыктаган күбөлүк алдым. Анда күйөөм колонияда жүрүп, 1944- жылы өлгөнү айтылат. Күйөөм Исак Жанузаковдун өздүк делосун суратып алып, ал туура соттолгонун териштирип көрүүңүздү Сизден өтүнөм. Эгер күйөөм натуура соттолсо, акталсын. Жообуңузду күтөм. Күйөөм соттолгонго чейин Чалбасы кыштагындагы райпромкомбинатта кампачы болуп иштеген.»

Кыргызстандын аймагынан Украинага сүргүнгө айдалган аялдар, 1933-ж.

Сайра Жанузакванын күйөөсүн издөө тууралуу каты.

1937-жылы Исаак Жанузаквду формачан аскерлер кармап кетип, 1938-жылы 3-апрелде атууга буйрушат. Исаактын үй-бүлөсүнөн анын өлгөндүгү тууралуу кабар жашырылып, 10 жылга лагерге айдалды деген кабар келген.

Дагы бир мындай тагдырга кабылган Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү Темир айылынын тургуну Молтоев Акматтын үй-бүлөсү. 1930-жылы Молтоев Акмат кулакка тартылып, кош бойлуу жубайы Сакай апа менен Украинага сүргүнгө айдалган. Украинанын Скадов районунун Чалбасы (азыркы Виноградово) айылында «кулак» деп айыптылып, сүргүндө жүргөн үй-бүлөдө Дакен ата төрөлгөн. Дакен ата беш жашка толгондо атасын аскер адамдары кармап кетишет.

Молтоев Акмат Украинанын Скадов районунда «эл душманы», «убагында басмачыларга жардам көрсөткөн», «контрреволюциялык идеячыл» деп айыпталып, 1938-жылы 3-апрелде атууга кеткен.

Молтоев Акматтын атууга кеткени үй-бүлөсүнөн жашырылып, балдары атасынын кийинки тагдырын билишкен эмес. Молтоев Акматтын жубайы Сакай жана уулу Дакен 1944-жылы Кыргызстанга кайтып келишкен.

Сакай апа өмүр бою күйөөсү Акматты күтүп, уулу Дакенге 1960-жылы Климент Ворошиловго атасынын тагдырын билүү максатында төмөндөгүдөй кат жаздырган:

«Атам Акмат Молтоев, «Жаңы Жол» колхозунун колхозчусу, азыркы Украина ССРинин Херсон облусунун Чалбасы айылында, 1937-жылы айылдын башка эркектери менен бирге түн ичинде камакка алынган. Эмне үчүн, кайсы кылмышы үчүн алардын камалганы белгисиз бойдон калууда. Ал кезде мен болгону 5 жашта элем, атамды эстей дагы албайм. Атам жөнүндө карыган энемдин айтуусунан, эскерүүсүнөн гана билем. Атамдын башына түшкөн тагдырды мага кабарлап коюңузду өтүнөм. Сураныч, баш тартпаңыз 01/20/1960»

Бул кат Херсон облустук архивинде сакталып турат. «Эсимде» изилдөө аянтчасы катты жана башка архивдик документтерди 2021-жылдагы экспедициянын алкагында тапкан. Ушул эле архивде бул катка мамлекеттин жообу кандай болгонун тастыктаган документ сакталган. Каттын жообу чындыктан алыс болгон:

«Акматов Дакен чакырылып, 1938 -жылы атасы Молтоев Акмат 10 жылга эмгек лагерине 10 жыл кат алышуу укугу жок кесилгенин жана жазасын өтөп жүргөндө 1944 -жылдын 30-сентябрында жүрөк оорусунан каза болгонун тапшырылган арыз боюнча оозеки түрдө билдирүүнү суранам».

Украинанын Херсон облустук мамлекеттик архивинде сакталган архивдик-иликтөө иштери боюнча 20-кылымдын 30-50-жылдарында 7777 адам репрессиянын курмандыгы болсо, анын 293ү Орто Азиядан келгендер болгон. Өткөн кылымдын тарыхы бул адамдардын ар биринин ары кызык, ары татаал өмүр баянынан куралган. Дакен ата азыр 91 жашта. Ал 41 жыл мектепте мугалим болуп иштеп, азыр ардактуу эс алууда. Акматов Дакен атанын үй бүлөсүнө тагдыры менен бөлүшкөндүгү үчүн терең ыраазычылык.

Жангарачева Саличанын каты. Херсон облустук мамлекеттик архивинде дагы бир кат сакталып турат. Бул катта камалып кеткен күйөөсүн издеп Жангарачева Салича 1959-жылы төмөндөгүдөй кат жазат:

«Мен Чалбасыда 1933-жылдан 1944-жылга чейин жашадым. Менин күйөөм Сатаркул Жангарачевди 1937-жылбы же 1938-жылбы, так эсимде жок, кармап кетишкен. Ошол боюнча анын тагдырын билбейм. Күйөөм бай-манаптардан болчу. Кайын атамдын чарбасында революцияга чейин 300-400 кой, 10-12 үй, 12-13 жылкы бар эле. Ал мардикерлерди иштеткенин билбейм. Менин күйөөм революцияга чейин бир нече жыл болуш болуп жүрдү. Ошон үчүн өз чарбасы жок болчу. Революциядан кийин совет өкмөтүнүн түрдүү мекемелеринде иштеди.»

Сатаркул Жангарачев дагы 1938-жылы атууга кеткен. Бул тууралуу үй-бүлөсүнөн жашырылып, 60 жылдан кийин гана үй бүлөсү чындыкты билишкен.

Жыйынтык: Докладдын соңунда автор 1937-1938-жылдардагы «Чоң террор» учурунда бийлик жарандарды атып гана тим болбостон, алардын жогорку жазага кесилгени тууралуу маалыматтар үй-бүлөсүнөн, жубайынан, балдарынан жашырылган. Бул абалдан биз тоталитардык режим катаал массалык жазаларын жашыруу менен, коомдо өзүн баарына бейпил турмуш алып келчү күч катары көрсөтүп, колдонуп жаткан бийлигин легитимдештирген деп тыянак чыгарабыз.

Изилдөөнүн жыйынтыгында автор «Эл душманын» үй-бүлө мүчөсү болуу дээрлик союз ураганга чейин эле куугунтук менен коштолгон деп тыянак чыгарат. Макалада репрессияга дуушар болгон үй-бүлөлөрдөгү аялдардын оор тагдырлары чагылдырылды.

Андан сырткары Советтер Союзу кулакка тартылган үй-бүлөлөрдү коллективдештирүү учурунда потенциалдуу каршылык көрсөтүүчү фактор катары гана карабастан, сүргүнгө айдала турган жерлердин чарбасын өнүктүрүү үчүн ресурс катары караган деген жыйынтык чыгарат. Макалада көрсөтүлгөн архивдик документерге жана оозеки тарыхтарга, эскерүүлөргө таянып, 1930-жылдардагы «кулактарды» сүргүнгө айдоо, Кыргызстандын аймагында совет бийлигине каршы чыга турган группаларды жок кылуу гана эмес алар айдалган Украинаны аймактарынын экономикалык абалын жакшыртууда бекер жумушчулар менен камсыздоону көздөгөн.

Ян РАЧИНСКИЙ,
«Мемориал»
эл аралык коомунун
башкармасынын
председатели
(Россия)

РОССИЯДАГЫ КООПСУЗДУК КЫЗМАТТАРЫНЫН (ВЧК-НКВД-КГБ) АРХИВДЕРИНЕ КИРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТАРЫХЧЫЛАР ЖАНА КООМ ҮЧҮН МААНИСИ

Маселе жаңы эмес, көптөн берки көйгөй. Бүткүл Россиялык Өзгөчө Комитет-Бириктирилген Мамлекеттик Саясий Башкармалык-Ички Иштер Эл Комиссарлыгы-Мамлекеттик Коопсуздук Комитетинин (ВЧК-НКВД-КГБ) архивдерин ачуу зарылчылыгы жөнүндө 1980-жылдардын аягында эле айтылган, жана ал эмес бул багытта кандайдыр бир аракеттер байкалган, бирок 1990-жылдардын ортосунда бардык иш токтоп калган.

Тилекке каршы, СССР тараганга чейин маселени чечүүгө убакыт болгон эмес – балким, ал мезгилде жеңилерээк болмок. Кандай болгон күндө да жалпы ыкмаларды иштеп чыгууга болот.

Бүгүн биз көрүп жаткан сүрөт абдан гетерогендүү. Кээ бир мамлекеттерде бул архивдер архив системасынын кадимки бөлүгү болуп калган же болуп жатат – булар Прибалтика өлкөлөрү, Украина, Грузия (бирок ал жерде архивдин олуттуу бөлүгү жоголгон), Армения дагы ушуга бара жаткандай. Башкаларында архивдер фрагменттүү түрдө бар – Орусиядагыдай, башкаларында Беларуста же Азербайжанда болуп, алар жеткиликтүү эмес.

Бирок, жеткиликсиздик менен фрагменттүү жеткиликтүүлүктүн айырмасы аз, анткени эки учурда тең бул архивдерде эмнелер бар экендиги белгисиз бойдон калууда жана жеткиликтүүлүк мыйзам менен эмес, бөлүмдөрдүн ээнбаштыгы менен жөнгө салынат.

Албетте, Россияда архивдердин ачылышы эң чоң мааниге ээ – анткени Москвадан директивалар жөнөтүлүп, Москвага отчеттор, анын ичинде аймактарда бир нускада түзүлгөн документтер – айрым мезгилдерде аткаруу актысы катары жөнөтүлгөн.

Бирок ФСБнын архивинин изилдөөчүлөрдүн суроо-талабына берген жооптору көбүнчө шылдыңдай көрүнөт. Алар айтышат – эмне керек болсо жазгыла, биз жооп беребиз. Ал эми көп учурда суроо-талапты так түзүү мүмкүн эмес – анткени инвентаризация изилдөөчүлөргө берилбейт. Ал эми изилдөөчү иштин атрибуттарын так көрсөткөндө да, анын изилдөө темасы боюнча бул иште эч кандай документтер жок деп айтышы мүмкүн. Иште анын темасы боюнча бир нерсе бар же жок экенин изилдөөчүдөн башка эч ким чече албайт жана чечүүгө тийиш эмес.

Баары четке кагылды деп айтууга болбойт, бирок жалпы тенденция так ушул – мүмкүн болушунча маалыматты аз берүү.

Бул жерде ФСБнын жетекчилиги мамлекеттик сырлар жөнүндөгү мыйзам бул мыйзам кабыл алынганга чейин

түзүлгөн документтерге колдонулбайт деген күлкүлүү позицияны кантип коргоого аракет кылганын эстесек болот. Ал эми соттор адегенде чекисттердин тарабын кармашкан. Кесиптештерибиз бул акылга сыйбас чечмелөө үчүн Конституциялык сотко кайрылууга аргасыз болду.

Албетте, сотто утулгандан кийин чекисттер көйгөйдөн чыгуунун жолун табышты – жана жашыруундуктан чыгаруу боюнча комиссия совет дооруна тиешелүү документтердин эбегейсиз катмарын жашырып коюшту.

Өзүнчө белгилей кетчү нерсе, мыйзам ар бир архив тарабынан жашырылган документтердин реестрин жүргүзүүнү камсыз кылат – бирок ФСБнын архиви бул талапка жооп бербейт.

Көбүнчө ФСБнын архиви «кара жашик» (черный ящик) бойдон калууда, ал тургай чекисттердин өзүлөрү да ал эмне жана каякка айланып кетиши мүмкүн экенин дайыма эле биле беришпейт. Типтүү мисал катары Сергей Прудовскийдин Харбин операциясы деп аталган документке тиешелүү документтердин бирин ачыкка чыгаруу үчүн жүргүзгөн күрөшү саналат. Бул документ коопсуздук органдарынын ишинин формаларын жана ыкмаларын ачып берет деген күлкүлүү шылтоо менен жашыруундуктан чыгаруудан баш тартылган. Ал эми 80 жылдын ичинде формалар жана ыкмалар өзгөрүшү керек болсо да, саясий репрессияларга байланыштуу документтерди такыр эле жашырууга болбойт, бирок бул абсурддукту сотто талашууга болбойт. Бул документти украиналык тарыхчылар буга чейин эле жарыялап койгону андан да күлкүлүү, бирок сот тарабынан тастыкталган ФСБнын позициясы мындайча угулду: документтин жарыяланышы аны жашыруундуктан чыгаруу үчүн негиз эмес. Бирок бул маселе боюнча акыркы соттук териштирүүдө утулуп калгандан бир жылдай убакыт өткөндөн кийин, Сергей Прудовский ошол эле архивден бул документтин дагы бир көчүрмөсүн тапты – соттук күрөш башталганга чейин жашыруун сыры ачылды.

Чындыгында, мунун баары ведомстволук архивдерди мамлекеттик сактоого өткөрүү зарылдыгын гана ырастап турат, бул акыры аларды толук кандуу илимий жүгүртүүгө киргизүүгө мүмкүндүк берет.

Эмне үчүн бул архивдерди ачуу принципиалдуу маанилүү?

Советтик тарыхтын уникалдуу өзгөчөлүгү 70 жылга жакын убакытта өлкөдө бир дагы көз карандысыз маалымат булактары болгон эмес. СССРде басылгандардын бардыгы эң катуу цензурага дуушар болгон. Бийликтин реалдуу түзүмү жөнүндө, мүмкүн болгон карама-каршылыктар жөнүндө – гезиттерде кыйытып, саясий талкуулар да болушу мүмкүн эмес.

Демек, башка өлкөлөрдөн айырмаланып, ошол мезгилде чыккан китептерден, гезиттерден советтик тарыхты изилдөө мүмкүн эмес.

Албетте, дээрлик бардык жерде бар мурдагы партиялык архивдер бийликтин механизмдери боюнча көп нерсени тактап берди. Ал жерде сакталган документтердин арасында НКВДнын жер-жерлердеги абал боюнча басып чыгарууга арналбаган көптөгөн билдирүүлөрү бар – алардын айрымдары азыр да басылып чыккан.

Бирок бул дагы эле экинчи даражадагы маалымат, көбүнчө ар кандай оппортунисттик себептерден улам редакцияланат. Алгачкы отчетторду изилдебей туруп, жер-жерлерде чынында эмне болгонун, калктын маанайы отчеттордо канчалык так чагылдырылганын түшүнүү мүмкүн эмес.

Бирок бул архивдер изилдөөчүлөр үчүн гана маанилүү эмес. Жетимиш жылдык террор жана идеологиялык диктат, социалдык, диний жана улуттук топторду куугунтуктоо – мунун баары көптөгөн үй-бүлөлөрдүн талкаланышына, үй-бүлөлүк тарыхтын жоголушуна алып келди – бул үй-бүлө тарыхынан коомдун биримдиги жана тарыхын адамдар түзөт.

Көптөгөн адамдар өздөрүнүн ата-бабалары жөнүндө маалыматтын жетишсиздигине дуушар болушууда. Бүгүнкү күндө атайын кызматтын архивдери жеткиликтүү болбогондуктан бул эс тутумду калыбына келтирүү өтө кыйын.

«Эсимде» командасы жана конференциянын коноктору «Ата-Бейит» Мемориалдык комплексинде.

Жада калса көпчүлүк аймактарда архивдик-иликтөө иштери мамлекеттик архивдерге өткөрүлбөйт, алар которулган жерде да кирүү кыйын болуп, иш менен толук таанышуу мүмкүн эмес.

1960-жылдары адам кармалган аймактан архивдик жана тергөө материалдары анын туулган жерине көп жөнөтүлүп турганы көйгөйдү курчутат. Бүткүл мурдагы СССРдин ведомстволук архивдеринде сакталган тергөө иштеринин жалпы базасын түзүү маселеси олуттуу талкууга алынган эмес.

Дагы бир маселе – сөөктөр коюлган жерлер. Азыр Орусияда ФСБнын өкүлдөрү алардын архивинде сөөк коюлган жерлер тууралуу маалымат жок деп ырасташат. Бул жалган билдирүү. 1989-жылы Крючков репрессиялар жөнүндөгү чындыкты ачуунун ошол кездеги жүрүшүнө ылайык, көмүлгөн жайларды түзүү үчүн КГБнын эски кызматкерлеринен сурамжылоо жүргүзүү үчүн бардык аймактарга буйрук жөнөткөн. Бул буйрук аткарылып, Москвага тиешелүү билдирүүлөр жөнөтүлгөн. Алардын ичинен бирөө кокусунан белгилүү болуп калды, калганы кайда кеткени – азырынча жооп жок.

Ведомстволук архивде сөөктөр тууралуу маалыматтар бар экендигинин дагы бир далили – Ульяновск облусунун эскерүү китеби. Бул китепти жергиликтүү прокуратура даярдап, чекисттер адаттагыдай эле документ берүүдөн баш тартышкан. Андан соң облус прокурору массалык репрессия фактысы боюнча кылмыш ишин козгоп, бул иштин алкагында коопсуздук кызматынын архивине тинтүү жана архивдерди алып коюу боюнча токтом чыгарган. Ал эми көмүү жөнүндө гана эмес, ошондой эле башка көптөгөн документтер табылган. Тилекке каршы, бул уникалдуу мисал.

Бирок, көп адамдар үчүн, көмүлгөн жерлер жөнүндө маалымат абдан маанилүү – бул дагы эле бизге берилген эң көп суроолордун бири. Ата-бабалардын мүрзөлөрү үй-бүлөлүк да, улуттук эс тутумдун да маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат.

Жалпы шылтоо – сиз архивге келгендерге бардыгына катары менен кирүү мүмкүнчүлүгүн бере албайсыз, бул үчүнчү жактардын кызыкчылыктарына зыян келтириши мүмкүн. Бирок архивге келген ар бир адам материалдарды үчүнчү жактарга зыян келтиргендиги үчүн жоопкерчилик жөнүндө эскерилет жана архив кызматкерлеринин мындай зыянга эмне алып келиши мүмкүн экенин аныктоого укугу да, квалификациясы да жок. Ал эми документ түзүлгөндөн бери 75 жыл өткөндөн кийин, «үчүнчү тараптар» жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Бардык чектөөлөр алынып салынат.

Архивдердин ачылышына байланыштуу дагы эки маанилүү маселе – террорду уюштургандардын жана жасагандардын аты-жөнү жана люстрация маселеси.

Террорду уюштурган кылмышкерлердин аты-жөнүн айтсак, маселе чечилди окшойт – реабилитация жөнүндөгү мыйзам сот адилеттигине каршы кылмыш жасагандардын аты-жөнүн жарыялоону түздөн-түз талап кылат. Булар жасалма иш жасаган тергөөчүлөр, жасалма айыптарга кол койгон прокурорлор, үчилтиктин мүчөлөрү. Бирок мыйзамда бир пункт бар – алар формалдуу түрдө белгиленбеген «белгиленген тартипте» күнөөлүү деп аталышы керек. Андай учурларда адам атып өлтүрүлгөн, андан кийин реабилитацияланган – демек, адам өлтүрүүгө катышкандардын бардыгы реабилитация актысы менен күнөөлүү деп табылган.

Чындыгында баары андай эмес, тескерисинче. ФСБнын архиви тергөөчүлөрдүн кол тамгалары көрүнгөн документтерди да бербейт – жабык кол коюлган көчүрмөлөр гана. Эми алар аттары түбөлүккө сыр бойдон калган контрчалгынчылар экени тууралуу айтып жатышат. Бул абсурдду комментарийлөө кыйын.

Люстрация маселеси анчалык деле ачык-айкын эмес – ал бардык эле пост-коммунисттик өлкөлөрдө жүргүзүлгөн эмес. Эгер ал ишке ашырылган болсо, анда олуттуу түрдө ар кандай жолдор менен. Бул өзүнчө баяндама үчүн эле эмес, бүтүндөй конференциянын темасы болушу мүмкүн, ошондуктан мен бул темада мага эң негизгиси болуп көрүнгөн өз оюмду гана билдирем. Кызматкерлердин жана информаторлордун бардык аты-жөнү белгилүү болушу керек. Жазалоо үчүн эмес – коомчулукка жарыялоо – бул жарым-жартылай жаза жана келечек үчүн эскертүү.

Атайын кызматтын документтерин чечмелөөдө этияттык керек, анткени башка өлкөлөрдүн тажрыйбасынан «кызматташтык үчүн жазылуулар» жалданмачылык менен жасалмаланган учурлар бар, анткени жалдоо үчүн акча төлөнүп берилген. Эң негизгиси азыркы чекисттерди бул маалыматты жамандыкка пайдалануу азгырыгынан ажыратуу. Эгер аларга бул маалыматка жетүүгө тыюу салынса, тынчсыздануунун кереги жок болчу. Бирок азыр бул документтер бирдей көзөмөлдөнбөгөн түзүмдүн колундагы куралга айланып, бүгүнкү күндө дагы шантаж жана басым үчүн колдонулушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, өткөн менен иш кылбай туруп, келечекке кадам таштоо мүмкүн эмес. Ал эми архивдерди ачпай туруп, трагедиялуу, талаштуу өтүмшүбүздү түшүнүүгө эч кандай жол жок.

КЫРГЫЗ ССРИНДЕГИ РЕПРЕССИЯЛАР ЖӨНҮНДӨ МЕМОРИАЛДЫН МАТЕРИАЛДАРЫ

Ал эми архивден табууга боло турган кичинекей иллюстрация. Өтө кыска кириш сөз. Улуу террор жылдарында айыптоонун бир нече негизги механизмдери болгон. Саясий бюронун чечими менен түзүлгөн үчилтиктер болгон – бул чечим НКВДнын No00447 буйругу менен кулак операциясы деп аталган. Үчилтиктин курамына көбүнчө НКВДнын облустук бөлүмүнүн башчысы, обкомдун катчысы жана областтын прокурору кирчү. Бул операциянын алкагында мурдагы кулактар, дин кызматчылар, «эксплуататордук таптардын» өкүлдөрү сыртынан өлүм жазасына же узак мөөнөткө эркинен ажыратылган. Экинчи маанилуу механизм — «эки», ички иштер эл комиссарынын комиссиясы жана СССР прокурору. Бул комиссия улуттук операциялар деп аталган иштердин алкагында чечимдерди кабыл алган. Иштер боюнча справкалардын жыйнактары аймактардан жөнөтүлүп, эки адам күнүнө жүздөгөн өкүмгө сырттан кол коюшкан. Улуу террордун бир жарым жыл ичинде 600 000ден ашык адам сырттан (демек, мыйзамсыз) өкүм менен атылды.

Ал эми сталиндик тизмелер деп аталган үчүнчү механизм бар эле. Эң негизгиси – жергиликтүү коопсуздук кызматкерлеринин көз карашы боюнча – иштер бир аз так түзүлгөн (камак үчүн прокурордун санкциясы менен, бетме-бет тирешүүлөр менен – үч эселенген жана «экиликтер» үчүн талап кылынбаган) жана СССР Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясынын айыптоосуна Москвага берилди. Бул иштердин баары «оңчул-троцкисттердин тутумунун» бир бөлүгү катары көрсөтүлгөн. Бирок Аскердик Коллегияга чейин бул иштер дагы 2 этаптан өтүшү керек болчу.

Биринчиси — «чоң комиссия» деп аталган ички иштер эл комиссарынын, СССР прокурорунун жана аскер коллегиясынын төрагасынын комиссиясы. Бул комиссия талаптагыдай аткарылбаган иштерди четке какчу.

Экинчиси, Сталин жана анын жакын адамдары тарабынан пландалган жазалар менен айыпталгандардын тизмесин бекитүү. Дал ушул этап негизги болгон, андан кийин Аскердик коллегия алдын-ала бекитилген өкүмдөрдү гана формалдуу кылган. Айыптоо 1934-жылдын 1-декабрындагы мыйзамга ылайык, башкача айтканда, жактоочунун катышуусуз, күбөлөрдү чакырбастан, даттануу укугусуз жана өкүмдү 24 сааттын ичинде аткаруу менен ишке ашырылган.

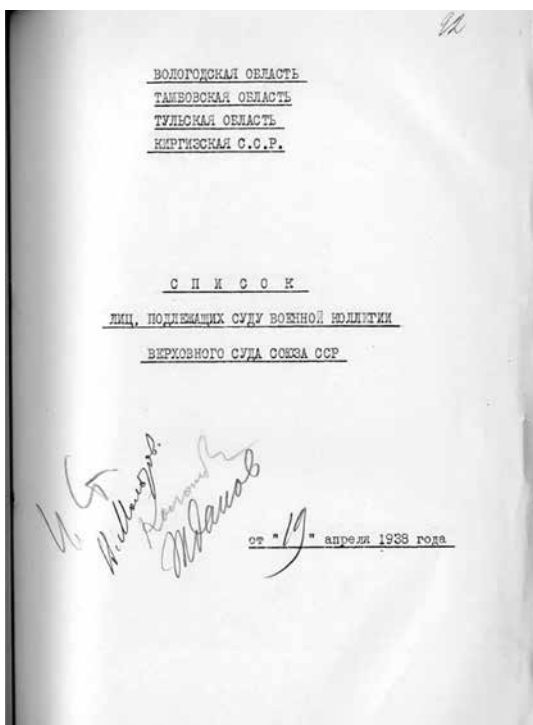
Хрущев биринчи жолу 20-съездде бул тизмелердин бар экендиги жөнүндө айткан, бирок документтердин өзү дээрлик жарым кылым бою жеткиликсиз болгон.

Аларга кирүү 2002-жылы гана алынган жана биз аларды толугу менен изилдеп чыктык. Кандай болгон күндө да президенттин архивинен табылгандын баарын изилдедик.

1938-жылдын 19-апрелинде, 3-майында жана 12-сентябрында бекитилген Кыргыз ССРи боюнча 3 тизме да болгон. Биринчисинде өлүм жазасына тартылган 21 ысым (тизмени Сталин, Молотов, Каганович жана Жданов бекиткен), экинчисине – 5 адам (тизменин титулдук барагында «автографтар» Сталин жана Молотов тарабынан калтырылган), үчүнчүсү – 37 адам, анын ичинен 6 адам тирүү калышы керек болгон. Алар лагерлерге жөнөтүлгөн.

Тизмелерде фамилиясы, аты жана атасынын аты гана көрсөтүлгөн жана айыпталгандардын көбү тууралуу маалымат табуу оңой иш эмес. Ушунчалык оор болгондуктан, Кыргыз Республикасындагы саясий репрессиянын курмандыктарынын элесине арналган 10 томдук фундаменталдык китепте да айрым ысымдар жок (ал иллюстрацияларда төмөндө кызыл менен белгиленген).

Бирок 2022-жылдын ортосунда ФСБнын архивинде бул тизмелер үчүн жумушчу материалдар бар экени белгилүү болду. Аны табуу оңой болгон жок жана бул материалдардын айрымдарын окуудан мурун жашыруундуктан чыгарууга жөнөтүү керек болчу.

Вологда облусу
Тамбов облусу
Тула облусу
Кыргыз ССРи

Аскердик окуу жайда
соттолгон адамдардын
тизмеси
СССРдин Жогорку соту
1938-жылдын 19-апрели

Кыргыз ССРине тиешелүү болгондордун ичинен биринчи болуп тизмедеги 7 адамдын (10 томдук китепте 3 адам жок) каза болгондугу жөнүндөгү справкалары табылган.

15.04.1938-ж. Фрунзе шаарындагы №1 түрмөнүн ооруканасында каза болгондугу жөнүндө акт:

Бабаханов Дүйшөнали, 39 жашта, 29.01.1938-жылы кургак учук оорусунан ооруканада жаткан.

Фрунзе шаарындагы №1 түрмөнүн ооруканасында каза болгондугу жөнүндө 07.06.1938-ж.

Таукин Мусабек, 35 жашта, 14.05.1938-жылы кургак учуктан улам ооруканада жаткан.

27.07.1938-ж. Фрунзе шаарындагы №1 түрмөнүн ооруканасында каза болгондугу тууралуу акт:

Туркеев Токтосун, 42 жашта, 12.07.1938-жылы келип түшкөн, жүрөктүн декомпенсациясынан улам цинга оорусунан каза болгон.

26.08.1938-ж. Фрунзе шаарындагы №1 түрмөнүн ооруканасында каза болгондугу тууралуу акт:

Темирбеков Болотали, 41 жашта, 29.05.1938-ж. цинга, миокардит, өнөкөт бронхит, аз кандуулук, перинэядагы фистула, паропроктит диагнозу менен.

16.09.1938-ж. Фрунзе шаарындагы №1 абактын ооруканасында каза болгондугу тууралуу акт:

Окулич-Казарин Георгий Людвигович, 51 жашта, 13.07.1938-жылы кабыл алынган: жүрөк оорусу, энтерит, чарчоо, ичтин тамчысы.

15.10.1938-ж. Фрунзе шаарындагы №1 түрмөнүн ооруканасында каза болгондугу жөнүндө акт:

Курдиновский Сергей Васильевич, 48 жашта, 20.04.1938-жүрөк оорусу, энтероколит, безгек.

Борбордук архив ФСБ, ф.К10с, оп.5, т.17, б.125-132

Башка документтер менен бирдикте, бул өлүм жазасына тартылгандардын тагдырын билүүгө мүмкүндүк берди. Мындай тизмелерден 57 болгон; анын ичинен 6 адам Аскердик коллегия келгенге чейин каза болгон.

Аскердик коллегия Фрунзе шаарына бир гана жолу, 1938-жылдын 5-ноябрында жеткен. Хуторецкая көзөмөлдүн айынан Аскердик коллегия келгенге чейин үчилтик тарабынан 10 жылга эмгек лагерине кесилген, Мураталиндин иши кошумча тергөөгө жиберилген, Мыктыбеков, Касым Абдрахманов, Ашимов жана Иманалиев 10 жылдык эмгек жазасына алмаштырылган.

Бул тизмелерден калган 40 адам өлүм жазасына кесилген – алардын сөөгү Чоң-Таштан табылгандардын арасында болгон.

Бул документтер буга чейин аздыр-көптүр белгилүү болгон фактыларды тактоого жана толуктоого мүмкүндүк берди.

Бирок төмөнкү документтер буга чейин эле күтүлбөгөн окуя болуп калды.

Өтө сырдуу. Дароо. Жеке.

26-октябрь, 1938-жыл №495818

КЫРГЫЗ ССР ИЧКИ ИШТЕР ЭЛ КОМИТЕТИНЕ.

ПОЛКОВНИК жолдош. ЛОЦМАНОВго

Фрунзе шаары

НКВД комиссиясынын чечими боюнча Кыргыз ССРиндеги биринчи категориядагы 24 адамдан турган жана экинчи категориядагы 12 адамдан турган адамдардын тизмесин Аскер сотуна жөнөтөм. СССР Жогорку Сотунун коллегиясы. Тизмени тез арада Кыргызстан КП(б) Борбордук Комитетинин биринчи секретары менен макулдашуу керек.

Тизмеде саналган адамдардын иштери боюнча НКВДнын комиссиясынын чечимдерине макулдук же макул болбогондук, тизмеден чыгаруу, өзгөртүүлөр жана жеке сын-пикирлер менен толукталып, КП(б) Борбордук Комитетинин биринчи катчысы тарабынан кол коюлушу керек.

ТИРКЕМЕ: жогоруда көрсөтүлгөн

*СССР НКВДсынын 1-АТАЙ БӨЛҮМҮНҮН БАШЧЫСЫ
МАМЛЕКЕТТИК КООПСУЗДУКтун старший майору
(ШАПИРО)*

Борбордук архив ФСБ, ф.К1ос, оп.5, т.17, б.135

Меморандум № 50636

Фрунзеден 11/4/1938

Жолдош Лоцманов Аскердик коллегия Фрунзеде экендигин билдирет.

АЛЕКСЕЕВдин атынан 36 ишти кароого телеграфтык ордерди сурайт,

№ 495818 26-октябрь.

Борбордук архив ФСБ, ф.К1ос, оп.5, т.17, б.136

Меморандум № 37718

7-ноябрь, 1938-жыл

Эл комиссары жолдош Ежов Кыргыз ССР Эл Комиссары жолдош Лоцманов менен Алексеевге төмөнкүлөрдү сунуш кылат: 17 X 38 № 4 протокол боюнча тизме боюнча СССРдин сотунун биринчи категориядагы 24 айыпталуучу кароону. Экинчи категориядагы 7 айыпталуучу кароону.

Биздин көрсөтмөсүз 1-категориядагы өкүмдөр аткарылбашы керек. Калган 5 айыпталуучу камакка алынсын.

Борбордук архив ФСБ, ф.К1ос, оп.5, т.17, л.122

Чынында, бул белгилүү тизмелердин арасында – 36 адам болгон эмес. Башаламандык 15 томдук жарык көргөндөн кийин чечилди. Бул томдукта аталган № 4 протокол табылган, анда 61—65-барактарда Кыргыз ССРи боюнча 36 адамдык тизме бар.

№4 протокол

1938-жылдын 17-октябрында

Сотко жиберилген иштерди кароо боюнча СССР НКВДсынын комиссиясы

СССР Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясы.

Катышкан: депутат Наркомвнудел жолдош. Берия, Ульрих, Рогинский

[Ар бир фамилияга карата «1934-жылдын 1-декабрындагы законду колдонуу менен БИРИНЧИ [ЭКИНЧИ] КАТЕГОРИЯДА СССР Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясынын кароосуна берилсин»].

<...>

Кыргыз ССР

1. **Айдралиев Маралбай** 1900, кыргыз, башкарма. Чаткал району
2. **Байсалов Жамантай** 1901, кыргыз, башкарма. Чаткал району
3. **Белоцкий Морис Львович** 1895, дивизиянын комиссары жана жардамчысы. Кызыл Армиянын Генералдык штабынын академиясынын комиссары, камакка алынганга чейин Кыргызстан КП(б) обкомунун секретары
4. **Васильев Владимир Александрович** 1901-ж., камакка алынганга чейин тамак-аш өнөр жай эл комиссариатынын инспектору Кирг. ССР
5. **Голдман Фима Яковлевич** 1910, еврей, комсомолдун Кыргызстан обкомунун 2-секретары, камакка чейин Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин алдындагы физкультура жана спорт комитети.
6. **Густилин Петр Григорьевич** 1903-ж., украин, Кыргызстан КП (б) Ворошилов республикалык комитетинин 1-катчысы
7. **Жайляев Терекелди** 1912, кыргыз, башкарма. Чаткал району
8. **Иващенко Илья Кондратьевич** 1895, украин
9. **Ишалиев Турсункул** 1912-ж., кыргыз, Чаткал РИКтин инструктору
10. **Карабашев Кушувак** 1895, кыргыз, жумушчу. Чаткал району
11. **Олджобаев Бектемир** 1904-ж., кыргыз, Кыргызстан КП (б) Киров атындагы республикалык комитетинин 2-катчысы
12. **Пашков Петр Ильич** 1901-ж., орус, депутат Кыргыз ССРинин агартуу эл комиссары
13. **Рябов Николай Иванович** 1896-ж., орус, башкарма
14. **Свиридов Михаил Андреевич** 1900-ж., орус, Кыргызстан КП (б) Калинин республикалык комитетинин 1-катчысы
15. **Стамблер Михаил Михайлович** 1903-ж., еврей, Кыргыз ССР совхоздор эл комиссариатынын саясий сектору
16. **Табишев Сагиналы** 1912-ж., кыргыз, башкарма. Киров атындагы пионердик бөлүмү.
17. **Терещенко Павел Филиппович** 1892-ж., украин, Калинин району.
18. **Туратбеков Досалы** 1905-ж., кыргыз, Кыргызстан КП (б) Ысык-Көл РКсынын 1-катчысы.
19. **Филиппов Иван Платонович** 1899-ж., украин, Сталин РИКтин төрагасы
20. **Форст Александр Федорович** 1902, немец, мурунку депутат. Дене тарбия жана спорт бөлүмү.
21. **Чистяков Константин Матвеевич** 1898-ж., орус, Кыргызстан КП (б) Фрунзе шаардык комитетинин секретары.
22. **Чойтемиров Насырдин** 1910-ж., кыргыз, Кыргызстан комсомолунун Борбордук Комитетинин секретары.
23. **Шабалин Максим Прокопевич** 1899-ж., орус, Кыргыз ССР соода эл комиссары.
24. **Щербаков Алексей Данилович** 1894-ж., мурунку депутат. СНК Кыргыз ССР.

2-категория:

- 25. Алчикенов Алсеит** 1910-ж., кыргыз, Кыргыз ССРинин совхоздор эл комиссариатынын мал чарба адиси.
- 26. Ахунбаев Иса Канаевич** 1908-ж., кыргыз, депутат. Кыргыз ССР саламаттык сактоо эл комиссары жана Фрунзедеги шаардык оорукананын хирургу
- 27. Баязов Гапар Үркүнбаевич** 1907-ж., Кыргыз коомдук илимдер академиясынын студенти. Москвадагы айыл чарбасы
- 28. Габер Дмитрий Лазаревич** 1892-ж., болгар, Кыргызстан КП (б) БКнын советтик соода бөлүмүнүн инструктору.
- 29. Жаткамбаев Шекербек** 1911-ж., кыргыз, Киров райондук «Большевик жолу» гезитинин жооптуу редактору.
- 30. Ишназаров Усман** 1904-ж., кыргыз, Кыргыз ССРинин совхоздор эл комиссары.
- 31. Парамонов Петр Владимирович** 1905-ж., депутат. баш Кыргызстан КП (б) Борбордук Комитетинин айыл чарба бөлүмү
- 32. Сеитов Дүйшеке** 1909-ж., кыргыз, Кыргызстан комсомолунун Киров атындагы республикалык комитетинин катчысы.
- 33. Теңизбаев Ишен** 1913-ж., кыргыз, башкарма. Чаткал райондук бөлүмү
- 34. Токоев Мукаш** 1905-ж., кыргыз, Кыргызстан КП Киров атындагы республикалык комитетинин 2-катчысы.
- 35. Токсобаев Жумалы** 1910-ж., кыргыз, башчысы. Кировский району
- 36. Цукерман Исаак Александрович** 1898-ж., еврей, башкарма.

Борбордук архив ФСБ, ф.К1ос, оп.5, т.33, барак.61-65

Комиссия бул тизмени карап чыгууга жана бекитүүгө үлгүрдү, бирок бул тизме жетекчинин кол коюусуна кечигип калды. Демек, көрсөтмө иштерди кароо бул – сунуштарды аткаруу эмес: тактап айтканда, жетекчи кол койбой коюушу мүмкүн экенин эске алуу.

Ушундай эле өкүмдөрдү «алдын ала» чыгаруу учурлары Сталин тарабынан тизмелер бекитиле электе эле Москвадан алыскы аймактарда аткарылган. Мындай учурларда атайын көрсөтмөлөр болмоюнча өкүмдөрдү аткарбоо буйругу ар дайым калтырылган – б.а. Сталин бекиткенге чейин ишке ашырбоо.

Бул тизмедеги 36 адамдын 28и Болот Абдрахмановдун 10 томдук китебине кирген. Бул тизмедеги адамдардын тагдырлары оор болду, бирөө лагерге түшүп калды, бирөө бир жарым жылдан кийин, Ежов алынган соң, иштери каралып чыккандан кийин бошотулду. Бирок алардын эч кимиси өлүмгө канчалык жакын экенин билишкен жок.

Ал эми Аскердик коллегия 10 күн эрте Фрунзеге чогулган болсо, анда бекитилген тизмедеги 40 адам аман калышы мүмкүн эле, анткени 15-ноябрдан баштап Аскердик коллегия бул кылмыштуу практиканы убактылуу токтоткон (токтотуу жөнүндө буйрук алган).

**Айида
КУБАТОВА,**
тарых илимдеринин
кандидаты,
Кыргызстан УИА
Б. Жамгырчинов
атындагы тарых,
археология жана
этнология
институтунун
бөлүм башчысы.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАДИДЧИЛИК КЫЙМЫЛЫ (1900–1916)

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында пайда болгон жадидчилик кыймылы Крым татарларынын мусулман калкынын арасында, андан кийин Поволжьеде, кийин Түркстанга, анын ичинде Кыргызстанга да тараган. Жадидчилик кыймылы калыптанып калган салттарды жана жаңы агымдарды синтездеп, мусулман жана христиан дүйнөсүнүн тажрыйбасын колдонууга, Түркстанда жашаган элдер үчүн өнүгүүнүн эң жакшы вариантын табууга аракет кылган.

Кыргызстандын аймагында жадидтик кыймылды алгачкы таратуучулары татар, башкыр агартуучулары болгон. Андан кийин алардын демилгелери жергиликтүү элита тарабынан колдоого алынып, өз каражаттарына жаңы усулдук мектептерди курушкан. Татар агартуучулары Ш.Маржани, И.Гаспринский жана К.Насыринин чыгармалары аркылуу орус жана Европа маданияты менен таанышуу чоң даражага жеткен. Казанда «Юлдуз» («Жылдыз»), Оренбургда «Вақыт» («Время») жана «Маглюмат» («Билим»), Астраханьда — «Идел», Крымда — «Таржыман», Санкт-Петербургда «Улфет» («Дос») деген мезгилдүү басылмалар чыккан. Алар Кыргызстандын аймагына дагы тараган.

Басылмаларда кээде кыргыздардын турмуш-тиричилиги жана кыргыз окурмандарынын каттары тууралуу макалалар басылып турган. Мисалы, «Айкап» коомдук-саясий жана маданий-агартуу журналында Ысмагул Макиндин «Пядспек уездинен» («Пишпек уездинен») аттуу макаласы жарыяланган, автор Уфа шаарындагы «Галия» медресесинде окуган мекендештерин: Исхак Канат уулу, Нарынкул Кабирова, Ниязалы жана Жакыпты сыймыктануу менен белгилеген. Нуралдин Малагазинди ушул эле журналда казак-кыргыз калкынын арасында жаңы мечит медреселерин ачуунун маанилүүлүгүн белгилеп, төмөнкүлөрдү тизмектейт: Абдулла Азирет Душпанов, Темир Молдогазы Халмухамедов, Маманов ж.б. казак медреселери. Макалада Шабдан Баатыр тарабынан атайын чакырылган эки мугалим иштеген 200гө жакын окуучу окуган Шабдан Баатыр медресеси тууралуу да айтылат. Ал мугалимдерге өз эсебинен бир жылга миң рубль төлөп берээрин жазган; автор ошондой эле Канат Ыбыкеев мектеп курууга 4-5 миң рубль сарптаганын, чакырылган мугалимге өз эсебинен 600 рубль төлөгөнүн жана бул жаңы мектепти 100гө жакын бала бүтүргөнүн жазат.

Өзбек агартуучусу, жадид кыймылынын мүчөсү Чулпандын «Шура» журналындагы (1908-1917) Ош шаарындагы орус-тузем жана шаардагы эки жаңы мектептин жана китепкананын ишмердигин белгилеген макаласы да кызыгуу жаратат.

XX кылымдын башында Казань, Оренбург, Уфа шаарларындагы светтик мектептерде билим алууга умтулган кыргызстандык жаштардын саны өскөн. Галия медресесинде

*Айылдагы Шабдан мечити.
Тар-Суу.*

(Уфа) билим алгандардын арасында Мамбеталы, Надыркул Абилов, Токтонали Чынгышев, Исхак Канатов, Э. Арабаев, О. Сыдыков, К. Шабдановдун ысымдары белгилүү. «Галиянын» дубалынан болочок татар, башкыр, кыргыз жана казак жазуучулары М.Гафури, Ш.Байч, Г.Ибрагимов, Э.Арабаев жана башкалар билим алышкан. «Кыргыз жигити Эшеналы Арабаев 1911-жылы Галияда окуп жүргөндө биринчи кыргыз алфавитин түзүп, Уфадагы «Восток» басмаканасында бастырып чыгарган», — дейт Сайфи Кудаш Түркстандын биринчи агартуучусу болгон классташтарын эскерип. Э. Арабаевдин жана кыргыз шакирттеринин аракетин менен 1911-жылы Молдо Кылычтын 1910-жылдын 22-декабрында Кыргызстанды титиреткен жер титирөө тууралуу «Кысса-и-Зилзала» аттуу ыры Казан шаарынан өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Э. Арабаев жазган баш сөзүндө «Молдо Кылыч көзү менен көргөн окуялар тарыхта калсын деп жазган» деп белгиленген.

Казак акыны-агартуучусу, Алаш партиясынын көрүнүктүү ишмери Миржакып Дулатовдун 1909-жылы жарык көргөн «Оян, казак!» (Ойгон казак) аттуу чыгармасы эл оозуна алынган.

Эгерде мурда элдин тарыхы муундан муунга оозеки түрдө өтүп келсе, ХХ кылымдын башында, орчундуу окуяларды, фактыларды оозунан жыйноочу билимдүү адамдардын саны көбөйдү, өз элинин өткөнү тууралуу китептер чыга баштады. Ошентип 1911-жылы Оренбургда казак элинин калыптануу тарыхын чагылдырган казак акыны, жазуучусу жана тарыхчысы Шакарим Кудайберди уулунун (1858–1931) «Шежире» китеби жарык көргөн. «Шежире» жарык көргөндөн эки жылдан кийин кыргыз тарыхчысы Осмонаалы Сыдыковдун (1879–1940), «Мухтасар тарых Кыргызстан» (1913) жана «Тарых кыргыз шадманиясы» (1914) китептери жарык көрүп, тарых жана кыргыз урууларынын санжырасы чагылдырылган. Алар кыргыздардын байыркы доордон ХХ кылымдын башына чейинки санжырасын тактап, казак, дунган элдеринин санжырасы тууралуу маалымат беришет. О. Сыдыков кыргыз элине кеңири билим берүүнү кыялданып, жазганды, окууну үйрөнүүгө, мектептерди, медреселерди ачууга, басмаканаларды, китепканаларды түзүүгө чакырган.

Бул мезгилде Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866-1917), Молдо Нияз (1823-1896), Байымбет Абдрахман уулу (Тоголок Молдо) (1860-1942), Алдашнике молдо Жаанике уулу (1874–1930) сыяктуу көптөгөн билимдүү инсандар, акын-агартуучулар чыккан. Алар чоң кадыр-баркка ээ болуп, эл аларды сыйлап «Молдо, Молдо-ке» деп урматтап аташкан.

Кыргызстанда жадид (жаңы ыкма) медресе мектептери ХІХ кылымдын аягы ХХ кылымдын башында ачыла баштаган. Алгачкы мектептер 1901-1902-жылдары Пишпек, Токмак, Пржевальск шаарларында, андан кийин алыскы айылдарда пайда болгон. Бул мектептердин уюштуруучулары жана алгачкы мугалимдери татар интеллигенциясынын өкүлдөрү болгон жана аларда окуу негизинен татар тилинде жүргүзүлгөн. Каракол шаарындагы жаңы усулдук мектептердин бири көрүнүктүү агартуучу, мусулман билиминин реформатору Исмаил Гаспринскийдин ысмын тирүү кезинде алып жүргөн.

Кыргызстанда Түркстандын башка аймактарынан айырмаланып, жаңы салынган мектептер элдин негизги массасы тарабынан колдоого алынып, жергиликтүү манаптардын каражатына курулган. Мисалы, 1909-жылы Чоң-Кеминдеги жергиликтүү манап Шабдан Баатыр Жантай уулу «Шабдан Баатыр» медресесин, 1914-жылы Куртка Калпа ажы айылына, 1909-жылы Чыныбай уулу Баракан Ысык-Көл өрөөнүндө, Тоң волостунун Туура-Суу жергесинде Сагаалы манап Малы уулу, 1911-жылы Жумгал өрөөнүндө «Курман мектеби» ж. б. медреселер курулган.

Кыргызстандагы жергиликтүү калктын өкүлдөрү Түркстандын коомдук-саясий турмушуна активдүү катышты. Мисалы, 1906-жылы Верный шаарында өткөн Жети – Суу мусулмандарынын биринчи съездине Кыргызстандан 300 адам катышкан. Токмок шаарындагы «Экбалия» медресеси Закир Вагапов (съезддин Президиумунун төрагасы), Пишпектик адвокат Акматбек Койбагаров ж. б. депутаттар болгон.

Совет бийлиги орногондон кийин улуттук интеллигенциянын өкүлдөрү өз ишмердүүлүгүн улантып, алардын ишмердүүлүгүнүн негизги маанилүү натыйжасы болуп 1924-жылы Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун түзүлүшү саналат, бул кадам азыркы суверендүү Кыргыз Республикасынын түзүлүшүнө салым кошкон. Өлкөнүн коомдук-саясий жана маданий турмушундагы эбегейсиз зор эмгектерине карабастан, XX кылымдын 20-30-жылдары алардын көбү советтик бийлик тарабынан репрессияланган. Жадид кыймылынын активдүү мүчөсү Дүйшөн Сооронбаев 1918-жылы атылган.

Абдыкерим Сыдыков, Эшенаалы Арабаев, Сатаркул жана Садык Жангарачев, Сейдахмат Чукин, Асанкул Чолпонкулов, Акматбек Койбагаров, Дөөлөтбек Кобылов, Азимбек Сагымбаев жана Садыбакасов сыяктуу улуттук интеллигенциянын көптөгөн көрүнүктүү өкүлдөрүнө «контрреволюциячыл кыймылдары үчүн» деген айып менен иш козголуп, репрессияланышкан. Э. Арабаев сырдуу өлүм менен Ташкенттин түрмөсүндө 1933-жылы көз жумган. Андан сырткары Карыпбек менен Жапар Канатовдор, Касым Абукин, Курман Лепесов, Мамбеталы Мураталин, Аалы Бердигулов, Нарынкул Абиоровдор саясий репрессиянын курмандыгы болушкан. Ошондой эле акындар, жазуучулар жана драматургдар С.Карачев (1900-1937), О. Лепесов (1891-1937), Б. Кененсарин (1896-1964), Ш. Кокенов (1894-1954), Б. Калпаков (1883-1941) ж. б. «пантүркист», «улутчул» катары айыпталган.

XX кылымдын 30-жылдары репрессияга кабылгандарга карата тарыхый адилеттүүлүк көп жылдардан кийин орноду. Алар чындыгында өлкөнүн турмушуна зор салым кошушту.

Толук макала төмөнкү шилтемеде жеткиликтүү: <https://ru.esimde.org/archives/5786>

**Александра
ПОЛИВАНОВА,**
«Мемориал»
эл аралык
коомунун мүчөсү
(Россия)

БААРЫНЫН ЫСЫМЫН АТОО КЕРЕКПИ? РОССИЯДА СОВЕТТИК ТЕРРОРДУН КУРМАНДЫКТАРЫНЫН ТИЗМЕЛЕРИ БОЮНЧА КООМДУК ТАЛКУУГА КАРАТА

Мен орус коомчулугунда репрессиялангандардын ысымдарынын тизмелеринин тегерегинде кандай талкуулар жаралып жатканы тууралуу айткым келет. Репрессиянын курмандыктарына алгачкы эстеликтер пайда болгондон кийин, мисалы, Москвада Лубянкада Соловецкий ташы тургузулуп, анда ал тоталитардык режимдин миллиондогон курмандыктарына эстелик деп жазылган. Аты-жөнү айтылган жок, бирок алардын курмандык статусу көрсөтүлдү – так кимди билдиргени такталбаса дагы. Көрсө, эстеликтин айланасындагы мемориалдык иш-чаралар бул эстелик кимге арналганы тууралуу кенен талкууну ача алат экен.

1991-жылы октябрда Россияда саясий репрессиянын курмандыктарын реабилитациялоо боюнча мыйзам кабыл алынган. Мыйзамдын негизги милдети террордон аман калган жана ошол убакта тирүү болгондорго колдоо көрсөтүү, ошондой эле өлгөндөрдүн кадыр-баркын калыбына келтирүү жана террорду уюштурууга катышкандарды даңктоого жол бербөө болгон.

Көптөгөн адамдар адилетсиз өлүм жазасына тартылса да, реабилитациядан өтүшкөн эмес. Ошол эле учурда советтик режимге каршы күрөшкөндөрдүн бардыгын реабилитациялоодон баш тартышкан, эгер куралдуу күрөш жок дегенде планга киргизилсе, алар Россияда дагы эле четке кагылып, актала элек. Ошентип, закондун преамбуласында Совет бийлигин айыптап, аны кылмыштуу деп атаса да, мыйзам иш жүзүндө бул кылмыштуу бийликтин алдында күнөөсүз адамдарды гана реабилитациялайт. Анын алдында «күнөөлүү» адамдардын топтору реабилитацияланбайт. Бул жаатта тартипке келтирүүчү биринчи мыйзамдар болушу керек эле. Бирок азыр бизде бир гана мыйзам бар.

Мемориализация жөнүндө сөз кылып жатып, мен үч иш-аракеттин тегерегиндеги пайда болгон пикир топторунун чакан баяндамасын берем:

2007-жылы жаралып, бирок 2011, 2012 жана 2013-жылдары күч алган «Ак ысымын кайтаруу» демилгеси. Бул демилгенин маңызы Лубянкада Саясий террордун курмандыктары базасынан (Мемориалдык база) атылгандардын аты-жөнүн окуп, аларды эскерүү эле.

«АКЫРКЫ ДАРЕК» – өлүм жазасына тартылган адамдардын акыркы жашаган жеринин дарегине белгилерди/тактайчаларды орнотот. Эскерүү таштары/тактайчалары репрессияга кабылгандардын үйүнө орнотулат, эгерде ал иштеген жер болсо, өзгөчөлүктөр дагы бар.

Үчүнчү долбоор 2018-жылы орнотулган Коммунаркадагы Эс тутум дубалы. Бул жерде 6500дөн ашык адамдын сөөгү коюлган. Туугандары 20 жыл бою кандайдыр бир коомдук эстеликти алууга аракет кылышкан, бирок кайсы бир учурда Ахматованын: «Мен ар биринин атын атап айткым келет» деген цитатасы менен өз алдынча чакан эстелик тургузушкан. 1940-жылдын мартында жана февраль айында, эгер эсиңизде болсо, Ежов атылып кеткен. Ахматова Ежовду бул тизменин катарына кошкосу келет беле, же жокпу?

«Реквием» самиздат катары басылып, совет жылдарында эле чыкканы менен, кайра куруу жылдарында бул фраза өзгөчө «мемге» айланган. Бул сөз гезиттерге жарыяланып, жыйнактарда, кириш сөздөрдө, 1990-жылдары жарык көргөн «Эс тутум китептеринде» дагы жазылган. 2018-жылы ар биринин ысымын аташкан. Бул дубалда Коммунаркада көмүлгөндөрдүн толук тизмеси жарыяланган. Анан ошол замат талаш-тартыштарды көп жаратты.

Москвадагы жана башка шаарлардагы жарандык коом, эреже катары, «АК ЫСЫМЫН КАЙТАРУУ» акциясын, «Акыркы дарек» долбоорун абдан жылуу кабыл алынып, бирок ар кандай сын-пикирлер тынымсыз коштойт. Мен бул ой-пикирлерди топтоп, жалпыга маалымдоо каражаттарындагы, «Мемориалдын» социалдык түйүндөрүндөгү басылмаларга жазылган пикирлердин негизинде сереп салууга аракет кылдым. Мен мезгил-мезгили менен кайталанган билдирүүлөрдү алдым. Бул жерде башка методология жок.

Бир топ пикирлер: «Мемориал» дагы чекисттердин, партиялык номенклатуранын аты-жөнүн окуйт, 30-октябрда кайра жаңыра баштайт. Ооба, маалымат базасынын тизмесине башкалардын катарында НКВДнын кызматкерлери, коммунисттик партиянын бирде массалык террор уюмуна тиешеси бар, бирде жок, бирок ушул уюмда иштеген функционерлери бар. Мыйзамдуу түрдө реабилитацияланганы менен алардын аты-жөнү аянтта эскерилип окулбашы, «Акыркы дарек» деген жазууларды илбеши, «Эстелик дубалдарындагы» тизмелерде айтылбашы керек».

Буга жооп катары: «А сиз кимсиз? Тизмелерди тазалап, кээ бир ысымдарды атап, кээ бирин атабай койгондой?» деген суроолор туулат.

Эс тутум дубалынын тизмелеринде Генрих Ягоданын аты бар. Ал ички иштер эл комиссары болгон. Чындыгында Коммунарканын бардык полигону анын дачасы болгон, ал жерде кийинки элдик комиссар Ежов элдин жоон тобун, анын ичинде Ежовдун командасынын сөөгүн дагы койгон. Дубал ачылгандан кийин дароо абдан кызуу талкуу башталды.

«Коммунаркада башка чекисттер тарабынан жалган жана ойдон чыгарылган айыптар менен атылган чекисттердин аты-жөнү, алар өздөрү күнөөсүз адамдарды кандай шартта атып салышкан болсо, – ойдон чыгарылган айыптар жана кыйноо астында алынган көрсөтмөлөрүнүн негизинде жазаланышты. Албетте, «Аза күтүү дубалы» болушу мүмкүн, бирок жогоруда айтылгандарды тиешелүү түшүндүрүү менен жасалган, өзүнчө эскерүү стендге жайгаштыруу керек» – деген популярдуу пикирлердин бири.

«ӨЛБӨС БАРАК» долбоору мындай деп жазат: «Ким көп күнөөлүү, ким азыраак экенин аныктоо кыйын... Бул жерде чындап эле бийлик менен кызматташкан коомдун эң артыкчылыктуу катмары атылды. Ал эми андан ары чек араны ким аныктайт... Мына, НКВД менен кызматташкан Марина Цветаеванын күйөөсү, чекисттердин колунан каза болгон Сергей Ефрон. Алар жалгыз эмес. Бирок, Ягоданы Генрихти репрессия курмандыгы болгон чоң атасы менен бир тизмеден көргөндө, адамдын ачуусун түшүнө алабыз, ал тургай долбоордун редакциясы үчүн бул жерде жеке нерсе бар. Бул эстелик биздин бирөөбүз үчүн үй-бүлөлүк тарыхты кемсинтүү болуп калды...».

Ушул Дубалдын маңдайында алар эки кичинекей стендди ачып, аларда чекисттерди өзүнчө алып чыгышып, ким эмнеге күнөөлүү (Ягода, Заковский жана башкалар) баяндашат. Ошентип, алар репрессияны уюштурууга катыштыгы бар экенин көрсөтүштү.

Коммунарка, 2018-ж.

Акыркы дарек, 2014-ж.

Ушундай эле талаш-тартыштар «Акыркы дарек» долбоорунун айланасында жаралууда. Анын идеясына ылайык, арызды жакындары же маалыматтык белги менен маалымат базасынан кимдир бирөөнүн элесин сыйлагысы келген каалаган адам берет. Эксперттик кеңеш архивдик жана тергөө иштери сакталган мамлекеттик же ведомстволук архивдердеги маалыматтарды текшерет. Реабилитация мыйзамы чынында эле маанилүү критерий болуп саналат: Николай Ежовго төш белги берүү мүмкүн эмес, анткени ал реабилитациядан өткөн эмес. Бирок, реабилитациядан өткөндөрдүн арасында ар кандай ысымдар бар, Аросьев менен Одессадагы чектерде кызмат өтөп, андан кийин журналист, «Крокодил» журналынын башкы редакторунун орун басары болуп иштеген Бельский-Беленкиндин айланасында кызуу талкуу жүрдү. 1937-жылы камакка алынып, атылган. Коллегиянын демилгечиси, анын өмүр баянын изилдеген адабий сынчы Бельский-Беленкинге ачуулануу менен мындай деп жазат: «Менин оюмча, жазыксыз курман болгондордун бардыгы эскерүүгө татыктуу: советтик кызматкерлер да, чекисттер да, колхозчулар да, бардыгы, бардыгы, бардыгы. Анткени, алар эч кимди аябаган мамлекеттик машинанын буйругу менен жасалма айып менен атылды. Репрессиялар масштабдуу болсо керек, бирок ар бир адамдын эс тутуму жеке болушу керек».

Башкалары мындай пикир билдиришти: «Жакшы менен жаманды ажыратуу күмөндүү, бирок зарыл. Ооба, жазалоочулар жазадан кутулуп кетишти, бирок силер мындан ары жабырлануучуларга жардам бере албайсыңар. Алардын баары жер сотунан эчак кутулушкан. Эми бул тарыхтын иши. Совет доорундагы башаламан, мифологияга айланган окуялардын кайталанышына жол бербөө үчүн гана түшүнүү керек.

Жана бул окуяларда инсандардын ролу өтө маанилүү. Мен прагматикалык кызыкчылыктан тышкары, бизден жазалоочуларга татыктууларды, алар татыктуу баатырларды берүүнү талап кылган моралдык сезим бар экенин айтып жаткан жокмун. Бирок, бул сезим бардыгында боло бербейт...

Башка пикирлер да бар. Тиешелүү мыйзамдар менен реабилитациялоого мүмкүн болбогон террордун курмандыктары тизмеде жок, анткени алар колдорунда курал-жарак менен совет бийлигине каршы согушкан жана НКВД тарабынан атылган. Чынында, бул ысымдар Россияда реабилитация мыйзамына ылайык реабилитацияланбаганына карабастан, тизмеге кошулушу керек. Аларды реабилитациялоого болот жана Украинада, Латвияда, Литвада жана башка мамлекеттерде реабилитациялоо боюнча мыйзамга ылайык реабилитацияланган.

Экинчи жагынан, маал-маалы менен суроо берилет, эмне үчүн жапа чеккендер, күнөөсүздөр, толук күнөөсүздөр жана каршылык көрсөтүүнүн баатырлары бир тизмеде? Эмне үчүн баатырларды жөн эле курмандыктар дейбиз? Алар жабырлануучу эмес, каршылык көрсөткөн адамдар. Бул саясий террордун курмандыктарынын базасы деп айтабыз, Соловецкий ташында «тоталитардык режимдин миллиондогон курмандыктарына» деп жазылган.

Башка бир пикирлердин тобу, тескерисинче, тизмеде фашисттик баскынчылар менен кызматташкан милиционерлердин фамилиялары бар власовиттер, кокустан реабилитацияланган болсо да, мындай ысымдар окулбашы керек деп айтылат. «... 90-жылдары алар чындап эле ким күнөөлүү, ким күнөөлүү эмес экенин түшүнүшкөн эмес – бардыгын катары менен (айрыкча 58-жылы жапа чеккендерди) реабилитациялашкан. Бул түшүнүктүү: бийлик алмашты, өлкөдө ак гвардиячы-власовдук кыймылдар өнүгө баштады — Совет бийлигине каршы күрөшкөндөр баатыр болуп калышты, алар реабилитацияланды».

Бул пикирлердин тобу кыйла чуулгандуу жана активдүү түрдө толукталып жатат. Мисалы, бир жарым жыл мурун Эл аралык Мемориал жоюлганда – формалдуу түрдө биз «чет элдик агенттер» жөнүндөгү мыйзамды толук сактаганыбыз үчүн жойгон. Талаш-тартышта бизди прокурор Жафьяров айыптаган. Айыптоонун дагы бир шылтоосу маалыматтар базасында саясий террордун курмандыктарынын «гитлердик шериктери», украин, латыш жана эстон СС легиондорунун ар түрдүү составына катышкан Советтер Союзунун граждандары, полиция кызматкерлери жана ушул сыяктуулар жөнүндө маалыматтар табылган.

Айрымдар бул тизмелерди азыркы саясий репрессиянын курмандыктарынын ысымдары менен толукташыбыз керек деп эсептешет. Мисалы, « коомдук окуу үчүн ар бир адамга эки нота берүү. Сталиндик саясий репрессия учурунда атылган адамдын аты жана азыр түрмөдө отурган (же тергөө/сот) саясий туткундардын биринин аты». Бул сунушка макул болбогондор азыркы саясий туткундарга биздин эс тутумубуз эмес, эркиндик керек деп жооп беришет.

Бахром ИРЗИЕВ,
Репрессияланган-
дардын Музейинин
илимий кызматкери,
(Ташкент, Өзбекстан)

ГЕРМАНИЯДА БИЛИМ АЛГАН ӨЗБЕК ИЛИМПОЗДОРУНУН МАССАЛЫК ТҮРДӨ РЕПРЕССИЯЛАНЫШЫ

Кош келиңиздер! Мен Ташкенттеги Репрессия курмандыктарын эскерүү музейинин өкүлүмүн, менин темам Германияда окуп, репрессиянын курмандыгы болгон түркстандык илимпоздордун тарыхын козгойт. Чындыгында аларды өзбек гана эмес, Түркстандын балдары деп айтуу керек, анткени алар ошол кезде бул аймактын бардык улуттарынын өкүлдөрүн түзгөн. Анткени, 1922-жылы мамлекеттердин чек аралары али аныктала элек эле.

Жадидизмдин жактоочулары 1909-жылы Европа илиминин жарыгын маданиятыбызга киргизүүнү көздөп, Ташкент менен Бухарада эки уюм түзүшкөн. Окумуштуулардын мурунку муундары Орусиянын абройлуу университеттеринде билим алып, көрүнүктүү юристтер, ирригациялык инженерлер жана башка адистер болуп чыгышкан.

1910-жылдан баштап көптөгөн жаш таланттар Түркияга жана Египетке окууга барышып, алардын жүздөгөнү Стамбулдун эң мыкты университеттеринде билим алып, ар түрдүү илимий дисциплиналарды өздөштүрүшкөн.

1918-жылы большевиктер Ташкентте биринчи университетти негиздешкен, бирок эки айдан кийин Мунаввар Кары атайын мусулмандар үчүн иштелип чыккан өзүнүн университетин ачкан. Тилекке каршы, 1920-жылы Мунаввар Кары окуу жайы жабылган.

Большевиктер өз чечимин: «Силерге университет түздүк, ушул жерден окугула» деп актанышкан. Бирок 2500 студенттин арасында эки гана мусулман болгонун айта кетели. Ташкент университетинде эки гана өзбек болгон, ал эми Чыгыш таануу институтунун 200 студентинин арасында маалымат булактары боюнча үч гана мусулман студенти болгон. Калгандары Европа элдеринин өкүлдөрү эле.

Ташкентте большевиктер илимий билимдерди киргизип, бирок жергиликтүү тургундардын билим алуу мүмкүнчүлүгү чектелүү шарттарда болгон. Ошондуктан 1921-жылы Түркстан жаштары, САГУдан келген Саид Али Хожа сыяктуу студенттер окуусун чет өлкөдө улантууну чечип, Германияны тандашат. Алар Москвада, Санкт-Петербургда, Бакуда жана Германияда окуу программаларын уюштурушкан. Каражат топтоо максатында бардык шаарларга өкүлдөрүн жиберип, ал жактан көптөгөн кой жана башка каражаттар жөнөтүлүп, элге кайрылышкан. Максаты «өзүңдү тарбиялоо» болчу. Бул демилге боюнча Фергана, Самарканд жана башка шаарлардан студенттер келишкен. Бухаралык Фитрат менен Файзулло Хожаевдер Германиянын билим берүү тармагына негизинен тери-

Түркстандык студенттер Берлинде, 1922-ж.

лерди сатуу жана эмир казынасынан түшкөн каражаттын эсебинен 125 миң доллар инвестиция салышып, 74 студент жиберилген.

74 студенттин арасында эң көрүнүктүү инсандар, анын ичинде эки жаш кыз – ташкенттик Хайриниса жана Хорезмден келген Марьям Султанмурадова болгон. Алардын арасында Кыргызстандын жараны Тимур Казобеков, анжияндык Азимжан Беримжан жана Казакстандын жараны Домла Бетлибаев да бар. Бул сүрөт Түркстандын бардык улуттарын бириктирет. Алар абдан шыктануу менен окушуп, кийин башка жаштарды дагы окутушту.

Германияга келгенде Жапониядан 4 миң, Түркиядан 3 миң, ал тургай Ооганстандан 500 студент бар экенин билишкен. Алар 12 миллион калкы бар Түркстандан 70 гана студенттин чет өлкөлөрдө билим алып жатканын уят деп эсептешкен. Алар Германияны эң чоң билим берүү борбору деп эсептеп, келерки жылы миңдеген студенттерди жиберүүнү пландашкан, анткени бул жерге дүйнөнүн бардык бурчунан, анын ичинде Америкадан да студенттер билим алышкан. Бул жактагы студенттер тилди үйрөнүп, Берлин университети сыяктуу университеттерге тапшырышкан. Ал кезде бул окуу жайда билим алуу абдан кыйын болчу.

Студенттер ар кандай тармактарды, анын ичинде зоология, агрономия жана жол курулушун үйрөнүүгө аракет кылышты.

Кызыгы, алар кеткенден кийин төрт айдан кийин гана Совет мамлекети Москва менен Петербургдагы жогорку окуу жайларынын саны Берлиндикинен кем калбайт деп, бардык студенттерди кайтаруу жөнүндө буйрук чыгарган. Андан көп өтпөй эле Абдулла Камчыбектин Свердлов университетинде окуган 14 студенттин үчөө жана мамлекеттик университетте окуган 15 студенттин бирөө гана өзбектер экенине көңүл бурган сергек макаласы жарык көргөн. Тилекке каршы, Түркстандын мыйзамдуу ээси болгон өзбек, казак, кыргыз, түркмөндөрдүн тагдыры ушундай эле. Алар Түркстандын эсебинен окушкан, Москвада, Петербургда окуган студенттердин көбү Түркстандан келген гана акчаны коротушкан. Макаланын автору бул студенттер Түркстан элине таандык эместигин айтып, Германиядан кайтпоону суранган.

Жыйынтыгында бул студенттердин акыркысы 1931-жылы мекенине кайтып келип, баары 1938-жылы репрессияга дуушар болушкан. Бирок алар химия, медицина жана архитектура тармагында олуттуу ийгиликтерге жетишип, Өзбекстанда

заманбап илимдин жана өндүрүштүн, анын ичинде текстиль өнөр жайынын жана башка тармактардын пайдубалын түптөй алышканын белгилей кетүү абдан маанилүү. Бирок 1938-жылы алардын баары өлүм жазасына тартылган.

Алимжан менен Кадыри мекенине кайтып келгенден кийин ишин улантышкан. 1938-жылы тартылган бул сүрөттөрдө акыркы окуя жана өлүм жазасына тартылган жер көрсөтүлгөн.

Андан кийин беш киши: Домла Битилбаев, Сабир Танашев, Азимжан Беримжан, Мунайтпасов Абдурахман жана акырында Тимур Казыбеков.

Эми бул жигиттин окуясына кайрылалы. Тимурбек Казыбеков 1904-жылы Анжиян волостторундагы кызматтардын бирин элеген Юсуфбек казынын уулу болгон. Мектепте, медреседе окуп, андан кийин 1918-жылы Түркстан автономиясы учурунда түрк аскерлеринен таалим алып, Мухаммед Аминбектин армиясында бир жылдан ашык согушкан. Натыйжада атасынын фамилиясын Жусупбек Казы экенин жашырган. Анын «казы» деген сөзүнөн алынган чыныгы фамилиясы Казыбеков болгон, бул атасынын кызматына байланыштуу.

1922-жылы Германияга кеткен Тимурбек немец тилин бат эле өздөштүргөн. Анжияндык Султанбек Хожанов менен Усмонходжа Эшонходжаев ага Германияга барганда жардам беришкен. Тимурбек Германияга көчүп келгенден кийин окуп, инженер-текстиль адистигине ээ болгон.

1925-жылы Турар Рускулов, Халмухаммад Охунды, Мухиддин Кори Якубовдор кеткенде Тимурбек тез эле саясий турмушка аралаша баштайт. 1925-жылы Мейерсон аларды мекенине кетирем деп коркутканда Тимурбек биринчи болуп: «Бизди дипломсуз кайтара албайсыңар» деп айткан. Атышуу болду, буга далил бар. Тимурбек аларды мекенине алып баруу учун келген Мейерсон баш болгон советтик делегацияны кайра артка жиберген.

Совет мамлекети бул окуядан кийин анын стипендиясын каржылоону токтоткон. Кийин Тимурбек Хайриниске үйлөнгөн. Ошого карабастан, ал жөнөкөй стипендия менен иштеп, окуусун улантып, акыры Берлин университетинен инженердик даражага ээ болгон.

Тимурбек Казыбеков окуусун аяктагандан кийин Ферганадагы текстиль комбинатынын жана Ташкенттеги ири текстиль фабрикасынын директорунун орун басары болуп иштейт. Немис методологиясынын негизинде окуу бөлүмүн түзүп, заводго кадрларды даярдаган. Кызыгы, ал текстиль лексикасын иштеп чыгып, ошондой эле процессти үйрөтүп, башкарган. Өлкөнүн текстиль өнөр жайынын өнүгүшүнө көп эмгек кылган бул адам 1938-жылы өлүм жазасына тартылган.

**Кундуз
НИЯЗОВА,**
Тель-Авив
университети-
нин докторанты
(Израиль)

«МААЯН» ГЕЗИТИНИН МИСАЛЫНДА ӨТКӨНДӨГҮ ЖАНА УЧУРДАГЫ КЫРГЫЗ- ЕВРЕЙ (ЖӨӨТ) ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ ЖӨНҮНДӨГҮ БАЯНДАМАЛАРДЫН ЧАГЫЛДЫРУУСУН ИЗИЛДӨӨ

A Glick iz unzer – mir forn in Frunze

Mir forn aweg- gleich in Pischkek

(Бул саптарды Идиш тилинде жазган күндөлүгүндө)

(Биздин бул бакыт – жолду алдык Фрунзеге

Биздин алыс багыт – түз жол алдык Пишкекке)

Юза Герштейн (Бирдин айы 1, 1942)

Бул кичинекей баракчада Юза Герштейндин Совет саясатындагы кино тармагындагы Кыргыз маданиятынын заманбапташтыруусунун негизиндеги өзгөрүүлөрдүн чагылдыруусунун жана жаңы айырмачылыктарды көргөзгөндөрдүн бири катары жана анын бул аракет-кыймылына кошкон таасири тууралуу сөз ачуу изденүүсүндөмүн. Айрыкча бул инсандын учурдун ылдам өзгөрүүлөрдүн кесепетинде өзүнүн деле деколонизация аракеттеринин кадамдарын Совет саясатынан көмүскөдөгү ыктыярларынын да белгилесе болот.

Герштейн заманбап кыргыз маданиятынын Совет учурунда кино тармагынын калыптанышында зор таасир тийгизген жана негиздеген. 1967-жылында «Оглянись, товарищ» документалдуу киносу аркылуу деколонизация аракетинин негизинде Кыргызстанды таштап кеткенге аргасыз болгон. Бирок биз Кыргызстандын эгемендүүлүгүнөн баштап Юза Герштейн тууралуу Маяян гезитинде жарым кылым өткөндөн кийин эле 2010-жылдын Үчтүн айында 6-бетинде кийинчерээк эле алгачкы Кыргыз совет кино тармагынын алгачкы негиздөөчүсү катары таанышып билебиз. Ал Совет саясатынын колониалдуу заманбапташтыруусуна да тиешесине карабастан, ошол эле учурда анын акыркы Кыргызстанда тартылган 1967-жылдагы тасмасы деколонизация аракеттеринин бирден-бир аракеттери болгон.

Бул кичинекей баракчада, заманбапташуу учурундагы анын кино-эпизоддорунда жаңы кыргыз каада-салтынын совет символдорунун пайда болуусуна таасирин талкуулайбыз. Юза Герштейн тоолуу көчмөн кыргыз элинде болуп жаткан карама-каршы өзгөрүүлөрдү өз тасмаларында көрсөтүүгө чечкиндүү болгон. Бир кыйла салттуу, патриархалдык, аңыздардын жана уламыштардын ичинде жашап жаткан кыргыз уруулук көчмөндөрү күтүүсүздөн дароо өнүгүүгө жана жаңыланууга дуушар болгон. Мифтердин, уламыштардын жана салттардын айрымдары кайра жанданган же жаңы процесске кошулган же жаңы процесске киргизилген, анын тарыхый башын жана мурасын жана улуттун жарым трансформациясын көрсөтүү үчүн. Ал өзүнүн даректүү тасмаларында эски шаарлардын ордуна жаңы шаарлар кантип пайда болгонун, алар толугу менен заманбап инфраструктурага ээ болгондугун жана жаңы материалдар менен алектенген жаңы кесиптерге ээ болгон түргүндарын көрсөтөт. Айрыкча Экинчи Дүйнөлүк согуштан кийин

эскини жаңыга алмаштыруу менен гана эмес, согуштан кийин тынчтыкты орнотуу менен түпкүлүктүү кыргыздар өздөштүргөн жаңы кесиптердин ролун тасмалары аркылуу көрсөтүүгө аракет кылган. «Рождение песни» («Ырдын төрөлүшү» 1962) — ал мурунку коомдук ролдорду жана жөндөмдөрдү жаңыларына алмаштыруу катары модернизацияны көрсөткөн даректүү тасмалардын бири. Иденттикти өзгөртүү процессинин маанилүү белгилеринин бири Россия империясынын борборлорунда да мурда болбогон жаңы кесиптердин пайда болушу менен болгон. Андан тышкары, Совет өкмөтү аялдардын жөн гана балдарын тарбиялап, үй-тиричилигин карап же аялдардын салттуу кесибин аркалап, оокат кылып тим болбостон; тескерисинче, аларга трактор айдоо, инженер болуу жана машиналарды оңдоо, спутниктерди жана заманбап заводдордун ичинде комплекстүү автоматташтырылган системаларды үчүрүү үчүн бригадаларды же кишилерди башкаруу укугу берилген.

Күчтүү аялдын жаңы образын киргизүү Юза Герштейн үчүн маанилүү болгон, анткени анын талаа жумуштарынын алгачкы жылдарында элет жеринде кыргыз аялдары менен жолуккандагы алгачкы таасирлери эсте каларлык болгон. Ал 1942-жылдын Теке айынын 28де Жети-Өгүзгө болгон сапарында өзүнүн күндөлүгүндө кыргыздын меймандостугу, кыргыз аялдарына кандай мамиле жасалгандыгы тууралуу мындай деп жазган:

«Аялдар ийиндерине ыргытылган сөөктөрдү гана алган кулдар. Коноктор үчүн бардык жакшылыктар. Арча, карагай, эдельвейс, адамдай бийик чөптөр, жоогазын деңизи болгон дешет – мунун баары сырт, биз да көчүп келгенбиз, төө, жылкы, кочкор, ит, боз үй, чайнек, казан, ж.б. албетте, бүт үй-бүлөлөр, анын ичинде ээрге байланган жыгач бешиктеги бөбөктөр».

Совет өкмөтү аялдардын укуктарын кеңейтүү үчүн өзгөрүүлөрдү киргизип жаткандыктан, кыргыз аялдарын «күлчүлүккө» айландырган жана жаныбарлардын калдыктарына ыргытылгандай мамиле кылганын көргөндөн кийин, ал жаңы пайда болгон күчтүү, көз карандысыз, жана профессионалдуу өсүп келе жаткан кыргыз аялдары кыргыз аудиториясы менен алардын көз алдында болуп жаткан.

1957-жылдагы «Кыргызстан поет» («Кыргызстан ырдайт») деген ишинде Юза Герштейн эски менен жаңыны айкалыштырат. Бул тасма күнүмдүк жашоодо кандайча майда өзгөрүүлөр болгонун көрсөтөт. Мисалы, сууну ичүүнүн жаңы адаттары пайда болуп, анда кыргыздын салттуу пиаласынын ордуна заманбап стакан колдонулган. Заманбап стакан жылкыдан саалган кымыздын ордуна газдалган суу машинасынан жасалган көбүктүү сууну ичүү үчүн колдонулат жана Кыргызстандагы азыркы советтик жаштардын жаңы суусундугунун символу. Айнек колго жасалган табигый көбүктөрдүн эмес, машинанын жаңы символу болуп калат.

Карама-каршы образдар катары бул жерде салттуу музыкалык аспаптар менен катар кыргыз жаштарынын арасында заманбап европалык классикалык аспаптардын популярдуулугун байкоого болот. Жаштардын фестивалына кыргызстандык жигит комуз аспабы менен катышып, «беш бармак» ырын (солдо) ырдаса, ошол эле учурда кыргыз жигити скрипкада ойнойт.

Герштейн эски жана жаңы символдорду айкалыштырууга аракет кылганы менен, ал бир гана карама-каршы категорияларды эмес, ошондой эле алда канча «суюк идеологиялык конструкцияларды» же эски менен жаңынын ортосундагы «бүтөлбөгөн чектерди» көрсөтүүнү каалайт. Маселен, ал Москвадагы Бүткүл союздук советтик жаштардын фестивалында көрсөтүлгөн салттуу бий, ыр жана костюмдарды баса даңазалайт.

Ал фортепиано, скрипка, аккордеон сыяктуу заманбап классикалык аспаптардын практикасын көрсөтүп, комуз чертүүнүн салттуу чеберчилигин улантып, эки тараптуулукту сактап келет. Жаңыны эски менен синхрондоштуруу жана аларды толук алмаштырбоо Герштейнге кыргыз советинин заманбап же жаңыланган визуалдык образын көрсөтүүгө жардам берет. Бул жерде аялдын образы да өзгөрөт,

анткени ал кыргыздын салттуу бийин бийлебей, денесин, жада калса чачын жапкан ак көйнөк кийип, улуттук ырларды ырдаган; анын ордуна жаңы классикалык бийди үйрөнөт. Таң калыштуусу, ал гимнастика менен алектенет жана активдүү спортчу аял.

Герштейн үчүн кыргыз коомуна таптакыр белгисиз бул салтты ачык, спорттук кийимдер менен көрсөткөн аялдын бул шаардын Фрунзе өңдүү жашоочулары үчүн да, жаңы келгендер үчүн да жаңы визуалдык тажрыйба экенин көрсөтүү маанилүү болгон, айылдан же талаадан. Бирок аялдар гимнастика менен гана чектелбестен, баскетбол ойноо менен физикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө аракет кылышат. Фрунзеде болуп өткөн жаштардын фестивалында Кыргызстандын баскетбол боюнча кыз-келиндер курама командасы Алма-Атанын командасын утту. Дагы эле аялдар кыска шым жана футболка кийип, физикалык денесин ачып беришет. Анын жаңы өзгөчөлүгүнүн же маданий адаттарынын натыйжасы болгон кыргыз аялдарынын образын өзгөртүүдө Герштейн эски менен жаңынын коштугун сактоого аракет кылат. Маселен, заманбап советтик галереяда өзүнүн узун жана жалтылдаган ак түстөгү улуттук кыргыз көйнөгүн кийген сүрөт көргөзмөсүнө катышууда, ал эми заманбап советтик галереяда мойнунун толугу ачык кылган көйнөк кийген европалык аялдын сүрөтүн кадрга алат жана жаш кыздар ал сүрөттү үлгү катары алгансып, эски салттарынан бошонуп жатышкандай сезимин чагылдырууга басым жасайт.

Совет өкмөтү мусулман салттуу коому деп аныктаган кыргыз оймо-чиймелери менен улуттук кийимдерин кийген кыргыз түгөйлөрүнүн заманбап искусство музейине келип, скульптурага же статуяга кылдаттык менен тиктеп турган сүрөтү болуп жаткан укмуштуудай өзгөрүүнү чагылдырып, динден тышкаркылыктын белгилерин көрсөтүп турган адамдын образы тыюу салынган эмес, тескерисинче, жаңы кыргыз элитасы тарабынан колдоого алынган.

Герштейн мына ушул фильмдин негизги билдирүүсүндө: «Наше время дало рождение песни труда, мира и дружбы (биздин заман эмгектин, тынчтыктын жана достуктун ырын туудурду)» деген негизги ой ортого коюлат. Эң негизги өзгөрүү тынчтыкты куруудан, жаңы кесиптерге ээ болуудан жана жаңы коомдук байланыштарды жана досторду түзүүдөн улам өнүккөн заманбап иденттүүлүктөгү ушул жаңы образдарды жана маданий тажрыйбаларды жана трансформацияларды кабыл алуу жана алардын бир бөлүгү болуу болду, башкы каармандардын ортосундагы ички чыр-чатактар.

Арийне, Герштейн кыргыздардын салттуу мурасын «драмалаштырган», «ойготкон» жана анын духун жаңы же азыркы кездеги советтик маданиятка ылайыкташтырган интеллигенциянын бири. Бирок эң маанилүү жана таң калыштуу процесс Герштейндин өзү үчүн болот. Ал өзү жакында эле Фрунзенин так кайда экенин билбеген мигрант болуп, эч кандай кино тартуучу жабдыктары жок ээн жер төлөгө келгенден кийин ого бетер таң калган, эми ал элдин жашоосундагы ушул жаңы салттарды ойлоп тапкандардын бири болгон. Кыргыз аялдары же жаштары жаңы «кеңири аудиторияга проектирленген». Бул, өзгөчө, ал өзү жөнүндө бир чыгарманы камтып, бул процесстин бир бөлүгү болгонуна сыймыктанган бул тасманын автору катары бийди кантип тартканын көрсөткөндө айкын болот.

Ал бетте биз суроого батышыбыз зарыл: «А балким, Кыргызстан коому жарым кылымдан кийин Мааян гезити аркылуу Герштейнди эскерүүгө кечикпедикпи деп?» Бирок бул эс тутумду биздин көркөм маданият советтик саясатынын заманбапташтырылып чагылдырганы ошол атайын жасалга маданий же керек болсо куч менен киргизилген өзгөрүүлөрдүн чагылдыруусун азыркы деколониялык аракеттер менен улантып издеринин, өчүрүлбөгөн тутумдарынын чаңдарынан айрылуубуз али да кеч эмес, тескерисинче зарыл. Анткени өзүбүздүн иденттүүлүгүбүздү түшүнүүгө маанилүү кадам.

**Нестор
МАНИЧКИН,**
антрополог,
публицист,
Борбор Азиялык
изилдөөлөр боюнча
Француз институтунун
ассоциацияланган
изилдөөчүсү (IFEAC)
(Кыргызстан)

КАЗАКСТАНДАГЫ РЕПРЕССИЯЛАНГАН УКРАИНДИКТЕРДИН ҮЙ-БҮЛӨЛӨРҮНДӨГҮ МАДАНИЙ ЭС ТУТУМДУН АУДИОВИЗУАЛДЫК АСПЕКТТЕРИ

Өткөн жылы мен Караганда шаарындагы Украинадан атайын конуштардан кийин түзүлгөн украин диаспорасы темасын изилдөөнү колго алдым. Эң чоң толкун 1947-48-жылдары болгон. Бул диаспора совет доорунда иштеп, грек-католик чиркөөсүнүн жашыруун түзүмдөрүнүн айланасында өзүнүн өзгөчөлүгүн сактап келген, 1945-жылы тыюу салынган, бирок жашыруун иштей берген. Бүгүн мен бул материалды башка өңүттөн айтып, аудиовизуалдык практикалар жана бул эс тутумду сактоонун аспектилери жөнүндө айткым келет.

Негизинен алар Батыш Украинадан Сибирге жана Борбордук Республиканын өлкөлөрүнө, ал кезде Карагандыга көчүрүлгөн. Көбү Карлаг лагерлерин өтүштү, айрымдары чыгып, бирок Украинага кайтып келүүгө тыюу салынгандыктан калып калышты. Украин улутчулдары деп аталгандар, ОУН (Украина улутчулдарынын уюму) жана УПА (Украина козголоңчу армиясы) мүчөлөрү, ошондой эле алардын жакындары жашына, жынысына карабастан үй-бүлөлөрү менен, анын ичинде көп сандагы балдары менен сүргүнгө айдалган.

Айрым маалыматтарга караганда, «согушкерлер» делгендердин 100 миңден ашуун үй-бүлө мүчөлөрү айдалган.

Аларды жүк ташуучу поезддер менен алып келип, бандит деп айтышып, жергиликтүү калк дагы бандиттер деп ойлошкон. Акыры алар аябай арыктап, бандиттерге такыр окшобогон адамдар келип чыгышкан. Жергиликтүү эл колдорунан келишинче тосуп алышып, көп жардам беришкен.

Репрессияланган украиналыктардын маданий эс тутумун сактоо механизмдери. Бул коомчулук өзүнүн тарыхый мекенинен ажырап, алыс жерде, ар кандай кысымга кабылган чоочун адамдардын арасында жашап жатканын түшүнүү керек.

Мектептерде украин тилинде сүйлөө үчүн дооматтар коюлат, албетте, мектептер орус тилдүү гана; чиркөөгө тыюу салынган, маданиятка тыюу салынган, аларды жалпак тил менен «бандер» деп аташат ж.б.у.с.

Мындай кырдаалда көбү орусташтыруу стратегиясын карманышкан, анткени алар балдарына коопсуз, жакшы жашоону каалашкан. Ошентип, маданий эс тутум үзүлө баштаган. Бирок кээ бир үй-бүлөлөр бул стратегияны карманышкан жок, азыр төртүнчү муун өзүнүн этно-маданий эс тутумун сактап калды, алар украин тилинде сүйлөшөт.

Мен өзүмдүн изилдөөмдө диний ырым-жырымдарды карайм. Үйлөрдөгү ыйык ырым-жырымдарды өткөрүү, эскерүүлөрдү изилдөө.

Элдик саймачылыктын кеңири таралышы, үй мейкиндигин салтка ылайык жайгаштыруу: б.а. менин үйүм менин ирээтим, ал жерге саймалуу сүлгү илингени Ата-Мекендин бир бөлүгүндөй болгон – адам бул чоочун дүйнөнүн ортосунда өз үйүнө келгендей. Элдик оозеки чыгармачылыкка, негизинен ыр мурасына кайрылдым. Украиндар абдан обондуу эл, бул жерде адабий мурастар, анын ичинде Франко менен Шевченконун чыгармалары сакталган. Бирок биз билебиз, Совет өкмөтү эки акынды тең үгүттөгөн, бирок алар ылганып советтик көз карашта көрсөтүлгөн. Ошентсе да, алар украин тилинде жарык көргөн жана бул алардын маданий өзгөчөлүгүн сактап калууга жардам берген. Байланышууга мүмкүнчүлүгү болгондор туугандары менен кат алышып, айрымдары атүгүл саякатка чыгышса, башкаларына Украинага барууга тыюу салынган. Украин тилинде үйдөгү баарлашуу жана грампластинкаларды колдонуу, ошондой эле советтик украин маданиятынын мыйзамдуу булагы – украин тилинде чыккан мезгилдүү басылмалар.

Карагандыдагы грек-католик чиркөөсүнүн башчысы лагерлерден бошонгондо да көп адамдар Карагандыда калганын, анткени ал жакта кээ биринин үй-бүлөлөрү бар болгонун, ал эми кимдир бирөөгө Украинага барганга тыюу салынганын жазат. Бул кимдир бирөө үчүн мүмкүн болчу, бирок Батышка эмес, чыгыш бөлүгүнө гана.

Лагерден чыккан кээ бир дин кызматчылар (мен Москва православ агымын кабыл алууну каалабагандарды айтып жатам, бир дагы епископ кабыл алган жок, дээрлик бардык дин кызматчылар баш тартышты, ошондуктан алардын баары лагерлерден өтүштү) өздөрүнүн жамааты менен бирге болуу үчүн Карагандада адамдарга моралдык жактан жардам бериш үчүн калышкан.

Менин информанттарымдын бири мындай жашыруун үй шартындагы сыйынуулар кандай болгонун эскерет, албетте, мунун баары «алачыктарда», башкача айтканда, үйдө болуп, андан кийин кандайдыр бир жолугушуулар, чогулуштар болуп, ырлар ырдалып түрчү. Черемшинаны аткарышып атам ыйлады дейт. УПАнын (Украинанын козголоңчу армиясынын) ырлары, албетте, балдардын алдында аткарылган эмес. Анын айтымында, бул жамааттар украиналык улуттук клубдун бир түрү болгон.

Кийинчерээк Ыйык Иосифтин базиликасы пайда болгон. Биз грек-католик чиркөөсү латын же Рим-католик чиркөөсү менен биргеликте экенин түшүнүшүбүз керек. Башкача айтканда, бул эки башка ырым, бирок бир чиркөө. Ошондуктан Ыйык кызмат кылуучулар латын жана грек ырым-жырымдарын да жүргүзө алышкан. Анда немис жана поляк коомчулугу да катышкан. Ошентип, 1977-жылы, епископ Александр Кира, баса, ал теги Украиналык, бул ибадаткананын курулганын камсыз кылууга жетишти. Католик чиркөөсү пайда болуп, салтанаттуу түрдө Ыйыкталган. 1980-жылы грек-католик кызматтары украин тилинде, Украинада таптакыр кездешпегендей өткөрүлө баштаган. Ал жерде катуу тыюу салынган. 1985-жылы украиндер келишип, аларды кубануу менен ал жакка алып барышкан, андан соң алар кайра Львов облусуна кайтып келишип, ал жакка да чиркөө курууну суранышканда жаңжал чыгып, Карагандада баары жабылган.

Бул депортациядан аман калган менин информанттарымдын бири, ал УКА согушчусунун эжеси болчу, ал түнкү кызматтар кандай өткөнүн эскерип, алар адатта кандайдыр бир агент же полиция келе жатканын эскертиши үчүн бирөөнү көчөгө кароолго коюшканын эстейт. Бирөөнүн үстүнөн тымызын арыз жазуу (донос) кадыр-эсе көрүнүш эле.

Ошондой эле ал мага ар кандай саймаларды көрсөттү, мен сүйлөшкөн дээрлик ар бир үй-бүлөдө саймалар бар. Саймалардын биринде сегиз бурчтуу жылдызды, ромбду, экинчисинде сары менен көктүн айкалышын көрүүгө болот. Дагы бир информантым апасы Карлагда отурганда кантип сайма сайганын айтып берди. Бул сүлгүлөрдүн баары ритуалдык мааниге ээ, жок дегенде бул кездеме бир нерсени бөлүп же бириктирет, антропологдор муну өткөөлдүктүн люминалдык символу деп аташат.

Жада калса Карагандыда субэтникалык салттар да сакталып калган, алар ошол жерде кездешет.

Анна Грищук. 1947-жылы казак талаасына жүк ташуучу поезд менен айдалып кеткен.

Ольга Стасиуктун үй-бүлөлүк мурасынан алынган сайма, аны энеси, КАРлаг туткуну жасаган.

Рождество ырлары диний мотивдерди гана эмес, тарыхый эс тутумду да камтыган. Кимдир бирөө Сибирде, башкасы өлдү деген ырлар, анан бул жерде балалуу аялдар отуруп алып ыйлашат, бирок ошого карабастан алар Рождествону майрамдашат.

Эгемендүүлүктүн жылдарында грек-католик чиркөөсүнө уруксат берилип, клубдар пайда болгондо, биринчи кезекте Карагандыда тилди тереңдетип үйрөнүү клубу жана ыр тобу дароо уюштурулган.

«Пере́ц» журналы жана башка бир катар журналдар бар болчу, алар абдан саясатташып кеткен. «Кызыл калемпир» козголоңчулардын армиясынын жашыруун украин журналы болчу, албетте ал жабылып, СССР жөн эле «Калемпирди» басып чыгарган. Бирок, ошентсе да, Советтер Союзу боюнча украиндер аны эне тилинде окуу үчүн гана жазылышкан. Сиз бул жерден «западенцев» карикатурасын көрүп жатасыз, аларды батыш украиналык деп атап коюшкан, алар сионисттер менен чогуу сүрөттөлөт, алар Батыштын кызматчылары деп аталат, бирок адамдар муну кулак сыртында, көз жаздымында калтырып аны тил булагы катары окушкан, б.а. өздөрүнүн деколониялык стратегиясын ишке ашыруу үчүн империялык ушундай нерселерди апроприация кылып алышкан.

3. ЭС ТУТУМ МЕЙКИНДИКТЕРИ

1-БӨЛҮК. Эс тутум инфраструктурасы

Кульшат МЕДЕУОВА

Эмиль НАСРИТДИНОВ

Кубанычбек ТАИРОВ

Гзавье АЛЛЕЗ

Айжан ШАРШЕНОВА

Талгат ДЖУМАШЕВ

2-БӨЛҮК. Музейлердеги эс тутум

Бахром ИРЗИЕВ

Мейрам КИКИМБАЕВ

Бактыгүл МИДИНОВА

Кеңешбек АЛМАКУЧУКОВ

Дискуссия

**Кульшат
МЕДЕУОВА,**
философия
илимдеринин
доктору, Л.Н. Гумилев
атындагы Евразия
улуттук
университетинин
философия
кафедрасынын
башчысы
(Астана,
Казакстан)

1-БӨЛҮК. ЭС ТУТУМ ИНФРАСТРУКТУРАСЫ

МАДАНИЙ ЛАНДШАФТТАРДЫ ИЗИЛДӨӨДӨГҮ ИНФРАСТРУКТУРАЛЫК ЫКМА

Memory Studies, же болбосо эс тутумду изилдөө бүгүнкү күндөгү изилдөөлөрдүн динамикалык түрдө өнүгүп жаткан тармагы. Өткөн тарыхтын кандай бир инвариациясы жөнүндө сөз болуп жаткан учурда дагы бүгүнкү күнгө тиешелүү. Ошол себептен бул тармакта жаңы концепттер, теориялар пайда болгон күндө дагы алар учурдагы эс тутум дискурсуна шар эле шайкеш келе бербейт, анткени жаңы концепттер ар дайым өз өлкө, регион шартында апробациялоого тийиш. Мындай жагдай акыркы он жылдыкта активдүү талкуу жараткан эс тутум согушу концепти менен болуп өттү, ошондой эле бүгүнкү күндүн теориялык күн тартибинде жана коомдук изилдөөлөрдөгү инфраструктуралык ыкма менен болуп жаткан учур.

Акыркы 20-30 жыл аралыгында коомдук жана гуманитардык илимдерде инфраструктуралык изилдөөлөр популярдуу трендге айланууда. Инфраструктура оптикасы жаңы суроолорду узатууга жардам берери айтылат: бийлик формалары жана атаандашуу, глобализм жана локализм, функционалдуулук жана туруктуулук кагылыштары. Борбордук блогунга этика, глобалдык экология, санарип жана технологиялык теңсиздик, билимди деколонизациялоо суроолорун койуп технологияларды күнүмдүк объект ирээтинде феноменологиялык интерпретациялоо инфраструктуралык ыкманын күчтүү методологиялык фрейми болуп эсептелет.

Концепттердин бардыгы болбосо дагы көпчүлүгү жаңы изилдөө аянтчаларына жер которууга белгилүү ресурска ээ экени көп кездешет. Жаңы методологиялык фреймди жергиликтүү шартка ылайыкташтыруунун маанилүү этабы аны иштеп чыгуу жаны верификациялоо. Бул иш-чара үчүн биз изилдөө тапшырмасын аныктайбыз: Казакстандын маданий ландшафтын элестетүү жана анын учурдагы реконструкциялоосуна советтик мурастын атомдук, космостук, дың жерлер сыяктуу ири инфраструктуралык модернизациялык проекттери кандай таасир эткенин түшүнүү үчүн аны деконструкция кылууга инфраструктуралык ыкманын кайсы методологиясын колдонуу мүмкүн.

Жалпы критикалык позиция ири инфраструктуралык, модернизациялык проекттер жашоо-тиричиликтин бардык тармагына таасир тийгизген жана тийгизип келе жатат дегенди түшүнүүдө.

Ошол эле учурда бардык инфраструктура баштапкы этапта ийкемдүү жана элпектик мүнөзүнө ээ, бирок убакыт өткөн соң, өзгөчө анын ийгиликтүү ишке ашуусу менен ал катуу жана туруктуу боло баштайт. Ошондуктан инфраструктура концепт катары «көзгө көрүнгүдөй» болуш үчүн ал бүлүнүп, эскирип, өзүнүн «көрүнгүс» функциясын жоготушу шарт.

Ошондой эле эң кеңири маанисинде алганда маданий ландшафт түшүнүгү адаптацияга жөндөмдүү түшүнүк болуп эсептелет. Ошондуктан, изилдөө маселеси мурда объективдүү болгон маданий ландшафтты жандандыруу жөнүндө эмес, ал ландшафттын элеси жана конструкциясы жөнүндө экенине ылайыкталышы мүмкүн.

Эс тутумду изилдөөдө жалпы глобалдык дискуссияларга, алардын казакстандын материалына болгон эпистемологиялык байланыштыруусуна өз өлкөлүк жооп болушу шарт деп эсептейбиз.

Так ушундай ирээтинде француз теоретики П.Норанын жана башка Memory Studies классиктеринин «места памяти» концептин «Практики и места памяти в Казахстане», «Процессы коммеморации в современной культуре Казахстана» окуу куралында казак эмпирикалык материалдарын колдонуу менен мына ушундайча иштеп чыктык. Жалпысынан алганда, бул эмгектерде күнүмдүк объектилердин феноменологиялык интерпретациясы да колдонулган деп айта алабыз, ошондон улам бул инфраструктуралык ыкманы Казакстанда эс тутум практикасын изилдөөнүн ушул линиясын улантууну жетиштүү деңгээлде ылайыктуу кылат.

Эс тутум изилдөөлөрүндө феноменологиялык оптиканын апробациясы катары Байкоңур космодрому жөнүндөгү советтик тексттердин гносеологиялык профилдин талдоону белгилей кетүү керек, анда космодром курулганга чейинки жергиликтүү ландшафт чөл – жылаңач, какыраган талаа, эч нерсе болгон эмес жана эч ким жашаган эмес деп сүрөттөлгөн.

Зира Наурызбай менен бул биргелешкен макалада биз аймакта ири технологиялык инвестициялардын кандай түрдө негизделенери жана жергиликтүү тарых пайда болгон космостук инфраструктурага диспропорциялуу түрдө сыгылып жатканы жөнүндө сөз кылабыз. Ушундай эле жагдай Казакстандагы өзөктүк полигон үчүн аянтты тандоодо да болгон, жана ошол эле критерийлер боюнча – «эл жашабаган», «чөл» жана «чет элдик чалгындоо үчүн жеткиликтүү эмес». Казакстандын ядролук тарыхынын бардык этаптары, жергиликтүү деңгээлде, жалпы өлкө боюнча полигонду жабууга карата мамиле, эл үчүн кесепеттери Тогжан Касенованын «Atomic Steppe» монографиясында талдоого алынган.

Чет өлкөлүк академиялык мейкиндикте колдонулган инфраструктуралык ыкма Critical Infrastructures Studies багыты менен көрсөтүлөт. Бул багыт төмөнкү суроолорго багытталган.

Эмне үчүн инфраструктура адамдардын жашоосун, иш-аракеттерин жана инсандыгын түшүнүү үчүн керек; адамдар жана башка жандыктар инфраструктуралык системаларга кантип орнотулганы, атүгүл алар мындай системаларды түзүп же аларга каршы турса да; инфраструктуралык кийлигишүүлөр аркылуу дүйнөнү кантип өзгөртүүгө болот.

Өзбекстан менен Кыргызстанды бириктирген аскерлештирилген чек ара инфраструктурасын мисалга алып, Асел Мурзакулова «сезимтал ностальгия» деген терминди киргизип, ал жерди күнүмдүк кабыл алуудагы өзгөрүүлөрдү көрсөтөт, ал эми сезимтал ностальгия алдыңкы планга «чоң инфраструктуралык өзгөрүүлөрдү» чыгарып, туруксуздукту жана кыйла кыймылдуу, чек арага чейинки болуп өткөндүн социалдык жана сенсордук тажрыйбасын терең муң менен сагынууну жаратат деп жазат. Сезимтал ностальгияга кайрылуу өрөөндүн тургундарынын кабылдоосу менен чек ара инфраструктурасы номиналдуу түрдө эмнени камтый турганынын ортосундагы чыңалууну ачып берет: жергиликтүү тургундар иш жүзүндө чек арачылардын жана коопсуздук инфраструктурасынын болушун социалдык, экономикалык жана физикалык коопсуздуктун чагылышы катары кабыл алышат.

Ошентип, автор сезимтал ностальгия жаңы чектердин пайда болушу менен толугу менен өзгөргөн бул аймактын күнүмдүк алсыздыгына көңүл бурат деп эсептейт.

Биздин оюбузча өлкөнүн жалпы маданий ландшафтын өзгөрткөн Казакстандын аймагында өзүнүн структурасы бар көптөгөн ГУЛАГ лагерлери болгонун, космостук, өзөктүк, дың жерлер сыяктуу ири долбоорлор ишке ашырылганын эске алып,

*Түркстан космодромунан, Саид
Атабековдун эмгеги, 2021-жыл.*

инфраструктуралык ыкманын ар кандай инварианттары, бул, анын ичинде пост-травматикалык мурас менен иштей алат.

Бир жагынан алганда, инфраструктуралык ыкма «модернизациянын мурасы» социалдык, күнүмдүк турмушта кандай түрдө кездешээрин, анын институционалдык эс тутумда кандайча бекемделгенин, коомдук мейкиндиктерде чагылдырылганын түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Экинчи жагынан, тарыхый өңүттө өткөндү элестетүү жана маданий ландшафттардын азыркы түшүнүгүн куруу аракеттеринин релеванттуулугун баалоо менен, биз материалдык инфраструктура «эс тутум жер», зыярат, мурас ландшафты, анын ичинде «зордук-зомбулуктун мурасы» боло алышын жоромолдойбуз. Мындан тышкары, азыркы эс тутум саясаты бул мурас менен кандай иштейт деген суроо дайыма ачык бойдон калууда. Биз модерндүүлүктүн белек-долбоорлору менен алмаштырылган нерсени калыбына келтирүүгө аракет кылып жатабызбы же өзгөргөн маданий ландшафттын азыркы конфигурациясын сактап калууга аракет кылып жатабызбы.

Көптөгөн авторлор инфраструктуралык ыкма критикалык инфраструктуралык изилдөөлөрдү камтыган жана феноменологиялык аналитиканын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүчү гибридик оптиканы камсыздай турганын белгилешет. Ал кайсы бир түрдө коммеморативдик, постколониялык, деколониялык, актор-тармактык, экологиялык ыкмалардын айрым түрлөрүндө бар, анткени алар коом менен материалдык дүйнөнүн татаал байланышын терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Ошондуктан, аймагында иштеп жаткан да, кароосуз калган полигондор да жайгашкан Казакстан үчүн инфраструктуралык оптика маанилүү болот деп эсептейбиз, бул бизге бул «мурасты» эс тутум инфраструктурасынын көз карашынан кантип изилдөөгө болот деген теманын үстүндө тереңирээк иштөөгө мүмкүндүк берет.

**Эмиль
НАСРИТДИНОВ,**
«Антропология,
урбанизм жана
эл аралык өнүгүү»
магистрдик
программасынын
координатору,
БААУ, социалдык
инновациялар
Лабораториясынын
тең негиздөөчүсү
(SILK)
(Кыргызстан)

ШААРДЫН ЭС ТУТУМ КАРТАЛАРЫ

Биздин изилдөөбүздүн мисалынан пайдаланып, бул куралды шаарды, анын өсүшүн, динамикасын жана башка өзгөрүүлөрдү изилдөөдө кантип колдонсо болорун айтып бергим келет.

Картада шаардын кандайча өнүккөнүн, өнүгүүсүнүн негизги этаптары көрсөтүлгөн. Адегенде Пишкек пайда болуп, кийин 19-кылымдын ортосунан тарта орус шаары курулуп, кийин 70 жыл ичинде Советтик Фрунзенин чегине чейин кеңейип, андан соң жаңы аймактар пайда болуп, биз «Жаңы конуштар» деп атаган жаңы курулуштар бул территорияны ого бетер кеңейткен.

Жаратылыш инфраструктурасы көңүл бура турган нерсе. Бишкек шаарынын дарыяларын изилдеп көрдүк. Ал эми бул картада Чүй өрөөнүндөгү дарыялардын картасы, Жибек Жолу доорунан бери дарыялардын кесилишинде турган шаарлардын жана калктуу конуштардын жайгашкан жери көрсөтүлгөн. Ала-Арча менен Аламүдүн дарыяларынын ортосунда байыркы Жүл конушу түптөлгөн.

Бишкек чебинин картасы, ал дагы арык менен Аламүдүн дарыясынын ортосундагы бурчта жайгашкан. Чептин кандай болгонун көрсөткөн сүрөттөр сакталып калган. Төмөнкү картада орус шаарынын дарыялары көрсөтүлгөн. Биз көрүп тургандай, Бишкектин азыркы көрүнүшүнөн айырмаланып, 7 негизги агым жана шаар болгон. Эң маанилүү коомдук жайлардын бири базар болгон, ага жакынкы айылдардын тургундары менен бирге шаар тургундары да каттап турушкан.

Бул картада Аламүдүн жана Ала-Арча эки дарыясынын жээгине чептердин жана батыштан чыгышты көздөй курулган Түштүк, Батыш жана Чыгыш БЧК жана Кичи Чүй канал системаларынын натыйжасында дарыялар кандай кургатылганын көрсөтөт.

Биздин долбоорлордо биз эс тутумдун башка түрлөрүн да изилдеп жатабыз. Маселен, карта долбоорлорунун биринде Совет мезгилиндеги жаштардын райондорунун картасы көрсөтүлгөн. Изилдөөбүздө биз абдан кызыктуу аталыштар менен 50гө жакын районду аныктадык. Аларды үч түргө бөлүүгө болот:

- 1) Борбор, ага Дзержинка, Западный, Турусбечка, Сорокалетка жана жарым-жартылай Восток 5, Юбилейный кирет.
- 2) «Мырк району» деп тамаша ирээтинде аталып калган аймактар – микрорайондор, США, Канада, Южные ворота, Ботаника.
- 3) Махаллалар, жеке имараттар – Жилой, ФРГ – Фрунзенский рабочий городок, Карагачовая роща ж.б.

Жөн эле эскерүү, интервью аркылуу райондор жөнүндө айтсак, алар шаарды кабылдоо жөнүндө толук түшүнүк

Көгүчкөндөр уясы

бербейт. Бирок биз карталарды колдонуп, бардыгын контурлап, чек араларды көрсөткөнгө аракет кылсак, анда баары бир аз визуалдык болуп жана кабыл алууга оңой болуп калат.

Райондордон айырмаланып, борбордук райондор короолорго бөлүнгөн, бул бир жагынан имараттын түрүнө байланыштуу. Бул жерде да абдан кызыктуу аттарды аныктоого болот: «Белый», «Моссовет», «Торгошка», «Дом кино», «Тихий», «Яма».

Дагы биз махаллалар боюнча изилдөө жүргүздүк. Алар көбүнчө Бишкек шаарына кирбейт, алар салттуу орус, советтик шаар катары кабыл алынат. Карта түзүп, карталарды казып карай баштаганыбызда, бул жерде Борбордук Азиянын салттуу түрүн кайталаган жерлер көп.

Бул «Старая крепость» махалласы, Тосмодон кийинки махалла, Төкөлдөш махалласы. Өнүгүү абдан кызыктуу экенин көрүп жатабыз, Борбор Азиялык.

Белгилүү жерлерге көңүл буруу менен, карталардын жардамы менен уникалдуу жерлерди аныктаса болот. Мисалы, (сүрөт) Аламүдүн дарыясы менен темир жолдун кесилиши өзүнчө уникалдуу. Түштүк тараптан өнөр жай зонасы, түндүк-чыгыштан Төкөлдөш махалласы, түндүк-батыштан «Восток-5» кичи району, гараждар жайгашканын көрүп жатабыз. Кызыктуу жер бар, шаркыратма (слайд), ал өзүнчө эле кооз.

Бул жердин дагы бир кызыктуу элементи жээкке курулган кептеркана, аны өздөрү Төкөлдөштө чоңойгон, бала кездеринен көгүчкөндөрдү жакшы көрүшкөн, 40 жашка келип калган кездеринде өз кептерканасын курууну чечкен эки жигит курган. Алар гараждардын жанына кептеркана куруп, Алматыга барып, асыл тукум көгүчкөндөрдү сатып алып, өстүрө башташкан. Кийинчерээк гараждар бузулуп, бирок кептеркана калган. Бул жерге күнүнө эки жолу көгүчкөндөрдү кууп келишет. Бул көгүчкөндөрдүн арасында тынымсыз 5-6 саат токтобой уча алганы бар.

Карталар шаарды куштун көзү менен кароого жана биз жерде жүргөндө байкабай калган нерселерди көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

**Кубанычбек
ТАИРОВ,**
тарыхчы,
Баткен мамлекеттик
университетинин
окутуучусу
(Баткен ш.,
Кыргызстан)

СҮЛҮКТҮ ШААРЫНЫН ӨНӨР ЖАЙЫНЫН ТАРЫХЫ

Саламатсыздарбы урматтуу катышуучулар! Сүлүктү шаарын биз иликтеп жүргөндөгү айрым байкоолорубуз боюнча бөлүшүбүз. Биринчиден сиздерге салыштыруу ирээтинде айта кетейин. Шаарлардын пайда болушу байыркы мезгилдерден эле, белгилүү болгондой орто кылымдарда Улуу Жибек Жолунда жайгашкан шаарлар – булар Ош, Хива, Самарканд, Ходжент, Бухара. Бул шаарлар саясий-административдик, аскердик, чеп катары, андан кийин соода, кол өнөрчүлүктүн борборлору катары табигый жол менен курулуп, пайда болгон шаарлар катары эсептелинет. Бирок биз изилдөөбүз көрсөткөндөй Кыргызстандын, Тажикстандын айрым шаарлары, Өзбекстандагы кээ бир шаарлар Россия империясынын Борбордук Азияны басып алышы менен аймакта геосаясий абал өзгөрүп, Борбордук Азияда табигый кендерге бай шаарлар Ташкөмүр, Кызыл-Кыя, Көк-Жаңгак, Сүлүктү өңдүү кенге бай шаарлар метрополиянын экономикалык мүдөөлөрүн канааттандыруучу объектилерге айланган.

Өнөр жай тармагынын хронологиясын алып карасак: Биз советтик адабияттарда, китептерде окуган маалыматтарда, анын ичинен Сүлүктү шаары жөнүндө окуганда өндүрүш өнөр жай совет бийлигинин келиши менен гана пайда болду, совет бийлигинин келиши менен гана өнөр жайда иштери пайда болду деген түшүнүк калыптанган. Бирок чын-чынына келгенде Борбордук Азияда орто кылымдарда эле бул аймактарда өндүрүш болгондугун тастыкталган. Алар саякатчылардын, окумуштуулардын маалыматтарында эскерилген. Ал эми советтик доордо өнөр жайды изилдөө бардыгыбызга белгилүү болгондой жогорку денгээлге жеткен. Бирок, мындай шаарларды изилдөө жалпы өнөр жайды изилдөөнүн алкагында гана айтылып кетет. Ал эми Сүлүктү шаарынын өнөр жай тармагы көмүскөдө калган.

Постсоветтик мезгилде өнөр жай өтө төмөндөп, өнөр жайды изилдөө, дегеле өнөр жайдын өзү жок болгондон кийин изилдөө иштери такыр болгон эмес. 30 жыл аралыгында өнөр жайда болгон изилдөөлөрдү биз өтө аз кезиктиребиз. Бирок 3 доорду айтып кеткенимдин себеби, салыштырмалуу советтик доордо өтө жогорку деңгээлге жеткен. Ал эми биз советтик доорго чейин өнөр жай, бизге металлдарды бирөө келип түшүндүрүп бергендей кабыл алып алганбыз. Бизде негизинен буга чейин деле өндүрүү иштери болгон.

Биздин байкообузда Баткен облусунда көп аймактарда саясий, аскердик туткундарды кармоочу аймак катары каралган. Мисалы Сүлүктүдө 1916-жылы Түркстан Генерал губернаторлугу тарабынан туткундар үчүн 400 орундуу түрмө курулган. Негизинен бул жерге чехтер, немистер,

Сүлүктү шаарындагы маданият үйү.

венгер туткундарын алып келип, ушул аймакта кармашкан. Имараттар жөнүндө сураганда буларды немистер, чехтер, аскер туткундары курган деген элдин эс тутумун кезиктирүүгө болот.

Андан соң, ошол эле жогоруда айткандай Кадамжай, Айдаркен өндүрүш пайда болгон, баалуу металлдар чыккан аймак. Бул аймакка дагы атайын, совет бийлигине чейин согуш туткундарын алып келсе, кийин согуш жылдарында кавказдан чечендерди депортация кылган, немис туткундарын алып келген. Булардын бардыгы элдин келген туткундар жөнүндө эс тутумунда калган, алар менен байланыштары жөнүндө, эң негизгиси болгон алардын шаардын ичиндеги инфраструктура, негизги жолдорду, шахтыга ыңгайлуулугу каралган.

Эгемендүүлүк мезгилинде өнөр жайды, өндүрүш иштери, экономика начар болгондон кийин, бул аймактарды дагы изилдөө өтө төмөндөгөн. Мамлекет тарабынан өнүгүүнүн стратегиясы боюнча бир топ чечимдер кабыл алынганы менен алардын басымдуу бөлүгү эч кандай жыйынтыктарга алып келбеген. Мисалы, 2001-ж. «КРнын Өнүгүүнүн комплекстүү негиздери», – деп аталган программда Сүлүктү өңдүү өнөр жайлуу шаарчалардын учурдагы абалы, келечеги боюнча иш-чаралар каралганы менен алар натыйжа берген эмес. Ал эми өкмөттүн «Кичи шаарларды жана шаарчалардын өнүгүүсүнүн мамлекеттик концепциясы», – деп аталган жарлыкта да Сүлүктү сыяктуу шаарлардын социалдык-экономикалык өсүүсүн камсыз кылуу боюнча иш чаралары жөнүндөгү документ кагаз жүзүндө гана кала берген. Ал эми шаарлар өзү менен өзү өнүгүү жолунда келет. Мунун жыйынтыгы баардыгыбызга белгилүү болгондой аймактагы миграцияны күчөткөн. Ички жана тышкы миграция Сүлүктү шаарында эле эмес, бүтүндөй Кыргызстанда, анын ичинде Баткен областындагы маанилүү көйгөйлөрдөн болуп келет. Баткен областынын Лейлек, Баткен райондорунда, Сүлүктү, Баткен, Исфана шаарларында миграция маселеси дагы деле курч бойдон калууда. Сүлүктүдө болсо 1989–2010-жж. аралыгында 6387 адам шаарды таштап кетишкен.

Гзавье АЛЛЕЗ,
Борбор Азиялык
изилдөөлөр боюнча
Француз институтунун
(IFEAC) (Кыргызстан)
илимий кызматкери.

БИШКЕКТИН АЙЛАНАСЫНДАГЫ 1950-ЖЖ. ТААНДЫК КӨРҮСТӨНДӨР

Бүгүн сиздерге тартуулагым келген изилдөө мен үчүн күтүүсүз болду. Мен тарыхчымын, Борбордук Азияны изилдеп, акыркы эмгегим 19-кылымдын экинчи жарымындагы Жети-Суудагы тарыхка байланыштуу. Эки жыл мурун Бишкекке келгенде Байтик баатыр 19-кылымда маанилүү саясий ишмер болгондуктан анын күмбөзүн зыярат кылууга кызыккам. Бул изилдөөдө көрүстөндөрдү эс тутум жай катары кароого кызыктым. Байтик айылынын көрүстөнүн кыдырсам көп суроолор пайда болуп, кыргыз көрүстөндөрүн изилдей баштадым.

Көрүстөн эстеликтери – муундардын ортосундагы байланыштын, өтүмүштүн, азыркынын жана келечектин көз карашын чагылдырган эс тутум жайы. Бул өзгөчө мейкиндик, жашоодон тышкары да, бул жерлерде символикалык маани бар, ал калктын элестүү жана материалдык түзүлүшүнүн бир бөлүгү болуп саналат. Бул эс тутум жайлары – мүрзөлөрдү, эстеликтерди жана ырым-жырымдарды түзүшөт жана бириктирет. Бул баяндама негизинен 1950-жылдардын аягынан бери сөөк коюу эстеликтеринин эволюциясына көңүл бурат. Сөөк эстеликтери гетерогендүү, бирок айрым формалары Кыргызстандын бардык аймактарында кездешет. Алар аймактык ишенимдерде жана ырым-жырымдарда тамыр жайып, андан кийин советтик модернизациянын, курулуш материалдарынын эволюциясынын жана коомдун иденттүүлүгүнүн же гомогенизациясынын мүнөзүндөгү айрым моделдердин таралышынын таасиринде курулат.

Менин презентациям 1950-жылдардын аягында Бишкектин айланасында пайда болгон, андан кийин бүткүл Кыргызстанга жана чектелүү масштабда Казакстанга тараган белгилүү бир моделге токтолот. Бул боз үйдүн сүрөтү түшүрүлгөн металлдан жасалган эстелик көрүстөндөрү. Форма Советтик Кыргызстан тарыхында жаңы этапка кадам таштаган учурда иштелип чыккан. 1930-жылдардагы отурукташуу, коллективдештирүү жана репрессия элдердин жашоо образынын маанилүү бөлүгүн өзгөртүп, ошондой эле саясий, маданий жана интеллектуалдык элитанын жок болушуна алып келген.

1950-жылдардын аягы кыргыздарды массалык түрдө окутуу, андан кийин аларды бардык тармактарга интеграцияланышынын башталышы болуп калды. Демек, бул мезгил өзүн кыргыз жана советтик жаран катары аныктоо мезгили. Бул жерде берилген суроо бул процесстин бир элементин баса белгилейт. Тактап айтканда, боз үй Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн өздөрү жөнүндөгү дискурстун бир бөлүгү болуп келген, аны аныктоочу элементтердин бири болгон. Бул форманы тандоо, албетте, мындан жыйырма жыл мурда (1930-жылдары) түп-тамыры менен жок кылынган көчмөндөрдүн жашоо образына шилтеме.

Бул докладда эки аспект талкууланат: биринчиден, эстеликтердин архитектурасы, экинчиден, боз үйдүн сөөк коюу эстелиги катары өзгөчө символикасы.

Сөөк коюу архитектурасы негизинен аналогия же окшоштуруу принципи менен иштейт. Кыргыз күмбөздөрүн изилдеген Бернштам менен Дүйшеев боз үйгө окшоштурулуп күмбөздөр салынган дешет (айрыкча төмөн жана бийик түзүлүш, тегерек негиз жана Куполдун ортосундагы пропорция). Бул боз үйдөн курулуш үчүн көбүрөөк идея алуу дегенди билдирет. Бирок, квадраттык база классикалык мусулман мавзолейлеринин образында көбүрөөк кездешет.

Бул эстеликтерде орус жана СССРдин таасири да күчтүү болуп калды. 1905-жылы Байтиктин күмбөзүнүн жанында Өзбек Бошкоев үчүн курулган эстелик биздин сурообуздун өзөгүн түзөт: тандалган курулуш материалы, менин билишимче, бул эстеликте Кыргызстанда биринчи болуп металл салынган күмбөздүн эскизине кызмат кылат. Металл Россиядан заказ кылынган жана Ташкентте иштетилген. Ошол учурда болгон уникалдуу модель, анткени жабдуулар абдан кымбат болчу. Бул модель массалык түрдө 1960-1970-жылдары кездешет.

Контекст 1950-жылдардын аягында темир-бетондун өнүгүшү менен толугу менен өзгөргөн. Хрущёв 1954-жылы архитекторлордун жана куруучулардын съездинде курулушта индустриалаштырууну өнүктүрүү зарылдыгын талап кылат. 1958-жылы Канттагы биринчи цемент заводунун курулушу жөнүндө чечим чыккан. Материалдын жеткиликтүүлүгү металл боз үйдүн моделин жаратууга мүмкүндүк берди. Андан кийин модель боз үйдүн эскизинен аздыр-көптүр майда-чүйдөсүнө чейин курулуп, 1980-жылдардын башында боз үйдүн формасындагы темир-бетон эстелигин тургузууга чейин өнүгөт. 1950-жылдардын аягында боз үйдүн моделин тандоо символизм чөйрөсүнө дагы кирет. Мен өзүмдүн кириш сөзүмдө белгилегендей, боз үй өзү жөнүндө дискурстун негизги элементтеринин бири болуп саналат жана ал кыргыз деген түшүнүктү ырастоо үчүн колдонулган. Анын Казакстанда салыштырмалуу таралышы казактар үчүн боз үйдүн ролу менен дагы түшүндүрүлөт.

Бул ачык-айкындуулуктан тышкары, эч качан объективдүү болбогон дагы бир суроо жаратат. Маркумду акыркы сапарга узатуу маркумдун жынысы жана эстеликтердин жыныстык айырмасы болуусу шарт эмес эле. Бирок, Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарындагы боз үй сымал бул эстеликтерди изилдөө алардын аялдарга, өзгөчө үлгайган аялдарга арналганын көрсөттү. Байтик көрүстөнүндө жана Бишкектин айланасында сейрек өзгөчөлүктөр табылды. Эркектер үчүн негизи тегерек эмес, төрт бурчтуу металл конструкциялар жаралганын да байкоого болот. Биз бул жерде боз үйдүн символикасын гендердик жактан кайра карап чыгуу учуруна келдик.

Эми бул эмгекти интервьюлар менен толуктоо керек, бул варианттардын механизмдерин жана кыргыз калкындагы боз үйгө байланышкан символизмди түшүнүү үчүн.

Бул модель 1980-жылдардын аягында чарчаган, бирок дагы да сейрек кездешет. Боз үйдүн символикалык чагылдырылышы өтө маанилүү бойдон калууда жана гендердик маселе ага байланган, муну түндүк кармаган аял менен Эркиндик статуясынын талашы далилдейт. Кээ бирлери түндүктү эркектер гана орнотуш керек дешет.

Кыргыз калкынын арасында боз үйгө карата бул варианттардын жана символизмдердин механизмдин түшүнүү үчүн бул эмгек интервьюлар менен толукталууга тийиш.

**Айжан
ШАРШЕНОВА,**
саясий илимдердин
доктору (Phd)
(Кыргызстан)

БИШКЕКТЕГИ СОВЕТТИК НОСТАЛЬГИЯ ОБРАЗДАРЫ

1991-жылы Советтер Союзунун кулашы менен СССРдеги жашоонун жамааттык эс тутуму акырындык менен өзгөрүп, мамлекеттик деңгээлде да, социалдык топтордун жана жамааттардын деңгээлинде да кайра чечмелене баштаган. Отуз жылдан кийин советтик эс тутум Кыргызстанда көп кырдуу жана аз изилденген феномен бойдон калууда. Мамлекеттик деңгээлде караганда абал эки тараптуу. Бир жагынан мамлекет советтик идеологиядан жана баяндоодон алыстап, кыргыздарга (этно-улутчулдук) жана кыргыздарга (жарандыкка негизделген улутчулдук) жаңы, өз алдынча идентификацияны түзүүгө аракет кылууда. Экинчи жагынан, советтик эс тутум жана баяндоо калктуу пункттардын атында, мамлекеттик иш-чараларда жана майрамдарда сакталып кала берүүдө. Коомдук деңгээлде белгилүү бир курактагы жана тектүү калктын арасында постсоветтик ностальгия бар. Кеңири масштабда советтик эс тутум коммерциялык сектор тарабынан пайдаланылат – советтик өткөнгө шилтемелер товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн популярдуу брендинин бир бөлүгү болуп калды (мисалы, советтик балмуздак, квас, ал тургай манти).

Бул изилдөө долбоору үч адамдын кызматташуусунун жыйынтыгы. Саясат таануучу Айжан Шаршенова, антрополог Зарина Адамбусинова жана фотограф Улан Габдушев 2021-2022-жылдары Бишкек шаарында советтик сүрөттөр тууралуу визуалдык, баяндоочу жана башка материалдарды чогултуу максатында бир катар талаа изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн. Советтик эс жана советтик ностальгия ар түрдүү форматта экени тууралуу.

Биз советтик эс тутумду колдонуунун 4 негизги багытын таптык. Биринчи багыт коммерциялык болуп саналат, мында товар өндүрүүчүлөр жана кызмат көрсөтүүчүлөр өздөрүнүн товарларын жана кызматтарын сатуу үчүн советтик өткөн мезгилге шилтемелерди жана сүрөттөрдү колдонушат (мисалы, советтик балмуздак же советтик маданияттын элементтери бар кафенин ичи).

Экинчи сфера – жалпы эс тутумдагы жерлер же советтик өткөн мезгилге саякаттоого боло турган жерлер. Биз Бишкектеги чайканадан советтик ички буюмдардын курчоосунда тамактанууга жана теңтуштарыңыз менен ностальгияга бата турган жерди таптык. Бул жерде советтик өткөндү колдонуунун негизги максаты – терапиялык практиканын бир түрү.

Үчүнчү аймак – Бишкек шаарынын топонимикасы. Шаардын төрт району дагы эле советтик идеологияга (маданиятка эмес) байланыштуу аталыштарды алып жүрөт – Октябрь, Свердлов, Ленин жана Биринчи Май.

Бишкектеги жайма базарда (Орто-Сай базары), 2021-ж. Сүрөттү тарткан У. Габдушев.

Акыркы сфера — коомдук-саясий максаттардын сферасы. Советтик өтүмүштү тышкы да, ички да күчтөр саясий максаттары жана милдеттери үчүн пайдаланышат. Советтик өткөн мезгил көбүнчө стабилдүүрөөк мезгилдерге, же улуу муундун балалык жана жаштык чагына байланыштуу болгондуктан, советтик өтүмүшкө шилтемелерди колдонуу таасир этүүнүн эффективдүү куралы болуп саналат.

Жалпысынан алганда, советтик доор жана анын азыркы учурга тийгизген таасири али жетишсиз изилденген. Мурдагы тарыхты кайра ойлоо же кайра жазуу эле эмес, ошондой эле азыркы турмушубузда калган советтик өтүмүштүн элементтерин коллективдүү талкуулоо зарыл.

**Талгат
ДЖУМАШЕВ,**
изилдөөчү, картограф
(Бишкек, Кыргызстан)

ТОКТОГУЛ СУУ САКТАГЫЧЫНЫН АЙТЫЛБАЙ КАЛГАН ТАРЫХЫ

Бул изилдөөнүн негизин интервьюлөр жана эски сүрөттөр менен катар тарыхый спутниктик сүрөттөр түздү. 1959-жылдан тартып Америка Кошмо Штаттарынын Корона аталышындагы тыңчы спутниктер программасын ишке киргизген. Бул программа алкагында жүздөгөн спутниктер бүткүл дүйнө жүзүн космостон тартып, өзгөчө Советтер Союзунун территориясына өзгөчө көңүл бөлгөн.

1995-жылы, кийин 2000-жылдардын ичинде бул программанын купуйалыгы алынып, жалпы коомчулукка жүз миңдеген сүрөттөр жеткиликтүү болгон.

Кетмен-Төбө суу астында калаары белгилүү болсо да, өрөөндү, анын айыл-шаарларын фото-сүрөткө тартуу дээрлик жүргүзүлбөгөндөй. Интернеттен же башка булактардан, ошол эле мамлекеттик архивден, сүрөттөрдү табуу дээрлик мүмкүн эмес. (Фото жана видеолордо негизинен ГЭСтин куруу иштери гана чагылдырылган.)

Өрөөндүн 1973-жылкы спутниктик сүрөттөрү, ооз эки баяндар менен катар, Токтогул ГЭСинин жана суу сактагычтын курулушун, ага байланышкан жоготууларды жаңыча көз караш менен изилдөөгө мүмкүнчүлүк берди.

Токтогул ГЭСи бул – комплекстик сугат-энергетикалык гидротүйүн болуп эсептелет. Башкача айтканда, станция электр кубатын чыгаруу үчүн да, Нарын суусун жөнгө салуу үчүн да пайдаланылат. ГЭС толугу менен Сыр-Дарыя бассейнине таасирин тийгизет, жана Кыргызстан, Өзбекстан менен Казакстандын ортосунда суу ресурстарын бөлүштүрүүдө чоң мааниге ээ.

ГЭСтин иштөө принциби мындай. Суу басымынын энергиясы гидроагрегатты айлантып, ал электр кубатын иштеп чыгат. Гидроагрегаттын ишин камсыз кылып турган суу көлөмүн плотина жана суу сактагыч камсыз кылат. Токтогул суу сактагычында 215 метр бийиктиктеги бөгөт, плотина курулган: анын ичинде машина залы, жана 4 300 Мегаваттык гидроагрегат орнотулган. Биригип 1200 Мегаватт, же жылына 4,4 миллиард кВт электр-энергиясын иштеп чыгарууга жөндөмү бар.

Токтогул ГЭСи Кыргызстандын электр-станцияларынын 1/3 камсыздап, өлкөнүн энергетика секторунун флагманы болуп эсептелинет.

ГЭСтин суу менен камсыз кылып турган суу сактагычтын көлөмү эбегейсиз – 19,5 миллиард кубометрди түзөт. Мындай көлөмдү «нөлдөн» толтуруу үчүн Нарын суусун дээрлик 1,5 жылга бууп койуу керек эле.

Суу сактагыч толугу менен толгон кезде 285 чарчы километр аянтты ээлейт. Салыштырсак, Бишкек шаарынын аянты 170 чарчы километр.

Эксперттердин айтымында, Кетмен-Төбө өрөөнүнүн шарттары ГЭС курууга эң ылайыктуу болгон. Суу кенен,

тегерги бийик тоолор менен курчалган коктудан агып чыгып, кууш мойноктон аска аралап өткөн. Ошол кууш жери плотина салганга төп келип, өрөөн чоң бассейнге ылайыктуу болгон.

Бул шарттардын негизинде Совет бийлиги 60-жылдардан ГЭС уюштуруу иштерин баштаган. Активдүү курулуш иштери 1962-жылдан тартып 1982-жылга чейин уланып, 1986-жылы ГЭС эксплуатацияга киргизилген.

ГЭСті курууга 545,5 млн рубль сарпталган. Инфляцияны эсепке алуу менен 2020-жылкы бааларга которсок, болжолу 2 750 000 000 АКШ долдарды түзөт.

Баштапкы аталышы Кара-Суу, кийин улуу акындын атынан Токтогул ГЭСи деп атын которгон.

Берилген убада. Эл эмне алды.

1973-жылдан баштап суу сактагыч толтурула баштаган.

Өрөөндө толук кандуу жашоо жүрүп турган. Айылдарда башталгыч мектептер болсо, эски Токтогулда эки мектеп болгон. Суу алдында 24 айыл, совхоздор, ал эмес аэропорт, пахта жана май чыгарган заводдор калган. Жалпы эсеби 4000ге жакын үй чөктүрүлүп, 19000ден 29000ге чейин адам жер которууга дуушар болгон.

Мамлекеттик пропаганда элдин жер которуусун үгүттөп, жаңы жерде жашоосу мыкты болоорун айтып келген. Мисалы, суу жээгинде Кара-Деңиздегидей курорттор курулат делген. Ал эми тургундар заманбап проект менен курулган үйлөргө көчүрүлүп, жаңы шаарда бардык заманга туура келген көңүл ачуу жайлар, кинотеатрлар курулат деп айтылган. Ал эмес мал, тоок багуунун кереги жок болот делип, керектүү тамак-аш ар бир дүкөндө кенен-кесир сатылып турат деп айтылган эле.

Улуу муундагы тургундар негизинен жер алмаштыргысы келбесе, жаштар жаңылыктарга умтулуп, заманбап жашоону эңсеген.

План боюнча, көчүрүү иштери 1969 башталып, 1971-жылы аякташы керек эле. Бирок, көпчүлүк 1973-жылга чейин көчүп кете алган эмес. Кээ бирлердин айтымында, көчө элек тургундарды 1973-жылы мамлекет органдары күч менен үйлөрүнөн чыгарууга аргасыз болгон.

Кечигүүнүн негизги себеби, чындык пропаганда сүрөттөгөн жашоодон бир топ айрымаланган. Мамлекет жаңы үй куруп берип, элге дайындап берген эмес.

60-жылдардын аягында суу, жол, электр менен камсыз кылынбаган жаңы жерлерден үй курганга тилке берген. Ал эми үйдү кантип, кимдин жардамы менен, кайсы материалдар менен салаары ар бир адамдын өзүнө жүктөлгөн. Анысы аз келгенсип, тактай, кирпич, цементти жана башка материалдарды сатып алуу үчүн райпотребсоюздан уруксат алуу шарт болгон. Материалдарга чектөөлөр киргизилип, мисалы, цементти 3 тонна гана алууга уруксат берилген.

Аймакта курулушчулар тартыш болуп, Союздун булуң бурчунан бери шабашниктер келишкен. Өзгөчө тегеректе туугандары жокторго, интеллдектүалдык иш менен алек кылгандарга, мугалимдерге үй куруу кыйын болгон.

Калтырылган үйлөр аянтына жараша, короодо өскөн мөмө-бактарынын санына карата, башка курулуштар боюнча мамлекеттик комиссиялар аркылуу бааланып, көп эмес компенсация берилген. Компенсация жаңы үй курууга жетиштүү эмес болгон.

Андан тышкары ар бир үй-бүлөгө ссуда каралган. 3500 рублдук ссуда 3 жылдык каникулдан кийин 10 жылдын ичинде мамлекетке кайра кайтарылып берилиши керек эле (инфляцияны эсепке алганда, болжолу 17600 АКШ долларын түзгөн). Толук эмес, жакыр үй-бүлөлөргө квартал сайын 97 рубль төгүп туруу кыйын болгон.

Заманбап чех проектилер менен үйлөр жаңы Токтогулдун борбордук көчөсүндө гана курулган. Бардык тамак-аш түрү бар дүкөндөр эмес, жаңы түзүлгөн айылдарда 1980-жылдарга чейин ичүүгө суусу, электр энергиясы киргизилген эмес. Сугат системасы убагында түзүлбөгөндүктөн, далай эгин талаалары жылына күйүп кетип турган.

Суу сактагычтын деңгээли туруксуз болгондуктан, курортторду да уюштуруу мүмкүн болгон эмес.

Күбөлөрдүн айтымында. Алексеевка.

Алексей Огневдин чоң чоң атасы Андрей Огнев 1908-жылдары уюшулган Алексеевка (Шевченко) айылынын негиздөөчүлөрүнүн бири болгон. Айыл Улук-Коргон аталган Кокон чебинин жанында уюшкан. Кийин Биринчи дүйнөлүк согушка катышып келген. Совет бийлиги орногондон кийин көп узабай кулакка тартылып, коомдук иштерге катышууга мажбурланган. Үйү жок калып, бир кыш үй-бүлөсү менен землянкада, үңкүр сымал казылган жерде кыштап, кийин Музтөр айылынан үй салат. Бул айыл кийин Токтогул атын алган.

«Азыр Нарын каскадынын ГЭСтери жок эмне кылмакпыз, элестетүү кыйын. Бирок менин үй-бүлөм жер которуш керек деген кабарды абдан оор кабыл алган. Жаңы үй салууда абдан кыйналышкан.

Мамлекет жаңы айыл салып коюп, элди даяр үйлөргө көчүргөн жок да. Бардыгын өздөрү жасаганга туура келген. Акыры чоң атам эптеп Токтогулда сейрек болгон курулуш бригадасын жалдаптыр. Мамлекет ссуда бергени менен, ал акча жаңы үйгө жеткен эмес. Анын үстүнө ссуданы да кайрып бериш керек эле, аны төлөө да оңой болгон эмес».

Негизи элдер өз үйлөрүнөн гана эмес, жаштыгы өткөн жерлерден да айрылышты.

«Алар жаштыгы өткөн жайларына бара алышпайт, бала кезинде жашымбак ойногон жерлери аларга эми жеткиликтүү эмес. Апам Эски Токтогулду дайым жылуу сезимдер менен эскерет дейт», Алексей.

**Бахром
ИРЗИЕВ,**
Репрессияланган-
дардын музейинин
илимий кызматкери,
(Ташкент,
Өзбекстан)

АВТОРИТАРДЫК РЕЖИМДИН ТУШУНДА РЕПРЕССИЯЛАНГАН АГАРТУУЧУ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫН ЭС ТУТУМУН САКТАП КАЛУУ РЕФОРМАЛАРЫ

Өзбекстан эгемендүү республика болуп жарыялангандан кийин өлкөдөгү маанилүү иштердин бири болуп өткөн кылымдын 30-50-жылдарында репрессияга учураган падышалык жана советтик колонизаторлордун бейкүнөө курмандыктарынын элесин түбөлүккө калтыруу аркылуу тарыхый адилеттүүлүктү калыбына келтирүү болду. Тактап айтканда, өзбек элинин жана маданиятынын тарыхынан аттары өчүрүлгөн «эл душмандары».

Өлкөбүздүн эгемендүүлүгү, элинин эркиндиги жана келечек муундардын бакубат жашоосу үчүн күрөшкөн ата-бабалардын элесин изилдөө жана сактоо боюнча иштер жүргүзүлүүдө. 1980-жылдары Өзбекстанда Мамлекеттик коопсуздук кызматынын айрым архивдери жалпы көрүү үчүн ачылган. Журналисттердин жана окумуштуулардын тобуна авторитардык совет бийлигинин тушунда репрессияга кабылган белгилүү өзбек жазуучулары жана коомдук ишмерлери тууралуу документтер менен таанышууга мүмкүнчүлүк берилди. Бул материалдарды изилдеп чыгып, сталиндик репрессиянын курмандыгы болгон агартуучу жердештерибизге арналган макалалар сериясы алгач өзбек басма сөзүндө жарыяланган.

- 1991-жылы Өзбекстандын көрүнүктүү жазуучулары Абдулла Кадири, Абдурауф Фитрат жана Абдулхамид Сулеймандын уулу Чолпон заманбап өзбек адабиятын өнүктүрүүгө кошкон салымы үчүн Алишер Навои атындагы мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болушкан.
- 1994-жылы эркиндик үчүн күрөштө жанын аябаган Абдулла Кадири өлкөдө биринчилерден болуп Ата Мекендин эң жогорку сыйлыгы – «Эгемендүүлүк» ордени менен сыйланган.
- Өзбекстан Республикасынын Президентинин 1999-жылдын 12-майындагы Жарлыгына ылайык, колониялык мезгилде курман болгондордун элесин түбөлүккө калтыруу боюнча комиссия түзүлгөн.
- 1999-жылдын июль айында өкмөттүн чечими менен «Шейттерди эскерүү» кайрымдуулук фонду (азыркы учурда коомдук фонд) түзүлгөн.
- 2000-жылдын 12-майында Ташкенттин Юнусабад районунда жайгашкан «Шейттердин элеси» мемориалдык комплексинин ачылышы.

Өзбекстанда 31-август репрессия курмандыктарын эскерүү күнү катары белгиленет.

Айрыкча акыркы жылдарда, Жаңы Өзбекстандын мезгилинде Россия империясынын жана Совет бийлигинин колониялык бийлигинин тушунда мыйзамсыз куугунтукка жана кордукка кабылган агартуучуларды реабилитациялоо иштери жүргүзүлүүдө. Бул адамдар «эл душманы», «контрреволюционер»

деген жалган жалаа менен мыйзамсыз камакка алынып, түрмөгө камалган. Мындан тышкары, алардын ишмердүүлүгүн, мурастарын тереңирээк изилдөө иштери уюштурулган.

2017-жылы Өзбекстан Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёевдин демилгеси менен Наманган облусунун Туракурган районунда биринчи басмачылардын биринин элесин түбөлүккө калтыруу максатында көрүнүктүү бир нече тилде сүйлөгөн педагог Исхахан Ибротка арналган эстелик комплекси тургузулган.

- *Өзбекстан Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 9-июнундагы №275 Жарлыгы менен Наманган мамлекеттик чет тилдер институту түзүлүп, ага Исхахан Ибротканын ысымы ыйгарылган.*
- *2019-жылы өзбек романынын негиздөөчүсү жана мекенчил жазуучу Абдулла Кадиридин элесин түбөлүккө калтыруу максатында Ташкент шаарындагы Абдулла Кадири атындагы маданият үйүнүн жана эс алуу паркынын аймагында мемориалдык аймак түзүлдү.*
- *Парктын кире беришине улуу жазуучунун айкели орнотулду.*
- *Ошондой эле анын атындагы мектеп 2019-жылдын 26-декабрында Өзбекстан Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёевдин катышуусунда салтанаттуу түрдө ачылды.*
- *2020-жылы «Эбегейсиз эмгек үчүн» ордени Абдулла Авлани, Махмудхожан Бейбуди жана Мунаввар Кори Абдурашидхановго ыйгарылды.*
- *2020-жылы Өзбекстан Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёевдин демилгеси менен Ташкенттеги Алишер Навои атындагы улуттук паркта Адбий аллеясы түзүлгөн.*
- *Паркка авторитардык режимдин тушунда репрессияланган интеллигенциянын эстелик айкелдери орнотулду.*

Өзбекстан Республикасынын Президентинин 2020-жылдын 8-октябрындагы № Ф-5598 **«Репрессияга учурагандардын мурасын мындан ары изилдөө жана алардын элесин түбөлүккө калтыруу боюнча кошумча чаралар жөнүндө» Жарлыгы кабыл алынып, репрессиялангандарды актоо иштеринде жаңы мейкиндиктер ачылды. Тарыхый адилеттүүлүк жана шейиттердин элесин түбөлүккө калтырууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.**

БУЙРУКТУН НЕГИЗИНДЕ:

- *Репрессия курмандыктарын эскерүү мамлекеттик музейинин имаратында капиталдык оңдоо жана реконструкциялоо иштери жүргүзүлдү. Музейдин экспозициясы «Жаңы Өзбекстан: үчүнчү Ренессанстын негиздери» концепциясынын негизинде толугу менен жаңыртылып, заманбап сенсордук күркөлөр жана мониторлор менен жабдылган.*
- *Каракалпакстан Республикасы областтары менен Ташкент шаарында «Репрессия курмандыктарын» эскерүү боюнча 14 китеп жарык көрдү.*
- *Бул курмандыктардын арасында репрессияга кабылган 40 миңдей мекендешибиз бар. Мамлекеттик репрессиялардын курмандыктарынын элесин түбөлүккө калтыруу боюнча олуттуу иштер аткарылды. Жүргүзүлгөн иштердин жыйынтыгында: Жогорку Сот совет мезгилинде репрессияга кабылган 616 адамды актаган: 2021-жылдын 25-августунда 115 адам, 2022-жылдын 6-январында 120 адам, 2022-жылдын 19-декабрында 173, апрелде 208 адам акталган.*
- *Өзбекстан Республикасынын Президентинин 2001-жылдын 1-майындагы «Репрессия курмандыктарын эскерүү күнүн белгилөө жөнүндө» Жарлыгынын негизинде Репрессия курмандыктарын эскерүү мамлекеттик музейи курулган. «Шейиттерди эскерүү» комплекси.*
- *2002-жылдын 31-августунда репрессия курмандыктарын эскерүү күнүндө Репрессия курмандыктарын эскерүү мамлекеттик музейинин салтанаттуу ачылышы болду.*

- 8-бөлүм. 1940-1950-жылдардагы саясий репрессиялар.
- *Музейдин экспозициялары 10 сенсордук киоск жана 9 монитор менен жабдылган. Бул техника музей конокторуна элибиздин тарыхындагы кайгылуу учурларды көрүп, сезүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Аларда колониализм жана репрессия доорунун оор сыноолорун чагылдырган уникалдуу архивдик маалыматтар, эскерүүлөр, маектер, музыкалар, видеолор жана аңгемелер камтылган.*
 - *Репрессиядан жапа чеккен муундардын эскерүүлөрүнө негизделген аудиовизуалдык ресурстар жана даректүү тасмалар экспозициядагы атайын мониторлордон көрүү үчүн жеткиликтүү.*
 - *2017-жылдын 22-ноябрында Өзбекстан Республикасынын Министрлер Кабинетинин №936 токтому кабыл алынган, ага ылайык музей Өзбекстан Республикасынын Министрлер Кабинетинин башкаруусуна өткөрүлүп, анын ишмердүүлүгү андан ары кеңейтилди жана жакшырды.*
 - *Каракалпакстан Республикасы менен областтардагы 13 жогорку окуу жайларынын структурасында репрессия курмандыктарын эскерүү музейлери түзүлдү.*
 - *2021-жылы мамлекет башчынын тапшырмасына ылайык, Карши шаарындагы Одина мечитинде Кашкадарыя облусунда курман болгондорду эскерүү музейи кайрадан түзүлдү. Музей түзүлгөн 20 жылдын ичинде репрессия курмандыктарынын элесин сактоо, алардын илимий-чыгармачылык мурастарын терең изилдөө боюнча олуттуу иштерди жүргүздү.*
 - *Акыркы жыйырма жылдын ичинде музейде 700дөн ашык илимий жана руханий-агартуу иш-чаралары: көргөзмөлөр, тегерек столдор, эскерүү кечелери, семинарлар жана башка иш-чаралар өткөрүлдү.*

Белгилей кетсек, 2023-жылдын 6-7-мартында Ташкент шаарында мамлекеттик музейинин алдында «Жадидчилердин агартуучулук ишмердүүлүгү: идеялары, максаттары, милдеттери жана Түркстанды өнүктүрүүгө кошкон салымы» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция Өзбекстан Республикасынын Министрлер Кабинетинин алдында уюшулду. Өзбекстан Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёевдин куттуктоо сөзү коштоду.

Конференцияга бир катар эл аралык уюмдардын, анын ичинде ТҮРКСОЙдун, Түрк академиясынын, Түрк элдеринин маданий мурас фондунун, Түрк тилдүү мамлекеттердин парламенттеринин ассамблеясынын өкүлдөрү катышты. Илимий баяндамаларды АКШ, Түркия, Азербайжан, Россия, Казакстан, Кыргызстан, Швеция жана Германиянын окумуштуулары жасашты.

«Өзбекстандын тарыхы» телеканалынын «Ата-Мекенге багышталган» программасында репрессия курмандыктары тууралуу жаңы маалыматтарды жайылтуу жана музейде жүргүзүлүп жаткан иштер тууралуу ондогон көрсөтүүлөр бар. Репрессияга кабылган атактуу инсандарга арналган 200гө жакын спектакль «Ата Мекенге арналат» деген темада уюштурулду.

Жыйынтыктап айтканда, тарыхый эс тутумунан ажыраган, тарыхын унутуп, ата-бабаларын баалабаган элдин келечеги жок экенин белгилей кетүү керек. Биздин Мекенибиз – Өзбекстанда тарыхый каада-салттарды, улуттук үрп-адаттарды жана баалуулуктарды терең урматтоо жаркын келечекке жетүүнүн ишенимдүү прологу болуп саналат.

**Мейрам
КИКИМБАЕВ,**
*Л. Н. Гумилев
атындагы
Евразия улуттук
университетинин
докторанты
(Астана,
Казакстан)*

ИСЛАМ ЖӨНҮНДӨГҮ ЭС ТУТУМ ЖАЙЛАРЫНЫН MEMORY ACTIVISM ЖАНА КАРТОГРАФИЯСЫ: АКТӨБӨ ОБЛУСУНУН МИСАЛЫ

Алгач сөзүмдү «Эсимде» изилдөө командасынан баштагым келип турат. Өткөн жылы «Эсимде» командасынын «Эс тутум жолдору менен Борбордук Азия кербени» долбооруна мүчө болдум. Долбоорго постсоветтик Казакстан мечиттеринде ислам музейлерин түзүүнүн өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу теманы сунуштагам. Бирок «Эсимде» командасы тарабынан Казакстан менен Кыргызстанда уюштурулган методикалык семинарлардын жыйынтыгында изилдөө багытымды кеңейтип, жергиликтүү эс тутумдун активдүүлүгү ислам музейлеринин түзүлүүсүнө гана эмес, бир аймактын мисалында мечиттердин түзүлүшүнөн башка коомдун ар кандай ишмердүүлүгүнө ар кандай жамааттарга таасир берерин көрсөткүм келди.

Биринчиден, коомдук турмуштагы өзгөрүүлөрдүн жалпы контексттик орун алышы. Алсак, Казакстанда эгемендүүлүк жылдарындагы кайра исламдашуу процесинен кийин мечиттер бара-бара жаңы коомдук жайларга айланганын белгилей кетүү керек. Чындыгында мындай тынымсыз процесстер менен биз мечитти коомдук мейкиндик катары жамааттык түрдө реконструкциялап жатабыз, шериктештик маданияты аркылуу анын функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышына таасир этебиз. Албетте, бир караганда, бийликтин саясий чечимдеринин ролу жана таасири таң калтырат, бирок акырында мечит вертикалдуу жана горизонталдык айкалыштар түрүндө ар кандай институттардын жана жамааттардын өз ара аракеттенүүсүнүн жана байланышынын натыйжасында түзүлөт.

Ошону менен бирге, республикалык маанидеги шаарларда жана областтык борборлордо мечиттердин санынын өсүшүнөн тышкары, региондордо совет мезгилиндеги тыюу салынган ислам маданиятына элдин кайрадан көңүл бурулуп, калыбына келтирүүгө багытталган топтун пайда болгонун да көрүүгө болот. Кайрадан жаралуу тагыраагы эс тутумдун кайрадан жаралуусун Актөбө аймагынын мисалында байкоо өтө кызыктуу. Ал жерде болуп жаткандар биз үчүн жаңы процесс, ал дагы эле андан ары изилдөөнү жана ой жүгүртүүнү талап кылат.

Изилдөөлөрүмдүн теориялык негизи Ева Горскаянын «Эс тутумдун активдүүлүгү: Мурдагы Югославия менен Израилде альтернативдик жамааттык эс тутумду түзүүнүн ыкмалары» деген макаласы болду. Ал мурдагы Югославияны жана Израилди талдап, эс-тутум активдүүлүгүнүн процесстеринде эң мүнөздүү белгилерин көрсөтөт. Анын

айтымында, бул өлкөлөрдө кандайдыр бир карама-каршылыктар болуп, мамлекеттин жалпы жамааттык эс тутумуна макул болбогон кээ бир жамааттар көңүл бурулбаган эс-тутум да жарыктандырылып, коомдук аң-сезимде уктурууга багытталган активдүүлүктү көрсөтө баштаган. Ева Горскаяга ылайык, альтернативалык эс тутум жаратуу үчүн негизги ыкмалары болуп төмөнкүлөр саналат:

- Альтернативдик билимдерди өндүрүү;
- Виртуалдык эстеликтердин картасын түзүү, документтештирүү жана түзүү;
- Альтернативдүү эс тутум календарын түзүп, коомдук түзүлүштү көзөмөлдөө.

Ушунун негизинде мен Казакстанда эс-тутум активдүүлүгү менен эмне болуп жатканын түшүнүүгө аракет кылдым.

Изилдөөнүн дагы бир теориялык негизи голландиялык изилдөөчү Энн Рининин эмгектери болду, ал менин оюмча, эс тутумдун өндүрүлгөн жерлерин, ошондой эле коомдук турмуштагы эс активдүүлүктүн маанисин абдан жакшы талдайт. Ошентип, ал бардык өлкөлөрдө эс тутум жайларынын үч маанилүү жана активдүү жерлери бар экенин көрсөтүп турат:

1) улуттук мамлекет, 2) шаар, 3) искусство.

Изилдөөчү активдүүлүктүн жана демилгелердин маанилүүлүгү жөнүндө айтып жатып, «ЖМК, искусство жана жергиликтүү чакан демилгелер жергиликтүү жана улуттук мамлекеттерден тышкары адамдарды мобилизациялоо үчүн альтернативаларды сунуштай алат» деп белгилейт.

Төмөнкү слайддарда Казакстандагы мечиттердин жана музейлердин өсүшү көрсөтүлгөн. Учурда өлкөдөгү бардык мечиттер бирдиктүү диний мекеменин – 1990-жылы Ташкенттеги САДУМдан бөлүнгөн Казакстан мусулмандарынын дин башкармалыгынын (муфтият) өкүлдөрү баш ийет. Казакстанда постсоветтик жылдарда 46 мечит болгон. Азыр мындай сандагы мечиттер дээрлик ар бир облуста, жада калса областтык борбордо болсо, кээ бир аймактарда мечиттердин саны жүздөгөн. Маселен, 2020-жылы республика боюнча 2600гө жакын мечит – муфтияттын бөлүмдөрү каттоодон өткөн.

Мамлекеттик жана жеке менчик музейлерге келсек, совет мезгилине салыштырмалуу алардын саны да көбөйдү. Эгерде 2001-жылы өлкөдө 103 музей болсо, азыр алардын саны 264кө жетти. Алардын ичинен эң көп сандагы край таануу, тарыхый, мемориалдык музейлер, ошондой эле «Башка» категориясына кирген музейлер. Башкалары музей аталгандар музей шартына жана стандарттык түшүнүгүнө туура келбеген музейлер. Казакстандын музей адистери өздөрү да аларды ар кандай классификациялайт. Башкалардын арасында, айтмакчы, мен Актөбө облусунун мисалында айта турган музей бар.

Эмне үчүн мен Актөбө облусун тандадым? Талаа изилдөөлөрү үчүн аймакты тандоонун себеби бул аймак Казакстандын картасында исламдаштыруунун эки багытынын тарыхый байланыштырган географиялык чек ара болуп саналат. Белгилей кетсек, облус азыр Өзбекстандын да, Россиянын да аймактары менен түз чек арасы бар жалгыз административдик аймак, ошол эле таасирлер ошол жактан келген.

Актөбө облусунун түштүк үчтөн бир бөлүгүн Борбор Азия исламынын күчтүү таасири зонасы катары белгилесе болот. Орто кылымдарда ислам азыркы Өзбекстандын аймагынан, биринчи кезекте Казакстандын түштүк жана батыш аймактарына активдүү тараган. Мусулман агартуунун жана билим берүүнүн аймактык борборлору саналган Хива, Бухара сыяктуу шаарларда дагы таасир эткен.

Демек, картанын үстүнкү бөлүгүн 19-кылымда колониялык бийликтердин казактар арасында «татар» ислам долбоорун жайылтуу боюнча эксперименттери болгон аймак катары белгилесе болот, ал эффективдүү механизмдерди киргизүү зарылчылыгы менен шартталган, белгилүү бир «талаа» диний өзгөчөлүгү бар калкты башкаруу үчүн.

Актөбө облусунун борбордук мечитиндеги «Руханият» музейи 2011-жылы ачылган. Музейдин уставына ылайык, алгачкы миссиясы конфессиялар аралык

ынтымакты бекемдөө, анын ичинде Ибрахим диндеринин (ислам, христиан, иудаизм) ортосундагы толеранттуулукту жайылтуу жолу менен болгон. Бирок музейдин жетекчилери баштапкы пландарды өзгөртүшкөнүн азыркы көргөзмөлөр көрсөтүп турат.

Музейдин алгачкы бир нече стенддери «Нур Гасыр» мечитинин курулуш тарыхына арналып, аймактагы эң чоң мечиттин ачылышы жөн гана аймактык долбоор эмес, улуттук масштабдагы маанилүү окуяга айланганын көрсөтүү үчүн иштелип чыккан, Казакстан менен Россиянын президенттери катышкан эгемендүүлүктүн ийгилиги.

Диний ишмерлердин урпактарынын музей иш-чараларына активдүү катышуусу фонддун жаңы экспонаттар менен толукталышына өбөлгө түзүп, музей концепциясынын акыркы кооздолушуна таасирин тийгизди. Эгерде биринчи стенддер жалаң жалпы жана киришүү мүнөзгө ээ болсо, кийинчерээк музей экспозициясынын негизги бөлүгүн совет бийлигиндеги репрессияга учураган ахундарга, хазреттерге жана ишандарга арналган стенддер түзө баштаган. Ошондой эле стенддерге Совет мезгилинде талкаланган тарыхый мечиттердин сүрөттөрү, аймактагы сакталып калган жана жаңы курулган мечиттердин макеттери коюлган.

Талаа изилдөөлөрүнүн жүрүшүндө биз жергиликтүү жамааттар үчүн ар кандай ыйык объекттерди, анын ичинде айрым калыбына келтирилген же толугу менен талкаланган мечиттерди зыярат кылдык. Ошентип, жергиликтүү маанидеги корголуучу объектилердин тизмесине кирген «Шакен ишан» мечитин мамлекеттик реставрациялоо көңүл бурууга арзыйт. Совет доорунда бул имарат абак катары колдонулган. Мечит жакында эле калыбына келтирилди, салтанаттуу ачылышына бир жума калганда барып келдим. Имарат республикалык трассанын боюнда жайгашкан жана туристтик маршруттарга кошууга ыңгайлуу. Экинчиден, имараттын дубалдары жакшы сакталган, анткени алар усталар тарабынан татар мечиттеринин стилинде курулган, алардын курулушунда бышык материалдар – кызыл кирпич же табигый таш колдонулган. Үчүнчүдөн, жакын жерде үй-бүлөлүк көрүстөн жана ажылыктын туруктуу объектиси болгон диний ишмердин өзүнүн мүрзөсү бар. Бул мечитти калыбына келтирүү жана Казакстандын муфтиятын диний имарат катары пайдалануу боюнча аргумент болуп калды. Азыр мечиттин жанына имамдын үйүнүн пайдубалы, чарбалык имараттар, ашкана жана башка чарбалык курулуштар курулуп бүттү.

Кийинки мечит мисалы болуп саналат Кусайын Хазрет мечити (1983-1938). Совет бийлиги тарабынан 1929-жылдагы «Диний бирикмелер жөнүндө» Декрет кабыл алынганга чейин эле 1927-жылы курулган. Мыйзамга ылайык динди мамлекеттен бөлүнүп, бүт мамлекет боюнча диний курулушка чектөөлөр коюлган.

Актөбө областында эс тутум активдүүлүгүнүн формалары менен методдорунун кеңейгендигинин дагы бир мисалы катары совет бийлигине чейинки жана советтик алгачкы мезгилдеги ислам дин ишмерлерине арналган эскерүү аллеяларынын ачылышын кароого болот. 2019-жылы диний ишмерлердин урпактары Актөбө облусунда эскерүү аллеясын ачууну каалашты. Кобдин районунун жетекчилиги урпактарга барып, бул үчүн Кобда айылындагы мечиттин алдынан жер тилкесин бөлүп берген. Аллеяны курууга урпактары 1 314 000 теңге (2 300 долларга жакын) чогулткан. Жыйынтыгында Дин ишмерлерин эскерүү аллеясы ачылып, анда 23 эстелик жазуусу бар.

Кызыгы, бул Кобда айылында Казакстандын ар кандай эскерүүлөрү тартууланган сейил бак бар: баатырлар аллеясы, совет мезгилиндеги баатырлардын элеси, репрессиялангандарга арналган чакан дубал ж.б. Диний ишмерлердин эскерүү аллеясын каякка коюуну мамлекеттик бийлик билбегенин көрүүгө болот. Акырында компромисс табылды – мечиттин тушундагы аянт. Менин оюмча, бүгүнкү күндө бул Казакстанда репрессияга кабылган диний ишмердин элесине арналган мындай биринчи аллея.

Актөбө облусунун мисалында исламдын эскерүү жайларын эскерүү активдүүлүгү жана картага түшүрүү, менин оюмча, Казакстандын бардык жергиликтүү жамааттары мамлекеттин негизги жамааттык эс тутумуна салыштырмалуу эс тутумунун перифериялык экендигине карабастан, кырдаалды түзө аларын көрсөтөт, алардын иш-аракети чек ара эс тутумунун кеңейишине, расмий дискурстар менен байланышуу пункттарын табууга, коомдук мейкиндиктерде жана каттамдарда үнсүз же көпкө чейин көңүл бурулбай калган «травматикалык» эс тутумдардын өкүлчүлүгүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн пайда болушуна таасирин тийгизиши мүмкүн.

**Бактыгүл
МИДИНОВА,**
*Ош облустук
көркөм сүрөт
музейинин
директору,
Музейлерди башкаруу
жана тарыхый
мурастарды сактоо
боюнча адис
(Ош, Кыргызстан)*

ЭС ТУТУМ САЯСАТЫ ЖАНА КР МУЗЕЙЛЕРИ

Кыргызстандын музей мейкиндиктери жана эс тутум саясаты 1991-жылы Кыргыз Республикасы негизделгенден кийин олуттуу өзгөрүүгө дуушар болгон. Өлкөнүн жаңы лидерлеринин идеясы жаңы салттарга, жалпы мураска ээ болгон жаңы мамлекетти түзүү эле. Кыргызстандын чегин бөлүштүрүүдө өтүмүш кубаттуу курал болуп калды. Жаңы саясий жана идеологиялык көз караштарды көрсөтүүдө өлкөнүн музейлери маанилүү роль ойношу керек эле. Улуттук музейлер улуттук мамлекеттерде негизги ролду ойноп, «улуу тарыхый баянды» калыптандырып, улуттук өзгөчөлүк сезимин жана өз өлкөсү менен сыймыктанууну күчөтөт. Алар үгүүчүлөрдү ата-бабалар, «даңктуу тарых» жана белгилүү бир жер менен байланыштырат, ошону менен иденттүүлүккө негиз түзүшөт. Улуттук музейлер мамлекет өзүнүн «ойдон чыгарылган жамаатын» түзүп, улуттук өзгөчөлүгүн баяндаган негизги куралдардын бири.

Кыргыздын улуттук музейлерин карап көрөлү, алар кыргыздын өзгөчөлүгүн калыптандырууда, жаңы баалуулуктарды, салттарды ойлоп табууда кандай роль ойнойт жана алар экспозицияларында кандай эс тутумду чагылдырат? Эгемендүүлүк алгандан бери Кыргызстанда 5 улуттук музей – «Манас-Ордо» Улуттук музей комплекси, «Сулайман-Тоо» улуттук тарыхый-археологиялык музей комплекси, Гапар Айтиев атындагы Улуттук көркөм сүрөт музейи, «Ата-Бейит» Улуттук комплекси жана Кыргыз Республикасынын Улуттук тарыхый музейи түзүлдү. Бул өлкөдөгү эң белгилүү жана эң көп барган музейлер. Республикалык деңгээлдеги музейлердин мамлекет тарабынан каржыланышы да айырмаланат. Бул музейлердин кызматкерлерине «улуттук» деген статусу үчүн жогорулатылган айлык акы же пособие берилет. Музейлерге өзгөчө статустун берилиши менен мекеменин жетекчилерин дайындоо тартиби да өзгөрдү, трансформацияланган музейдин директорунун кызматы республиканын премьер-министри тарабынан дайындалган кызмат орундарынын номенклатурасына киргизилди.

Совет доорунда 4 музейдин коллекциясы түзүлүп, 2 музей Кыргызстандын борборунда, Бишкек шаарында, 1 музей борбордон 20 чакырым алыстыкта, 1 музей өлкөнүн түштүгүндөгү Ош шаарында, 1 музей өлкөнүн түштүк-батыш бөлүгүндө Талас облусунда жайгашкан.

Жаңы музейлерди түзүү боюнча алгачкы демилгелер «жогорудан» көтөрүлүп, саясий элитанын көз караштарын, баалуулуктарын жана ишенимдерин чагылдырган. Музей мекемелери мамлекеттүүлүк жөнүндөгү мифтерди жаратуу мейкиндиги, жаңы салттарды калыптандыруу аянтчасы жана ата-бабаларды сыйлоонун байыркы салттарын жандандыруу аянтчасы болуп калды.

Кыргыз улуттук «Манас-Ордо» комплекси

Биринчилерден «Манас-Ордо» комплекси Кыргыз улуттук комплекси деген өзгөчө статуска ээ болгон. Эпоско арналган комплексти түзүү демилгеси жана Манас аттуу мифтик баатыр 1992-жылдан бери талкуулана баштаган. Бул жылдары өлкөнүн биринчи президенти Аскар Акаев «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына даярдык көрүү жана өткөрүү жөнүндө» жарлыкка кол койгон. Президенттин жарлыгы менен 1995-жылды «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы деп жарыялап, бул демилгеге байланыштуу «руханий жана материалдык баалуулуктарды кайра жаратуу боюнча эпикалык долбоорлор кыргыз элинин мурасы» долбоорун министрликтер менен ведомстволорду иштеп чыгууга чакырды. Ошондой эле бул жарлыктын негизинде «Манастын күмбөзү» улуттук тарыхый-маданий комплексин руханий биримдиктин борбору жана кыргыз элинин эгемендүүлүгүнүн символу катары көрсөтүү сунушталды. Облустук адабий-этнографиялык музейдин ордунда комплексти түзүү чечими кабыл алынып, областтык музейлерди өнүктүрүүдө жаңы этап башталат.

«Сулайман-Тоо» улуттук тарыхый-археологиялык музей комплекси

«Манастын» 1000 жылдыгын белгилөө жана элди эпостун тегерегине бириктирүү аракетинен кийин мамлекетти куруудагы мүчүлүштүктөр ачыкка чыкты. Талас өрөөнүнүн кичи мекени катары эсептелген Манас улуттук символ катары түштүккө караганда өлкөнүн түндүгүндө көбүрөөк резонанс жараткан, анда эпос жана анын каарманы эч качан көрүнүктүү роль ойногон эмес (Пелкманс, 2017). «Түштүк көңүл бурууну талап кылды» (Акаев, 2002, 442) жана 1996-жылдын 25-августунда президент А. Акаев 2000-жылы Ош шаарынын 3000 жылдыгын белгилөө жөнүндө жарлыкка кол койгон.

Ош Кыргызстандын экинчи чоң шаары жана расмий түрдө «түштүк облустардын борборлору» наамын алып жүрөт. Шаардагы биринчи музей 1950-жылдардын башында, 1948-жылы түзүлгөн.

1996-жылы музей жакын жайгашкан эки кабаттуу чакан имаратта жайгашкан. 1996-2000-жылдарга карата «Ош-3000» концепциясында өлкөнүн окумуштуулары музейдин тышкы жана ички көрүнүшүн жабдып, Сулайман-Тоосунун аймагында ачык асман алдындагы музейди түзүүнү сунуш кылышкан. 2000-жылы Сулайман-Тоонун этегинде 1100 чарчы метр экспозициясы бар эки кабаттуу музей салтанаттуу түрдө ачылган. Ал курулуш учурунда шаардын юбилейине белек катары кабыл алынган. Музейди түзүүчүлөрдүн алдында Борбор Азиядагы эң байыркы шаарга гана эмес, Фергана өрөөнүндөгү элдердин, атап айтканда, кыргыздар менен өзбектердин тарыхын жана маданиятын чагылдырган экспозицияны түзүү милдети турган.

«Ата-Бейит» Улуттук тарыхый-мемориалдык комплекси

«Ата-Бейит» Улуттук тарыхый-мемориалдык комплексине кыргыз саясат таануучусу Эльмира Ногойбаева «жалпы эс тутумдун орду» деген сөздү колдонгон мемориалдык жай (Ногойбаева, 2016). Кантип бир музей ар кандай эскерүүлөр топтолгон жайга айланды? Ким тарыхый окуяларды бирдиктүү баяндоого жана катмарлоого салым кошту? Изилдөөчүлөр мындай аралашууга кандай мамиле кылышат?

«Ата-Бейит» – «аталардын көрүстөнү» Улуттук тарыхый – мемориалдык комплекси Бишкек шаарынан 20 чакырым алыстыкта Чоң-Таш айылында жайгашкан. 30-жылдары бул жерде Кыргыз ССРинин Ички иштер эл комиссариатынын дача же эс алуу үйү жайгашкан. Андан алыс эмес жерде 1991-жылы жайында кирпич күйгүзүүчү мештен 137 адамдын сөөгү табылган кирпич заводу болгон.

Көптөгөн баш сөөктөрүндө октун тешиги болгон. Чүңкүрдан табылган табылгалардын ичинен төрт жабырлануучунун айыптоо корутундулары табылып, анын

*«Ата-Бейит».
Сүрөттү тарткан Аскат Чыналы.*

аркасында КГБнын архивинде сакталып турган протоколдор табылып, жаза мөөнөтү жана Чоң-Таштагы массалык көрүстөндө көмүлгөндөрдүн аты-жөнү такталган. Андан кийин 1991-жылы Чоң-Ташта 1930-жылдардагы саясий репрессиянын курмандыктарын массалык түрдө көмүү үчүн Кыргызстанда биринчи жана азырынча жалгыз көрүстөн ачыкка чыккан. Көрүстөндүн ачыкка чыгуу тарыхы жергиликтүү тургундун аты, тактап айтканда Бүбүра Кыдыралиева менен байланыштуу.

1990-жылдын кышында ал ошол кездеги Кыргыз ССРинин Мамлекеттик коопсуздук комитетинин тергөөчүлөрүнө репрессиянын курмандыктары көмүлгөн жер тууралуу маалыматты айтып берген. Ага 1932-жылдан тартып НКВДнын дачасында кароолчу болуп иштеген атасы Абыкан Кыдыралиев күбө болуп, кийин кызына аманат кылып калтырып кеткен.

1991-жылдын апрель айында КГБнын бир тобу Бүбүра менен бирге ошол жерди карап чыгып, көмүлгөн жерди табышты. Бир нече айдан кийин археолог М.И.Москалевдин жана Кыргыз ССР КГБсынын кызматкери Болот Абдрахмановдун жетекчилиги астында Чоң-Ташта казуу иштери башталган. Аларга мамлекеттик коопсуздук, прокуратура жана соттук-медициналык экспертиза бюросунун кызматкерлери жардам көрсөтүшкөн.

Казуу иштери жерден табылган ар бир фрагменттин видео- жана фотосүрөттөрү менен коштолду (Хелимская, 1995). Жалпысынан казуу иштеринин жүрүшүндө 137 «эл душманынын» сөөктөрү табылган.

1938-жылдын 5-ноябрынан 8-ноябрына чейин атылган, анын ичинде өлкөнүн жогорку партиялык жетекчилери – Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин Председатели Жусуп Абдрахманов менен Баялы Исакеев, Киробкомдун секретары Төрөкул Айтматов, Айыл чарба эл комиссары Э. Эсенаманов, Эл агартуу комиссары К.Тыныстанов жана башка көптөгөн адамдар бар. Комплекстин кызыл гранит мемориалдык тактасында бардык каза болгондордун ысымдары чегилген.

«Ата-Бейит» мемориалы 2000-жылдын 10-ноябрында саясий репрессиянын курмандыктарын эскерүү иретинде расмий түрдө ачылган. Комплекстин жалпы аянты 3 гектарды, музей экспозициясы – 400 чарчы метрди түзгөн. «Ата-Бейит» музейинде Кыргызстандын 1920-30-жылдардагы саясий өнүгүүсүнүн документтери жана фотосүрөттөрү, каза болгон мамлекеттик ишмерлер тууралуу материалдар жана көрүстөндөн табылгалар коюлган. Каза болгондордун сөөгү ташталган меш да музейлештирилген.

Чыңгыз Айтматов «Ата-Бейитти» ыйык жер деп эсептеген жана 2008-жылы жазуучунун сөөгү атасынан алыс эмес жерге коюлган. Анын мүрзөсү мемориалдын борбордук аянтынан бир нече кадамдар аралыкта жайгашкан.

2016-жылдын август айында КР Өкмөтүнүн токтому менен комплекстин аталышы өзгөртүлүп, Бишкек шаарынын мэриясынын балансында турган мекеме мамлекеттин менчигине өткөн. «Ата-Бейит» тарыхый-мемориалдык комплексинин статусун жогорулатуу өкмөттүн негизги милдеттеринин бири болуп, 2010-жылдан кийин өлкөнүн календарына Тарых жана ата-бабаларды эскерүү күнү болуп, ал эми мемориалдык комплекс Жеңиш аянты менен бирге Улуу Ата Мекендик согуш, чет өлкөлүк делегациялардын катышуусу менен протоколдук иш-чараларга сунушталган.

Британиялык саясат таануучу Кэтрин Оуэн азыркы Кыргызстандагы саясаттын жана эс тутум маданиятынын аспектилери жөнүндө ой жүгүртүп, биздин көңүлүбүздү Ата-Бейит мемориалдарынын символикасына бурат. Тактап айтканда, сталиндик репрессиянын курмандыктарын «кызыл түндүктүн» астында көмүүнү «Кыргызстандын жаңы иденттүүлүгү астында советтик өтүмүштүн көмүлүшүнүн физикалык көрүнүшү» (Оуэн, 2011) деп түшүндүрсө болот. Тактап айтканда тарыхтын советтик мезгили жөнүндө жакшы нерселерди гана эскерип, өзүнүн өтүмүшүн түшүнүүгө жана кабыл алууга умтулбаганын баяндайт. Оуэндин айтымында, «Ата-Бейит» мемориалынын ачылышы өлкөдөгү саясий репрессия темаларын ачык талкуулоого чекит койдү.

Тилекке каршы, «Ата-Бейит» мемориалдык комплекси 1930-жылдардагы массалык репрессиялар же Совет бийлигинин авторитардык режими тууралуу кеңири маек куруучу жайга айланган жок, бул репрессияга учурагандарды жазалоо иштери жүрүп жаткан жердин жергиликтүү тарыхын гана чагылдырган жер болуп калды. Ал эми 2010-жылы апрелде курман болгон «жаңы баатырлардын» сөөгү комплекстин аймагында коюлушу мемориалдык баалуулуктарды толугу менен өзгөртүп, азыркы постсоветтик Кыргызстандын улуттук иденттүүлүгүнүн калыптанышына салым кошкондордун элесин урматтоо жайына айланды.

**Keçeshbek
АЛМАКУЧУКОВ,**
*М.В. Фрунзе үй-музей
Мемориалынын
директору
(Бишкек,
Кыргызстан)*

ЭС ТУТУМ САЯСАТЫ ЖАНА УЛУТТУК-МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШ

Улуттук-мамлекеттик курулуш бул Кыргызстан аттуу жаңы түзүлгөн же калыбына келтирилген мамлекетте өз үй-үңдү куруу. Курулушту албетте өнүгүү деп түшүнүү керек. Ошондуктан өнүгүүнүн кандай максаттары бар жана максаттарга жетүү үчүн кандай негизги идеялар бар деген суроолорго жооп берүү маанилүү. Бирок Кыргызстанда каякка, кантип жана эмне үчүн барыш керек, же эмнеден баш тартуу керек, кандай чакырыктарды алдын ала көрүп, мүмкүнчүлүккө айланыш керек деген бирдиктүү түшүнүк, макулдашуу жок.

Улут куруу менен мамлекет куруу тыгыз байланышта. Улуттук мамлекет куруунун логикасы улутту институционалдык бирдик катары, мамлекетти саясий бирдик катары интеграциялоо зарылдыгын көрсөтөт. Улуттук-мамлекеттик курулуш конструктивизмдин позициясынан кароого мүмкүн болгон эмпирикалык материал. Кыргызстанда улуттук мамлекет куруу, биздин окубуча, 3 шарттуу этаптан өттү:

МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШТУН ЭКЗОГЕНДИК 1-ЭТАБЫ (1917-1991):

- курулушка партиялык (коммунисттик) жетекчилик (РКП(б) БКнын Түркстан бюросу, БСКП БКнин Орто Азия бюросу, Кыргызстан КП БК);
- Ю.Абдрахманов, Б.Исакеев, А.Орозбеков улуттук мамлекеттүүлүктү кеңейтүү жана бекемдөө боюнча жигердүү иштерди жүргүзүшкөн;
- башкаруунун индигенизациясы: «класстык өзгөчөлүктөрдү эмес, көчмөн кыргыз массасынын коомдук аң-сезиминде санкцияларды чыгарууга укуктуу чыныгы лидерлер катары кабыл алынган кыргыз урууларынын төбөлдөрүнүн өкүлдөрү ээ болгон билим деңгээлин жана ишкердик сапаттарды эске алуу менен кадр саясатын жүргүзүү» (З. Курманов);
- улуттардын (элдердин) жайгаштырылган аймактардын чегинде өз тагдырын өзү чечүү, саясий бөлүнүүдөн тартып өз алдынча мамлекет түзүүгө чейин болгон укугу концепциясы советтик мезгилде улуттук-мамлекеттик курулуштун чордонуна коюлган; бул концепция 1917-жылдагы Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин Россия империясынын мейкиндигинде ишке ашырылган;
- Борбордук Азиянын географиялык мейкиндигинде объективдүү түрдө чыгып келген улуттук-территориялык делимитация процесси жана мамлекеттик түзүлүштөрдүн пайда болушу ВКП(б) менен Совет өкмөтүнүн долбоору болгон; кээ бир окумуштуулар

жана эксперттер Совет өкмөтү тарабынан демилгеленген улуттук-территориялык демаркациянын чыныгы себеби түрк элдеринин мүмкүн консолидацияланышынан коркуу болгон деп ырасташат;

- мамлекеттик-этникалык символдордун (герб, желек, борбор) пайда болушу.

МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШТУН ЭНДОГЕНДИК 2-ЭТАБЫ (1991-2005-Ж.): совет мезгилиндеги мамлекеттик аппаратты трансформациялоо, совет мезгилиндеги патронаждык тармактарды патрон-кардар мамилелеринин жаңы системасы менен алмаштыруу, жарандык коомду куруу (мисалы, «Кыргызстан биздин жалпы үйүбүз»):

- мамлекеттик курулуш этнократиялык коннотацияга ээ болду (титулдук эл, мамлекеттик тил);
- ар бир жетилген улут эки компонентти камтыйт: жарандык жана этникалык улутчулдук;
- интеллектуалдык инерциядан жана этникалык улутчулдуктун жандануусунан улам этностук түшүнүктөн жарандык улут түшүнүгүнө өтүү кыйын; кыясы экинчисин таануу биринчисин тануу дегенди түшүндүрөт;
- 1991-жылы эгемендик алынгандан кийин мамлекеттик чек араларды тактоо зарылчылыгы келип чыккан;
- граждандык улутчулдук: Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча иштер аяктады;
- Өзбекстан Республикасы жана Тажикстан Республикасы менен чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча иштер ушул күнгө чейин аягына чыга элек.

УЛУТТУК КУРУЛУШТУН ЭНДОГЕНДИК 3-ЭТАБЫ (2005-ЖЫЛДАН АЗЫРКЫ УЧУР): патрон-кардар мамилелеринин системасын жаңылоо, мамлекеттин эл алдында эффективдүү бийлик жүргүзүү системасын түзүү ниеттери, жарандык иденттүүлүктү куруу; ата-бабалардын символикалык капиталын (мисалы, көчмөндөр цивилизациясы) өздөштүрүү аркылуу улуттук иденттүүлүктү өстүрүү; саясий партиялардын кеңири түрлөрүнүн пайда болушу (улутчулдардан тартып оңчулдарга чейин).

Улуттук-мамлекеттик курулуш институционалдык чөйрөнү жана өкүмчүл мамилелеринин инфраструктурасын түзүүнү гана эмес, эс тутум саясатын жана тиешелүү медиа дискурсту курууну да камтыйт. Улуттук-мамлекеттик курулуш улуттук багыттагы эс тутумдун (улуттук нарратив) иденттүүлүк саясатына кайтып келүүнү талап кылат. Чынында эле, П.Бурдые айткандай, «саясий оюнда негизги нерсе саясий бийликтин ресурстарын пайдалануу монополиясы гана эмес, ошондой эле саясий идеяларды жана пикирлерди өндүрүү жана жайылтуу монополиясы» [37-б.].

Азыркы учурдун өзгөчөлүгү өлкөдө болуп жаткан социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдү кайрадан ээ болгон кыргыз мамлекеттүүлүгүн өнүктүрүү үчүн эмес, сактап калуу үчүн коркунуч катары көрсөтүү аракетинде. Реалдуулукту изилдөө, түшүнүү жана өздөштүрүү үчүн эски куралдар жетишсиз. П.Норанын (P.Nora) «Мнемоникалык жерлер» концепциясы (эс тутум жерлер/*lieux de memoire*) жаңы теориялык жана методологиялык ресурстарды жана мүмкүнчүлүктөрдү берет. Маселени чечүү жамааттык эс тутумду (кайра) калыбына келтирүү жана жайылтуу аркылуу мүмкүн болот: (1) өткөндүн версияларын аныктоо үчүн эскерүү, (2) тарыхты даяр таканчык пункттарды жана системалык бирдиктерди колдонуу аркылуу, (3) предметтик жана материалдык чөйрөнүн семантикасы (маани-маңызы жана атрибуту) менен кадрлоо.

1991-2020-жылдары. Кыргызстан көптөгөн кыйынчылыктарды башынан кечирди, анын ичинде улуттун «эс тутум жайларынын» ("*lieux de memoire*") – коомчулуктун эс тутумунун эволюциясы: (1) алардын айрымдары бара-бара унутулуп же эс

тутумдан сүрүлүп, (2) башка унутулуп калган «эс тутум жерлери» өзүнүн маанисин кайра жандандырып же жаңы мааниге ээ болуп (3) жаңы «эс тутум жерлери» пайда болууда.

Ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгүнө таасир этүүчү өзүнүн улуттук багыттагы тарыхый эс тутуму болот. Кыргызстанда жамааттык/коммуникациялык эс тутумду реконструкциялоого негиз боло турган эс тутум уюткулары/жерлери/көз ирмемдери улуттук иденттүүлүктүн фундаментинин элементтери болуп саналат: ысымдар, табигый жана антропологиялык объекттер, нерселер жана окуялар, эстеликтер, сөздөр жана ырым-жырымдар, табу, символдор жана каада-салттар, санжыралар жана ишенимдер, адабият жана искусство ж.б.

Улуттук аң-сезимди калыптандыруунун (улутташтыруунун) жана улуттун «горизонталдык биримдигин» көрсөтүүнүн маанилүү куралдарынын (платформаларынын) бири – музей мейкиндиги, «улуттук элестин» инстанциясы жана чындыкты көрүүнүн модусу тарых музейлердин туруктуу экспозицияларынын тематикалык структураларына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча сунуштарды андан ары иштеп чыгуу үчүн музейдик коммуникациянын тилин колдонулушу мүмкүн болгон жер:

- Экспозицияда иденттүүлүктү реконструкциялоодо үзгүлтүксүздүктү камсыз кылуу үчүн байланыштырган эс тутум уюткуларын (эс тутум моменттери) тандоо.
- Эс тутум уюткуларынын (эс тутум моменттеринин) ортосундагы маани-маңыздык байланышты табуу – улуттук аң-сезим, улуттук идея.
- Өткөндөн берилген маани-маңыздардын кабыл алуу, түшүнүү жана колдонуу процесстерин иретке келтирүү.

Музей – салтанат жана ырым-жырымдардын универсалдуу структураларына ээ болгон жана конокторго жүрүм-турумдун өзгөчө түрүн сунуш кылган, музейдин экспозициясын көрүү ыйык тажрыйба катары кабыл алынган аземдик-ритуалдык мейкиндик. Музей «эс тутум саясатынын» куралы катары (эс тутумду «тирилтүү» механизми, өткөндүн өзгөрмөлүүлүгү): биз сырткарыдан даяр таканчык пункттарды жана системалык бирдиктерди жөнөкөй/жеке аң-сезимге алып келип, окуялардын тарыхын окуялардын интерпретациясына алмаштырып, аларды биз инсандын эскерүүлөрүнө байланыштыра алабыз (эс тутум субъективдүү жана жеке).

Ошентип, музей мейкиндиги уруксат берилген интерпретация, келген адамга педагогикалык жана дидактикалык таасир берүү аркылуу жамааттык/коммуникациялык эс тутумду кайра ишке киргизе алат. Демек, музейди башкаруу принципалдуу жаңы профессионалдык милдеттерге негизделиши керек: биз даяр таканчык пункттарын жана системалык бирдиктерди жамааттык ишенимди түзүүгө багытталган бир агартуучу жана тарбиялоочу сценарийге киргизебиз. Саясий багыттарга жана улуттук өнүгүүнүн келечектүү багыттарына шайкеш келген эскерүүлөрүбүздү алар менен байланыштырабыз.

ДИСКУССИЯ

Асел Рашидова, талкуу: Суроолорго өтүүдөн мурун, талкуубуз биздин панелдин чегинде болушу үчүн, жалпылаштыруу керек. Ошондой эле, талкуулана турган бир катар маселелерди музейлердин чөйрөсүнө алып келүү зарыл. Музейлер, эс тутум жай катары белгилүү бир физикалык мейкиндик болушу мүмкүн, ошондой эле бул – эстеликтерди, эскерүү жерлерин, сезимдерди дагы камтышы мүмкүн.

Менин оюмча, Кеңешбек Алмакүчүков байкагандай, бизде ар түрдүү докладдар окулду жана алар азыркы Борбор Азия өлкөлөрүнүн музейлеринин контекстинде эс тутум саясатынын алдында кандай көйгөйлөр турганын айтып беришти. Бизде ар түрдүү жолдор менен иштөө мүмкүнчүлүгү жана белгилүү бир мурас бар экендиги белгилүү болду. Бул эс тутумду ким, кантип, ал тургай кимдин акчасы менен сактоо маселеси келип чыгат?

Бүгүн биз ар түрдүү мисалдарды көрдүк, бул өзүнүн идеологиясын, кандайдыр бир расмий эс тутумун жараткан Мамлекеттик демилге сыяктуу болушу мүмкүн же Мейрам өз баяндамасында белгилегендей, музейлерди коомдук мейкиндик катары түзүүдө таптакыр жаңы ыкма болушу мүмкүн.

Жаңы формаларды ойлоп табуу абдан кызыктуу, бул сөзсүз эле классикалык мааниде кандайдыр бир музей эмес, анткени классикалык мааниде музей, бул кайра эле совет доорунун мурасы. Бактыгүл белгилегендей, бул убакыттын өтүшү менен кандай аңдап түшүнүүлөр, жаңы формалар жаралып жаткандыгы тууралуу.

Музейдин стандарттары боюнча суроо туулат, алар барбы? Эгер Орусияда саясий репрессиянын курмандыктарына арналган кээ бир эскерүү музейлерин карасак, башында алар батыр түрүндө курулган. Эс тутумду сактоо үчүн адамдар тарабынан өз демилгеси менен жаратылган.

Менимче, музейлерди жараткан ICOM аныктамасын эске алганда, музейлер абдан өзгөрөт, алар ар кандай үндөрдү угууга мүмкүндүк түзүп, Инклюзивдик жайга айланат. Биринчиден коомдук аянтчалардын формалары жана эрежелери өзгөрүшү мүмкүн.

Бизде бар мурастар менен иш алып барсак, ошол эле учурда кандайдыр бир жол менен өзгөртүп, кайра карап чыгуу өтүнүчү болсо, биздин аймакта кандай формалар болушу мүмкүн экенин талкуулоо кызык болот эле?

Бактыгүл Мудинова: Асел белгилегендей, ICOM музейдин жаңы аныктамасын кабыл алды, бул жерде жеткиликтүүлүк негиз болуп саналат. Ушуга байланыштуу Мейрамга суроом бар – айтсаңыз, мечиттердин алкагындагы музейлер жаңы мейкиндик катары аялдар үчүн канчалык деңгээлде ачык? Мечиттин музейи ведомстволук музей болуп саналат жана ведомстволук музейди түшүнүүнүн өзү чектөөлөрдү билдирет.

Мейрам Кикимбаев: Ооба, бул мен айткан биринчи мамлекеттик музей, ал Актөбөдө жайгашкан, ошого жараша эшиктери да өзүнчө. Музей биринчи кабатта жайгашкан. Ошол эле учурда, музей абдан жеткиликтүү болуп саналат. Бул мамлекеттик музей болгондуктан, кандайдыр бир жат көрүнүш бар, мечит музейдин кожоюну катары кабыл алынат, бирок имам, кызматкерлер жана активисттер аны өз ара аракеттенүүчү бирдиктүү мейкиндик кылууга аракет кылып жатышат.

Усть-Каменогорск шаарында конфессиялык музей бар, анда имамдар өздөрү гид болуп иштешет. Ошол эле учурда эч кандай жатчылык жок, мечит менен музей бирдиктүү мейкиндиктин милдетин аткарат. Элестеткиле, имамдар жаңы адистикти өздөштүрүштү. Ал жактагы негизги активисттер репрессияга кабылган диний ишмерлердин урпактары эмес, имамдардын өздөрү. Менде алардын талкаланган тарыхый мечитке чогулуп, жамааттык намаз окуганы тартылган сүрөт бар.

Казакстанда мечиттерде эскерүү иш-чаралары өткөрүлөт. Имамдар адамдарды музейдин мейкиндигине тартат. Усть-Каменогорскидеги бул музей конфессиялык болгондуктан, ал жерде эс тутум травмасы көрсөтүлбөйт. Имамдар позитивдүү эс тутумду тартуулашат. Музейдин экспозициясы Теңирчиликтен бүгүнкү күнгө чейинки диапазонду көрсөтөт. Ал экспозицияда Назарбаевдин фотосүрөттөрү, эгемендүүлүктүн жетишкендиктери, эгемендүүлүктүн аркасында Исламдын кайра жаралышы чагылдырылган.

4. ЭС ТУТУМ ЖАНА АКТИВИЗМ

Асел МУРЗАКУЛОВА

Олег КАРПОВ

Серик БЕЙСЕМБАЕВ

Штепан ЧЕРНОУШЕК

Алишер СОБИРОВ

Данияр КАРАБАЕВ

Жазгүл ИБРАИМОВА

**Асел
МУРЗАКУЛОВА,**
*саясий илимдердин
кандидаты, Борбор Азия
университетинин Тоо
коомчулуктарын изилдөө
институтунун улук
илимий кызматкери
(Кыргызстан)*

«НЕМОНОМИФ» №5 ЖУРНАЛЫ

Немономиф журналынын жаңы №5 санын «эс тутум активдүүлүгү» панелинде презентациялап жатканыма кубанычтамын. Билбегендер үчүн, Немономиф журналы Бишкекте 2019-жылдан бери Эсимде изилдөө аянтчасы тарабынан чыгарылат. Бүгүн, биринчи сессияда Адриан Фоув позициянын маанилүү компоненти катары эс тутум жайынын маанилүүлүгү жөнүндө айтты: адам эс тутум жайына карата кайсы тараптан сүйлөп жатат? Талкуу үчүн жайларды түзүүнүн маанилүүлүгүнө таянып, Немономиф – эс тутум боюнча изилдөөлөрдүн ар кандай динамикасында, ар башка жолдордо жүргөн авторлор өз иштерин талкуулап, сунуш кыла ала турган талкуулоочу жай жана мейкиндик катары иштелип чыккан.

Немономиф журналы башка көптөгөн эс тутум журналдарынан маанилүү айырмачылыкка ээ. Бул журнал академиялык канондон айрылып, эркин басылмалар үчүн форматтардын ар түрдүү топтомун сунуш кылат. Бул деколонизация процессине түртүүдөгү маанилүү компонент. Журналда сиз талаа эскерүүлөрүңүздү, эсселериңизди, концепцияларыңызды жана концептуалдаштыруу стадиясында турган идеяларды жарыялай аласыз. Андан ары илгерилетүү үчүн кеңири пикирлерди талап кылган чыгармаларды дагы бул журналга жарыялоо мүмкүнчүлүгү бар.

Немономиф билимдин деколонизациясынын тилин өнүктүрүүгө аракет кылып жаткан авторлорго ар кандай форматтарды, ошондой эле катышуунун такыр башка алкактарын жарыялоо мүмкүнчүлүгүн сунуштайт. Бул тилибизди деколонизациялоонун жолу. Бала сүйлөп баштаганда анын сүйлөө темптери, колдонулган сөздөрү жана бурулуштары боюнча айырмаланат, ал дароо сөз айкаштары жана толук сүйлөмдөр менен сүйлөй баштайт. Бул кээде өтө чаташкан кеп болушу мүмкүн, буга чейин эч качан колдонулбаган сөздөр колдонулушу мүмкүн, бирок алар сезүү тажрыйбасынан келип чыгат. Ошондуктан, үшүнү эске алуу менен жана авторлордун бул эксперименттерге укугун таануу менен, журнал жарыялоо үчүн форматтардын кеңири спектрин сунуш кылат.

Журналдын бешинчи саны эс тутум инфраструктурасынын көйгөйлөрүнө арналган жана анын темасы «Эс тутум инфраструктурасы: адамдар, мамилелер жана мезгил». Бул чыгарылыштын идеясы 2022-жылы 1916-жылдагы каргашалуу окуяларды эскерүү үчүн уюшулган экспедиция-турдун алкагында пайда болгон. Айтылган эскерүү жүрүшү «Эсимде» командасынын күжүрмөн эмгегинин натыйжасында жаралган. Бул эскерүү жүрүш ой жүгүртүүгө түрткү болду жана бул объекттердин материализациясы бир караганда дайыма эле көрүнбөй турганда, биз изилдөөбүздө жана өтүмүштү түшүнүүдө эмнеге таянсак болот деген терең талкуунун башталышы болду.

тема №5:
ЭС ТУТУМ
ИНФРАСТРУКТУРАЛАРЫ:
АДАМДАР, МАМИЛЕ
ЖАНА МЕЗГИЛ

Сүрөт Болот Исабековдуку.

Ошентип, журналдын бешинчи саны окурмандарды ар кандай объектилер аркылуу ой жүгүртүүгө чакырат.

Инфраструктура: бул эстеликтер, мечиттер, советтик модернизациялоо саясатынын объектилери, булар да маданий мурастарды сактоо боюнча активдүүлүк практикасы. Бардык ушул объектилер аркылуу авторлор өткөнгө ой жүгүртүп, окурмандарга тартылууга, алардын байланышын сезүүгө мүмкүндүк берет.

Жакынкы арада түз маанисинде чыгат деген үмүтүбүз бар, келе жаткан сан бир нече бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктө биз Кажы-Сай сыяктуу моношаарлар менен байланышкан эс тутум саясатын талкуулайбыз.

Изилдөөлөрдүн абдан чоң экинчи блогу эс инфраструктурасына жана жарандыкка арналган.

Активдүүлүк. Баткен мамлекеттик музейи кандайча түзүлгөнүн анын негиздөөчүсү Кубанычбек Таировдон биле аласыз. Жазгүл Ибраимованын бүгүн сунуштала турган докладынан өткөндүн тажрыйбасы бизге азыркы учурдагы инсандыгыбыздын травмасы аркылуу иштөөгө кандай мүмкүнчүлүк түзөрүн биле аласыз.

Бул сандын дагы бир автору Айганыш Исаева бизге амазониялык уруулардын салтынан алынган «вакапа» (вхакапа) түшүнүгүн колдонуп, адамдын тагдырына нукура сызык катары кароону сунуштайт. Бул эс тутум изилдөөнүн муундук аспектинин көрүүгө жардам берет. Бул өз кезегинде авторду суроого алып келет: кантип ыраазычылык айтууга болот? Эс тутумду изилдөөдө биз көбүнчө трагедиялуу жана азаптуу этаптарды талкуулап жатканыбыз абдан кызыктуу, бирок ошол эле учурда эс тутумду муундук аспект аркылуу изилдөө бизди ыраазылык актысына алып баруучу сюжеттерди көрсөтө алат жана бул абдан кызыктуу сүрөттөлөт.

Журналда ошондой эле Мейрам Жумабек уулунун (Мейрам Жумабекүлы) абдан кызыктуу макаласы басылып чыккан. Анда автор Казакстандын Актөбө облусунда ислам ишмерлеринин урпактарынын эскерүү жайларын түзүү жана сактоого багытталган аймактык активдүүлүктү көрсөткөн.

Бүгүнкү сөзүм менен, мен сиздердин көңүлүңүздү Немономиф журналына буруу менен алдыдагы чыгарылыштарга макалаларыңызды жана эмгектериңизди чыгарууга чакырам. «Эсимде» аянтчасында башталган талкууга конференциянын алкагында гана эмес, ошондой эле келечекте Немономиф журналы аркылуу дагы катышыңыздар.

Олег КАРПОВ,
тасмалардын автору
жана режиссеру,
Түркстан архивинин
куратору
(Ташкент,
Өзбекстан)

ТҮРКСТАН АРХИВИНИН 10 ЖЫЛДЫГЫНА

Бул долбоор болжол менен 10 жыл мурун, бардык чоң долбоорлор сыяктуу эле, кокустан башталган. Бир жолу жайма базарда жүргөндө сүрөттөрдү көрүп калдым. Алар көбүнчө XIX кылымдын сүрөттөрү, үй-бүлөлүк альбом, абалы өтө начар болчу. Бирок ал мага абдан күчтүү таасир калтырды, анан биринчи стихиялуу сатып алуу ошондо болду. Түзмө-түз 100 метр басып өткөндөн кийин мен дагы бир, абдан окшош альбомду таптым. Мен үчүн таң калууштуу болду, XIX кылымдын сүрөттөрү жөн эле, дээрлик бут астында жатат жана өзгөчө эч кимге кереги жок. Баары мына ушундан башталды – мен акырындык менен фото коллекционер болуп калдым.

Бул эки сезимди жаратты: боор оорууну жана таң калууну. Убакыттын ушунчалык тез өткөнү таң калыштуу. Тилекке каршы, сатуучулар анча деле кызыкдар эмес, ошондуктан бул сүрөттөр жок кылынмак.

Бүгүнкү күнгө чейин мен 861 архивди сорттодум (сканерден өткөрдүм, сүрөттөдүм, маалымат базасына киргиздим). Андан тышкары көптөгөн сорттобогондор жатат. Жалпысынан 100 000ге чейин басып чыгаруу жана негатив архив базасы бар. Санарип архиви да тездик менен өсүп жатат, Умида Ахмедованын сүрөттөрү гана, жарым миллионго жакын.

Коллекционердин (б.а. аныкталган нерсени чогулткан адам) тосмосун бат эле басып өтүп, архивистке, фотоархив коллекционерине айландым. Сүрөттөрдүн ар кандай массивдерин талдап баштасаңыз, сиз эң башында эч кандай көңүл бурбаган сөз менен жеткис ырахатка алып келе турган нерсени табасыз.

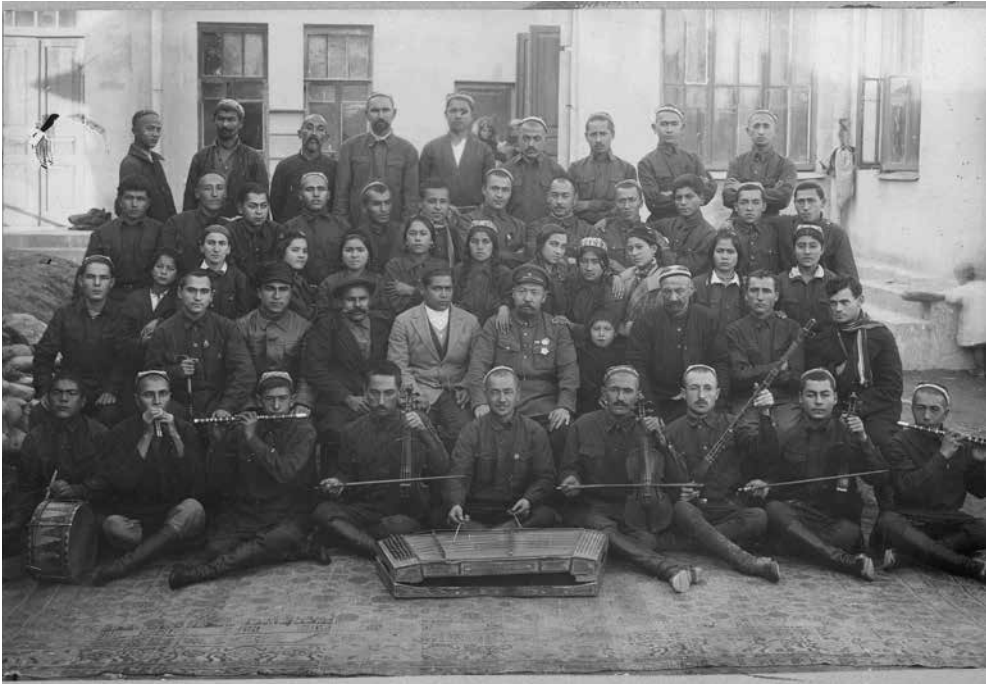
Бир жагынан бул ышкыбоздук мамиле экенин түшүнөм жана менин архивим кандайдыр бир деңгээлде утопиялык. Ал бардык нерсени, такыр башка нерселерди камтышы мүмкүн. Бул, менимче, анын профессионалдуу, мамлекеттик архивдерден артыкчылыгы.

Жайма базарда көп болгон үй-бүлөлүк архивдерден тышкары, мамлекеттик архивдерден, музейлерден, жоюлган уюмдардан чыккан көптөгөн ар кандай архивдер бар.

Бул жеке архивдин мамлекеттик архивден дагы бир артыкчылыгы – жалпы линия жок. Мамлекеттик архивде – бүгүн Ленинди, эртең Сталинди, бүрсүгүнү башкасынын архивин чогултуп, анан тескерисинче баарын ыргытабыз. Азыр падышалык, азыр советтик, азыр колониялык, азыр улутчул дегендей, саясатка жараша. Тактап айтканда архив мамлекеттик кызматта.

Жергиликтүү рынокту изилдеп, тез эле көптөгөн сүрөттөр Россияга барарын түшүнөсүз. Ал жакта баалар жогору, сатуу пайдалуураак. Борбордук Азия фотосүрөттөрүнүн

Токой чарба же айыл чарба башкармасынын жооптуу кызматкери Акулин Георгий Семеновичтин архивинен алынган фото. Ал үй-бүлөсү менен 1917-жылга чейин Пржевальск аймагында жашаган. Сүрөткө аннотация берилген эмес.

Ош театрынын актерлору, 1933-ж. Борбордо: Абдыкадыр Орозбеков, Кыргыз АССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун Председатели. Музафар Мухамедовдун архиви (Ф 584).

изин Орусиядан издесем да, чыныгы коллекционерлердин бирин гана таптым. Биздин фотосүрөттөр ал жерде чачырап кеткен жана алар кайда отурукташканы чоң табышмак.

Менде Кыргызстанда көп архив жок, алардын бири Акулиндердин архиви (F 026).

**Серик
БЕЙСЕМБАЕВ,**
социолог,
PaperLab изилдөө
борборунун директору
(Астана, Казакстан)

КАЗАКСТАНДЫКТАРДЫН ЖАМААТТЫК ЭС ТУТУМУНА ШТРИХТЕР

Мен Астанадагы Paper Lab изилдөө борборунун өкүлүмүн. Биздин миссиялардын бири — изилдөөлөрдүн натыйжаларын жайылтуу жана бул жагынан биз өзүбүздү тигил же бул түрдө эс-тутум маселелери менен алектенген активисттер, журналисттер, документалисттер үчүн снаряддарды берүүчү катары кабылдайбыз.

Бүгүн мен өзү жабык мүнөзгө ээ болгонуна карабастан, жамааттык эс тутум темасында коомдук талкууну баштоого жардам берген жана жалпысынан бул темага кызыккандардын бардыгына ой жүгүртүү үчүн жакшы азык болгон изилдөө жөнүндө айткым келет.

Изилдөө 2019-жылы мен ошол кезде иштеген Дүйнөлүк экономика жана саясат институту тарабынан жүргүзүлгөн. Массалык сурамжылоо жана фокус-группалар аркылуу биз Казакстандагы жамааттык эс тутумдун контурларын түшүнгүбүз келген. Республика боюнча репрезентативдик тандоо менен жалпысынан 2500 адам суралган. Анкетада казакстандыктар совет дооруна чейинки, совет доорун жана эгемендүүлүк мезгилин кандай кабылдаарын, бул тарыхый этаптардын инсандары менен окуяларын сурадык.

Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй кызыктуу тыянактар алынды:

- Көрсө, казакстандыктар өздөрүнүн үй-бүлөсүнүн жана уруктарынын тарыхына караганда өлкөнүн тарыхы боюнча салыштырмалуу азыраак маалыматы бар экен. Адамдар өздөрүнүн ата-бабалары ким болгондугун, үй-бүлөсү кайдан келгенин билүүгө көбүрөөк кызыкдар. Респонденттердин 50%дан ашыгы өзүнүн үй-бүлөсүнүн, уруктарынын тарыхы жөнүндө көбүрөөк билгиси келет, ал эми респонденттердин 40% гана өлкөнүн тарыхы жөнүндө көбүрөөк билгиси келет деп айтышкан. Бул үй-бүлөлүк тарыхты жана чакан жамааттардын тарыхын изилдөө жана калыбына келтирүү менен профессионалдуу түрдө алектенгендер үчүн жакшы жышаан.
- Изилдөө көрсөткөндөй, казакстандыктардын көпчүлүгүнүн көңүлүн бура турган конкреттүү мезгил же окуя жок. Ошого карабастан, эл совет дооруна чейинки мезгилди, атап айтканда, Казак хандыгы, Алтын Ордо доорун билүүгө көбүрөөк кызыкдар экени көрүнүп турат.

Негизинен көпчүлүк адамдар тарых ишенимдүү айтылат деп эсептейт, бирок расмий адамдардын сөзүнө караганда окуу китептерине, маалымат каражаттарына

ишеним көбүрөөк. Фокус-группалардын жүрүшүндө эл жогорку бийлик өкүлдөрү тарыхты көбүнчө өз кызыкчылыгына колдонушарын, ал абдан идеологиялаштырылганын айтышты. Изилдөөбүздө биз ар кандай тарыхый мифтерди сынап көрүүнү чечтик жана Казакстан тарыхы боюнча айтылган 8 вариантты элге сунуштап, алардын кайсынысы чындык, кайсынысы ойдон чыгарылган деп сурадык.

Жунгарлар казактарга эбегейсиз зор зыян келтирип, алардын кастык душманы болгон деген миф абдан популярдуу болуп чыкты. Бул миф совет доорунда кеңири таралган, азыр казакстандыктардын 68% ага ишенип келет. Дагы бир кеңири тараган уламыш, казактардын ата-бабалары монголдор жортуулуна чейин ак чачтуу, көк көздүү болгон. Биздин антропологдордун биринин илимий изилдөөлөрүн жеңил-желпи чечмелөөнүн аркасында пайда болгон бул мифке өлкөнүн ар бир экинчи тургуну ишене берет. Чыңгыз-хан казак урууларынын биринен чыккан, ошондуктан аны казак деп айтууга болот деген миф анча популярдуу эмес болуп чыкты. Буга респонденттердин 27%ы гана ишенет.

Өткөн жылы деколонизация темасына арналган TEDxде Казакстандын белгилүү тарыхчысы Жакшылык Сабитов тарыхый мифтер темасында сөз сүйлөдү. Анын чыгышы интернетке желдей тарады. Жогорудагы изилдөөнүн жыйынтыгына таянып, ал Казакстанда кандай уламыштар кеңири тараганын, тактап айтканда Чыңгызхан жөнүндө айтып берет. Чыңгызхан казак болгон деген казак псевдо-окумуштуулары менен Жакшылык тынымсыз талашып-тартыша берет. Кызыгы, былтыр ал Монголияга генетикалык изилдөө жүргүзүү үчүн илимий экспедицияга барган. Монголиянын атайын кызматы аны жана анын кесиптештерин алты айга камакка алган. Мунун бир себеби бул мифтин Казакстанда популярдуу болушуна байланыштуу экени, монголдор буга абдан ичи тар экени белгилүү болду. Анткени, Чыңгыз-хан алар үчүн баары. Көрсө, Монголияда казактар Чыңгызханды өзүнө ыйгарыш үчүн атайылап бул вариантты үгүттөп жатат деп эсептешет экен.

**Штепан
ЧЕРНОУШЕК,**

*изилдөөчү, публицист;
«Мемориал» эл аралык
коомунун чех бөлүмүнүн
төрагасы (Чехия)*

ЧЕХИЯ ЖАНА СОВЕТТИК РЕПРЕССИЯЛАР ЭСТЕМИ

Бугун мен сиздерге чехтерге, чехословакиялык жарандарга каршы советтик репрессиялардын тарыхын тартуулагым келет. Бул тарыхтын Чехиядагы эсте сакталып калганы жана биздин уюм тууралуу, биз бул тема менен кандай иштеп жатканыбыз тууралуу айтып бергим келет.

Мен Чехиянын Gulag.cz коммерциялык эмес уюмунун өкүлүмүн, ал мурдагы ГУЛАГ лагерлеринин жерлериндеги археологиялык изилдөөлөрдү, чехтерге каршы советтик репрессияларды изилдөөнү, жаңы технологиялар менен иштөөнү, билим берүүнү жана активизмди бириктирет. Биздин негизги максатыбыз чехтердин гана эмес, коомчулуктун арасында мындай темаларга мүмкүн болушунча көбүрөөк кызыгууну жаратуу. <https://gulag.cz/ru>

Сөзүмдүн жүрүшүндө презентациянын ордуна төрт кыска видеону көрсөтөм. Биринчи видео биздин 2016-жылы түзүлгөн Gulag Online виртуалдык музей долбоорунун тизери болот. <https://youtu.be/AiYSbdJ6g0Q>

Биздин уюм 2009-жылы түзүлгөн. Биз Сибирдеги жана Казакстандагы кароосуз калган ГУЛАГ лагерлерине бир нече экспедицияларды уюштуруп, лагерлердин калдыктарын документтештирип, панорамалык изилдөөлөрдү, 3D моделдерин жасап, анан баарын интернетке жайгаштырдык.

Биз «Мемориал» коому менен ар дайым активдүү кызматташып келебиз. Алардын «Аттарды кайтаруу» жана «Акыркы дарек» долбоорлорун Чехияга алып келдик. 2016-жылы Мемориал бизге Чехия филиалын түзүүнү сунуштады, биз аны аткардык. Ошондон бери чогуу көптөгөн долбоорлорду уюштурдук. Көргөзмөлөр, дебаттар жана азыр Мемориалды колдоо боюнча ар кандай акцияларды уюштуруудабыз, анткени ал абдан оор абалда калды. Мемориал болбосо, биз маалыматка ээ болмок эмеспиз, кээ бир экспедициялар болмок эмес, ошондуктан биз кесиптештерибизге долбоорлорун жана иш-чараларын сактап калууга колдон келген жардамыбызды берип жатабыз.

Мындан тышкары биздин ишибиздин бири — советтик репрессиянын чех издерин изилдөө. Бул тема Чехияда анча белгилүү эмес, анткени бул жерде 1948-жылдан 1989-жылга чейин болгон биздин чехословакиялык коммунисттик режимге көбүрөөк көңүл бурулат.

Бизде Элдик эс тутум институту бар, ал тоталитардык режимдерди изилдөө институту деп аталат, коопсуздук кызматынын архиви түзүлгөн, анда Чехословакиянын КГБсынын иштери сакталат. Бул тема жакшы иштелип чыккан жана изилденген. Ондогон тарыхчылар Чехословакиянын коммунисттик режими жөнүндө жүздөгөн китептер-

Комикстен үзүндү (чех, немис, словак жана поляк мектеп окуучулары үчүн GULAG XR билим берүү программасынын бир бөлүгү).

Автору: Якуб Душек.

ди, макалаларды жазышат, ошондой эле билим берүү долбоорлорун ишке ашырган же Чехиянын оозеки тарыхын чогулткан ар кандай коммерциялык эмес уюмдар бар. Советтер Союзунун колдоосу менен түзүлгөн өзүбүздүн коммунисттик режимибиздин издери жетишээрлик жогорку деңгээлде изилденген деп айтаар элем.

Бирок бул репрессиялар көп адамдарга таасир этсе да, Советтер Союзундагы чехтерге жасалган репрессиянын темасы четте калды. Биринчиден, Советтер Союзунун аймагында 19-кылымда, падышалык Россиянын тушунда келген чехтердин кыйла чоң диаспорасы жашаган. Эсептөөлөргө таянсак, 1930-жылдары Советтер Союзунун аймагында 30 миңдей чех жашаган. Алар, албетте, бардык совет калкы сыяктуу эле ар кандай репрессияларга дуушар болушкан. Чоң террор учурундагы коллективдештирүү, кулакка тартуу сыяктуу. Дагы бир топ бар эле, алар жөн гана энтузиасттар, коммунисттер, шахтерлор Чехословакияда жумушунан ажырап, жер бетинде бейишти курууга жардам берүү үчүн Советтер Союзуна көчүп кетүүнү чечишкен. Алар Советтер Союзуна чоң топтор менен келишип, кооперативдерди тузушкөн.

Мына, Кыргызстанда, Чехиядан бул жакка келип, кооператив түзүп, көп жылдар бою жашап келген миңден ашуун адамдын, Интергельпонун тарыхын билсеңиз керек. Айтмакчы, 1968-жылы Прага жазында Чехословакияны жетектеген Александр Дубчектин балалыгы ушул жерде, Кыргызстанда өтүп, алардын көбү репрессияга кабылган. Башкача айтканда, бул жерде абдан чоң чех изи бар, ал Чехияда деле белгилүү эмес, белгилүү, бирок менин оюмча, жетиштүү түрдө өнүгө элек, ага көбүрөөк көңүл бурулса жакшы болмок. Бир нече жыл мурун биз «Чехтер жана чоң террор» деп аталган 8 мүнөттүк видеолор сериясын жаратканбыз. Бизге Россиядагы

*Виртуалдык реалдуулуктагы
ГУЛАГ лагеринин модели.
Модель Gulag.cz командасы
тарабынан Салехард-Игарка
өлүк жол деп аталган лагердеги
экспедициялардын жүрүшүндө
жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрүнүн
негизинде түзүлгөн.
Модель виртуалдык чындык
туулгасын кийип жүргөнүн көрүүгө
болот.
Сүрөттү тарткан
Штепан Чернушек.*

мемориалдык коом, Саратовдогу ыктыярчылар архивге барышып көп жардам көрсөтүштү, Томск мемориалынан биз Сибирге сүргүнгө айдалган Чехтердин урпактары жөнүндө абдан кызыктуу эскерүүлөрдү алдык.

1939—1940-жылдары Чехословакиянын территориясынан Советтер Союзуна нацизмден жана венгердик фашизмден качкан адамдардын дагы бир чоң тобу болгон. Алар негизинен ошол кезде согушка чейинки Чехословакиянын түзүмүндө болгон азыркы Закарпатье областынын адамдары болгон. Чек араны мыйзамсыз кесип өткөнү үчүн кармалып, бир нече жылга ГУЛАГ лагерлерине жөнөтүлгөн он миңдей адам болгон. Согуштан кийин СМЕРШ отряддары Чехословакиянын аймактарын бошоткондо, азыркы Словакиянын аймагынан гана Словакиянын 10 миңдей жараны депортацияланган. Словактар, венгерлер, немистер, ошондой эле азыркы Чехиянын аймагынан бир нече жүздөгөн адамдар, негизинен орустар жана чехословакиялык жарандыгы бар украиндер (ак эмиграция) болгон. Аларды Советтер Союзуна мажбурлап иштетүүгө жөнөтүшкөн. Ушу күнгө чейин бул улуттук эс тутумдун бир бөлүгүнө айлана элек, себеби балким бул поляктардын жамааттык эс тутумунда калган аларга каршы болгон массалык репрессиядай болбогону үчүн.

Жакында чех окуу китептерин талдап көрдүк жана бир дагы окуу китебинде советтик репрессиялардагы чех изи тууралуу бир да сөз жок экенин билдик. Ошондуктан биз аны өзгөртүүгө аракет кылууну чечтик. Азыр биз советтик репрессиялар тууралуу билим берүү долбоорун даярдап жатабыз, аны «европанын ГУЛАГ жөнүндө эс-тутуму» деп атайбыз. Биз долбоорду Словакия, Польша жана Германиялык өнөктөштөр менен, айтмакчы, Германиянын Мемориалы менен биргеликте иштеп

жатабыз. Биз бул мамлекеттердеги окуу китептерине анализ жасап көрдүк, Словакияда да окуу китептеринде бир да баа жок экен. Польшада, тескерисинче, бар, анткени бул алардын тарыхынын бир бөлүгү, алар нацисттик да, коммунисттик да режимдердин курмандыктары. Советтер Союзунда жүз миңдеген репрессияга учураган немистер болгонуна карабастан, бул Германиянын окуу китептеринде жок, анткени немистер өздөрүн кандайдыр бир режимдин курмандыктары деп эсептешпейт, тескерисинче, алар өз убагында экинчи дүйнөлүк согушта кылган иштери үчүн кечирим сурашат. Ошентип, биз өлкөлөрүбүздө кеңири таралган биргелешкен мамилелерди издеп жатабыз жана советтик репрессиялардын тарыхы бизди кандайдыр бир түрдө бириктирип тургандай.

Бул колдонмодо биз виртуалдык жана толукталган реалдуулукту колдонобуз, бул жаш муундун көңүлүн бурат деп ишенебиз.

Өткөн 2021-жылдын ноябрында биз Казакстанга барып, советтик репрессиянын көптөгөн чех издерин таптык. Бул бизди бириктирип турат. Биз Европадагы коңшуларыбыз менен гана эмес, балким Борбордук Азиядагы да биргелешкен мамилени жана долбоорлорду издөөгө даярбыз. Азыр бул экспедициядан даректүү тасма даярдап жатабыз, тасма даяр боло элек, премьерасы сентябрда болот.

<https://www.youtube.com/watch?v=FKVICqX8hFU>

**Алишер
СОБИРОВ,**
*Борбордук Азия
эл аралык
институтунун
тарыхый-маданий
мурастарды изилдөө
жана гуманитардык
изилдөөлөр
бөлүмүнүн башчысы,
тарых илимдеринин
кандидаты.
(Өзбекстан)*

ООЗЕКИ ТАРЫХ ТАРЫХТЫ ИЗИЛДӨӨНҮН УСУЛУ КАТАРЫ: ӨЗБЕКСТАНДЫН ТАЖРЫЙБАСЫ

Өзбекстандагы оозеки тарыхый изилдөөлөрдүн айрым тажрыйбасын сиздер менен бөлүшүүгө уруксат этиңиздер.

Чындыгында азыркы гуманитардык билимде тарыхый эс тутум түшүнүгү эң популярдуулардын бири. Ага тарыхчылар гана эмес, социологдор, жазуучулар, саясатчылар да кайрылышат. Көбүнчө тарых жана тарыхый эс тутум бири-бирине карама-каршы түшүнүктөр, кээде синонимдер катары кабыл алынат.

Тарыхты изилдөө өткөндү так чагылдырууга багытталган, көбүнчө белгилүү бир теорияларга, ыкмаларга жана методологияга негизделет жана тескерисинче, өткөн жөнүндө маалыматтарды берүүнүн оозеки салты мифологиялык мүнөзгө ээ, анткени эс тутум өткөн жөнүндө маалыматтарды сактап, кайра жаратып турат.

Эгерде Борбордук Азия жөнүндө айта турган болсок, анда оозеки тарых ыкмасына кызыгуу акырындык менен өсүп баратат. Ошого карабастан, оозеки-тарыхый изилдөөлөрдүн тажрыйбасы өтө аз. Биздин казак кесиптештерибиздин репрессиялар жана депортациялар боюнча долбоорлорун, кыргызстандык кесиптештердин оозеки тарыхы боюнча долбоорлорун эске алсак болот. Тажик окумуштуулары аялдардын оозеки тарыхынын өзгөчөлүгү боюнча жакшы иштеп жатышат.

Бирок, ошентсе да, өзбек тарыхчылары ХХ кылымдын 50-жылдарында оозеки тарых боюнча иштей башташкан. Маселен, 1950-жылдардын башында профессор Зияев 1916-жылдагы Түркстандагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тирүү калган катышуучуларынын эскерүүлөрүн жеке өзү чогулткан.

Жалпысынан оозеки далилдерди чогултуу тажрыйбасы Өзбекстан Республикасы эгемендүүлүк алгандан бери колдонулуп келет. Оозеки тарыхыбыз негизинен Илимдер академиясынын багытында же музей аркылуу иштейт жана бул жерде мен бир кыйла кызыктуу долбоорду белгилеп кетким келет. Бул – «Заман жана оозеки тарых чакырыктары» долбоору. (Өзбекстанда оозеки тарыхтын жаңы изилдөө практикасын өнүктүрүү) – «оозеки тарых»).

*«Мезгил жана оозеки тарыхтын чакырыктары»
(Өзбекстанда оозеки тарыхтын жаңы изилдөө практикасынын өнүгүшү – «оозеки тарых»)*

Долбоордун өзгөчөлүгү оозеки тарыхты өнүктүрүүнүн теориялык курсун талаа изилдөө практикасы менен коштогонубузда. Долбоордо биз тренингдерге көңүл бурдук, жана төмөнкү темаларга арнадык:

Оозеки тарых методдору кандайча колдонулат, интервьюдагы жагдайлар, байкоо жүргүзүү ыкмасы, социалдык

тармактар, тарых, практика теориясы, оозеки тарых, үй-бүлө коомдук эс-тутум катары, оозеки тарыхта маалымат булактарынын ишенимдүүлүгүн таануу ыкмалары, маалымат булактары менен иштөө. Ошол эле учурда тажрыйбалуу психологдун катышуусу менен, респондент менен иштөөнүн психологиялык аспектилери темасына өзгөчө көңүл бурулду, анткени талаа иштеринин жүрүшүндө интервью алуучу менен анын респондентинин ортосунда байланыш түзүү өтө кыйын, өзгөчө Борбордук Азияда, анын ичинде Өзбекстанда.

Теориялык көндүмдөргө ээ болгондон кийин «Өзбекстандын кичи шаарларынын жашоосу, социалдык-маданий аспекти, XX кылымдын экинчи жарымы жана XXI кылымдын башында» деген темада пилоттук изилдөө өткөрүлдү.

Өзбекстанда калктын массасы шаарларда гана эмес, чакан шаарчаларда да жайгашкан. Шаарлардын жана калктын өнүгүшү менен бул шаарлар өзүнүн белгилүү бир маданий өзгөчөлүгүн жоготот. Биз бул шаарлар тууралуу оозеки тарых аркылуу, каада-салт, жашоо образы, кесиптери, архитектурасы аркылуу эскерүүнү кааладык. Анын үстүнө архивге өткөрүлүп берилген жазуулардын сакталышы да маанилүү аспект болуп, ал тургай «Өзбекстандын оозеки тарыхы» китеби жарык көрүп, анда биз долбоор тууралуу кеңири сөз кылдык. Каракалпакстанда өтө кызыктуу иштерди жасап жатканыбызды белгилей кетейин.

Оозеки тарыхтын чындап олуттуу архивин түзүүнү алдыбызга милдет кылып койдук. Оозеки тарых бийликтеги адамдардын эмес, карапайым адамдардын эс тутумун жазып алуусу менен өзгөчөлөнөт. Алардын эскерүүлөрү тарыхты расмий түшүнүү жагынан диссонанс кылышы мүмкүн, бул дагы биздин талдообуз үчүн абдан кызыктуу.

Албетте, биз бул жаатта орун алган көйгөйлөрдү аныктадык: бул оозеки эскерүүлөрдү талдоолорду жыйноодогу бытырандылык. Кызыктуу доорлор өзбек изилдөөчүлөрүнүн көз жаздымында калууда. Бул «өнүккөн социализм» деген доордун, кайра куруу жана эгемендүүлүктүн алдындагы мезгил.

Айтмакчы, биз азыр эл аралык изилдөөчүлөрдүн тобун түзүп жатабыз, башка өлкөлөрдөн келген Борбор Азиядагы кесиптештерибиз менен да биргелешип, 1991-жылдагы оозеки тарыхты изилдеп жатабыз. Бул мезгилди эл кандай эскерет, ал мезгил кандай өткөн? Менин оюмча бул мезгил өтө кызыктуу.

Тилекке каршы, Өзбекстандын ичинде башка өлкөлөрдөн келген кесиптештерибиз ортосунда өз ара байланышыбыз жок. Оозеки тарыхты өнүктүрүү боюнча бирдиктүү долбоорлордун алкагында биздин күч-аракеттерибизди бириктирүү маселесин кароого мезгил жетти деп ойлойм.

**Данияр
КАРАБАЕВ,**
оозеки тарых
Ассоциациясынын
төрагасы.
(Кыргызстан)

ООЗЕКИ ТАРЫХ УСУЛУ КЫРГЫЗСТАНДА

Бүгүн сиздерге 4-5 жылдан бери жасап жүргөн жумуш, анын жыйынтыгы Борбор Азиядагы оозеки тарых боюнча кененирээк айтып, ошону менен бирге жалпы эле Кыргызстанда оозеки тарых ыкмасы кандай өнүгүп, каякка баратканы жөнүндө бөлүшөм.

Акыркы 5 жылдан бери оозеки тарых усулун биздин университетте, Индиан университетинде, ошондой эле Африка мамлекеттеринде Кения, Иордания, Сомали университеттеринде онлайн сабак берем. Алардын дагы өздөрүнүн тарыхына кайрылып, анализ жазоо процес-тери кенен жайылып жатат. Алардын дагы ийгиликтери менен кийинчерээк бөлүшө алам.

Оозеки тарых дегенде баардыгыбыз эле түшүнөбүз, ар бир адам баштан өткөн окуяны кандайдыр бир жеке турмушунун жандуу образы аркылуу айтып берген ыкмалардын бири. Албетте, тарыхчылар, алар чогултуп анализдеп, Алишер мырза айтмакчы аны архивге калтырып, кийинки муундарга өткөрүп берүү бул башка тарыхка караганда айырмаланган башкача ыкма деп эсептелет. Албетте, анын сын пикири дагы бар, анын жакшы жактары бар, күчтүү жактары бар десек болот. Оозеки тарых – бул эң бир чоң күчкө ээ.

Бул жакта Борбор Азияда чыккан оозеки тарыхка байланыштуу китептерди көрө аласыздар. Өзүбүздүн өтүмүшүбүз жөнүндө жазган китептердин саны тилекке каршы өтө эле аз. Ошол эле Амирбек Усманов агай жазып өткөн, андан кийин биздин кесиптештер жазган, андан кийин Өзбекстандык эжекебиз «XX кылым аялдардын көз карашы менен» деген аябай кызыктуу темада жазган. «Эсимдедеги» кесиптештер «Чийеш тагдырлар», «Афганистан» ж.б. китептерди жарыялашты.

2021-жылы Эсимде изилдөө аянтчасынын «Жандуу эс тутум» деген мектеби өткөн. Ошондо өзүмдүн дагы оозеки тарых боюнча докладым менен бөлүшкөм. «Жандуу эс тутум» мектебинин алкагында 40ка жакын тарыхчылар кол коюп, ошол күндөн баштап биз неформалдуу түрдө оозеки тарыхтын усулдарын Борбордук Азиядагы бирикмесин түптөдүк.

Борбор Азияда оозеки тарых ассоциациясы ачылды. Эң негизги биздин максат коомубүздүн, өлкөбүздүн, Борбор Азияда биздин жалпы тарыхыбыз бир, мисалы тил, Ислам дини, Советтер союзунун куралышы жана чачырашы ж.б. Чындыгында жалпы тарыхыбыз бар. Ошондуктан биз ассоциациябыздын аталышы дагы Борбордук Азиядагы оозеки тарыхчылардын башын бириктирип, жалпы изилдөөчүлөр, окуучулар, студенттер, аспиранттар, жада калса китепканачыларды дагы коштук.

Эң биринчи биздин конференциябыз 2021-жылы уюшулду. Биздин университет, Индиана университети, «Эсимде» биригип 2021-жылы онлайн конференция уюштурдук. Себеби пандемия учуру эле. Бирок биз күткөндөй, бир эле Борбордук Азияда эмес, жада калса Ооганстандан, Түркиядан, Орусиядан, Польшадан ж.б. мамлекеттерден катышты.

Биздин II Эл аралык конференциябыз былтыркы жылы 15-16-июлда өттү. Бул иш чарага биз Принстонсон университетинин Жереми Эйделмен деген профессор бар, ал агайдын мыкты жазган жумушу бул Global History.

Биз 5 жылдын ичинде 3 долбоорду ишке ашырдык:

1. Эң биринчиси бул «*Айтылбаган тарых. Кыргызстан Сталинизм доорунда*» деген долбоорду баштадык. Бул жалпы Кыргызстандын 7 аймагына барып, Кыргызстан сталинизм учурунда кандай жашаган деген суроо бизге аябай кызыктуу болду.
2. Андан кийинки изилдөөбүз бул «*Менин атым – менин тарыхым*» деген чон долбоорду аяктадык. Бул өзүңүздөр билесиздер, исламизация болгон, моңголдор келген, орустар келген, ошого жараша кыргыздардын аты дагы өзгөрүп жатты. Араб аттуу болдук, Советбек болдук, түрктөшүп кеттик, азыр эми корей аттары коюлуп кетти.
3. Үчүнчү долбоор – «*Колхоздордун тарашы*». Бул чарбалардын деколлективизациясы. Бул чарбалар кандай таркалды, кандай менчиктештирилди, ага ким ээ болду, бул аябай башаламан доор. Ошондой болсо дагы биз ошону камтып, сактап калганга аракет кылдык. Бир айта турган нерсе – бул долбоорду 10 же 15 жыл мурун баштабаганыма аябай өкүндүм, себеп дегенде ушундай кызык тарыхты айылдарга барганда айтат, тигиге бар же буга бар деп. Ага барсаңыз бир, эки ай же бир жума мурун каза болуп калган учурлар да болду. Ар бир тарых каза болгон адам менен кошо кетип жатканын сезип жаттык.

Оозеки тарыхтын ырааттуулугу кандайдыр бир окуя болуп, ал болуп өткөндөн кийин албетте бул чыныгы расмий тарых менен карашы мүмкүн, же болбосо адамдын жашоосу калып кетиши мүмкүн.

Биздин максат маек аркылуу чогултуп, кийинки муундарга биздин тарыхый булактарды өткөрүп берүү. Ошол максатта биздин биринчи пилоттук проектибиз сайтка жарыяланган. Биздин он пилоттук интервьюбүздү жалпы коомго жарыялаганбыз, ал жакка кирсеңиздер мисалы ал маектин жалпы транскрибациясын угасыздар, жандуу үнүн угасыздар, жалпы интервьюлар менен таанышканга болот. Интервьюну ким алган, кайсы темада алганын көрөсүздөр. Бул биринчи кадамдарыбыздын бири. Учурда 500дон ашуун интервьюну чогултканга жетиштик. Азыркы учурда эң негизги татаал жумуш аларды транскрибациялоо, тазалоо.

Оозеки тарыхтын келечеги кең деп айта алам, анткени оозеки маданият жалпы кыргыздар үчүн эмес, бардык көчмөн жана башка элдер үчүн улуу маданият. Мына ушул маданияттын аркасы менен Манасты сактап калдык.

**Жазгүл
ИБРАИМОВА,**
медиаизилдөөчү
(Бишкек,
Кыргызстан)

“ЭСИМДЕ ҮРКҮН» ЭСКЕРҮҮ ТУРУ

Бул менин жеке ой толгоом, 1916-жылдагы окуяларды эскерүүдөгү ички ой жүгүртүүм.

Мен бул окуяны изилдөө зарылчылыгы пайда болгон учурга кантип жеткеним тууралуу окуядан баштайын. Мен кинону да, медианы да, аналитиканы да жасайм жана мен ар дайым өзүмдүн ишимди аткарган сайын кандайдыр бир тарыхый маалыматтарга, контексттерге муктаж экенимди түшүнөм. Анын ичинде мен өзүм да өтө аз саякаттайм, өтө аз адамдар менен баарлашам. Бул темага келүү мен үчүн эл менен баарлашуу деп айтса болот.

Биринчиден, мен үчүн тарых бул көбүрөөк – эс тутум; мен эстей турган жана өткөрүп бере турган нерсе. Бул менин жеке жарандыгым менен да байланыштуу. Мен көп ойлоном – мен өз өлкөм үчүн кандай жаранмын? Мен генетиканы жандандыруу, генди кайра жазуу идеясын көздөп жатам. Башкача айтканда, мен бүгүн эмне кылып жатам жана мен бүгүн жаран катары өзүмдү кантип көрсөтүп жатам? Балким, мен жакшыраак болушу үчүн, жок дегенде, бир нерсени кайра жазуу менен, кайра жаратуу менен, генди өзгөртө алам.

Жеке тарых. Мунун баары үй-бүлөдөн башталды. Апам Ысык-Көл облусунун Чырак айылында төрөлгөн. Ал Пржевальск, азыркы Каракол шаарында окуп, жаш кезин өткөргөн. Мен да балалыгым түштүк жээктеги Кажы-Сайда өттү. Бирок бул жер, аймак, эненин кичинекей мекени жөнүндө билгеним ушул эле.

Чындыгында, менин тайатам партиялык кызматкер болгон, балким, бул үй-бүлө тарых жөнүндө же Советтер Союзуна чейин болгон окуялар тууралуу аз айтканы ушундан болсо керек. Тайатам да, тайенем дагы эрте кетишти, мен аларга суроо берүүгө үлгүрбөй калдым.

Атам болсо орто Үркүндүн кыйыр мүчөсү, анткени анын чоң атасы Кытайга качып кеткен. Атам кыргызча китептерди көп окуйт, мисалы «Сынган кылыч», «Көчмөндөр кагылышы». Ал чоң апамдын 9 жашында жана анын атасы – менин чоң атамдын качып кеткенинин ар кандай майда-чүйдөсүнө чейин айтып берет. Чоң атам Кытайдан үйгө ооруп кайтты деген маектер дагы да эсимде.

Эсимденин Үркүндү эскерүү жүрүшүнө чыгаардын алдында Гүлзада Абдалиеванын ошол окуялардын этаптары тууралуу жазган эки макаласы менен тааныштым. Мурун түшүнбөй жүргөм, атамдын тайенеси Кытайдагы Үркүнгө качып кеткен, бирок чоң энем 1925-жылы туулган, ал эми трагедия 1916-жылы болгон. Мен өз үй-бүлөмдүн тагдырын аңдап түшүнгүм келди. Көрсө, Гүлзада Абдалиева өз изилдөөсүндө кытайлык кыргыздар менен болгон маектешүүлөрдүн негизинде баяндагандай, үч Үркүн болгон:

1.2. Балыкчы шаарындагы үйлөрдөгү эскерүү тактайчалары
 3. Тору-Айгыр айылындагы клуб. Эсимде командасынын клубдун жетекчиси менен маеги.
 4. Чолпон-Ата шаарынын музейинде. 1916-жылдагы окуяларга арналган бурч.
 5. Мемориал. Боом капчыгайы. Жалпы план.
 6. 1916-жылы курман болгондорго эстелик. Каракол шаарындагы борбордук парк.

- 1916-ж. Чоң Үркүн, улуттук-боштондук көтөрүлүш жана массалык көчүүлөр;
- 1918-25-жылдары Орто Үркүн – коллективдештирүү жана ээликтен ажыратуу;
- 1918-38-ж. Кичүү Үркүн.

Кыргызстандын аймагынан Кытайга качкан негизги жолдорду да өзүм үчүн ачтым; Нарын аркылуу, Бедел ашуусу аркылуу, Каркыра аркылуу. Бул эскерүү жүрүштүн алкагында Каркырага дагы бардык.

Ошондой эле Үркүн деген атка карата мамиле көп экенин билдим. Дегеле бул жүрүштө жүргөндө, айылдарда бул окуяны баары ушинтип аташат. Бирок эл арасында Үркүн деген сөздү малдын, жылкынын көчүп кетүүсүн билдирет жана бул сөздү элге колдонбоо керек деген пикирлер дагы бар экенин билдим.

Бирок мен биринчи вариантка жакынмын, анткени бардык көрсөткүчтөр боюнча, ушул түрдүн алкагында өзүм ачкан бардык табылгалар боюнча Үркүн эң ылайыктуу ат экен.

1916-жылдын негизги окуялары август айына туура келгенин да билдим. Ошентип, август айынын биринчи жума күндөрү бул окуяларды эскерүү жумалыгы. Ушул эле күндөрү, 5-августтан 14-августка чейин 1916-жылдагы окуялар боюнча эскерүү жүрүшүнө барып келдик.

Бул жүрүшкө катышкан кесиптешим Алтынбектин жасаган картасы, биздин жолду сиз да басып өтсөңүз болот. Бардыгы болуп түрдүн алкагында 28ге жакын жерди кыдырдык жана 1000 чакырымдай жол жүрдүк.

Мага бул ат биринчи кезекте Кыргызстандын мамлекет катары мындай окуяларга жасаган мамилесинен улам келип чыкты. Себеби, мен түшүнүшүм боюнча, биз дагы эле мамлекет катары бул окуяларды өз аты менен так атап, бүтүндөй тарыхты визуалдык түрдө көрсөтө элекпиз.

Биринчи таш Ашар кыймылынын алкагында бөлүнгөн аймакка коюлган. Алгач Үркүн окуясынын эстелиги деп жазылып, кийин атын өзгөртүп, Улуттук-боштондук кыймылды эскерүү ташы деп жазылган. Таш кароосуз калган абалда. Ошондон улам, балким, бул мамлекеттин бул окуяларга болгон мамилесин чагылдырат деген тыянакка келдим.

1990-жылдары курулган Боом капчыгайындагы барельефинде окуялардын бардык актерлору: агрессор да, жабырлануучу да тартылган.

Балыкчы шаарында эскерүү тактайчалары орнотулган эки үй. Бул 1916-жылдагы ошол окуялардын жетекчилеринин чөбөрөлөрүнүн үйлөрү. Экөө так жанаша турушат, неберелер бир үйдө, чөбөрөлөрү башка үйдө. Тактайларга ата-бабалары, чоң аталары жөнүндө жазышкан. Бул эс тутум сакталган үй.

Чолпон-Ата шаарындагы музей. Музейде Үркүн окуясына арналган чакан бурч бар. Музейдин өзү кичинекей жана белгилүү болгондой, аны кошуна ресторан бизнеси акырындап четке сүрүп келет.

Темировка айылында өзү Кытайда төрөлгөн, 1950-жылдары Кыргызстанга туугандары менен келген Гания апага конокко барганбыз.

Кытай тарапка качууга аракет кылган жүздөгөн кыргыздар сазга батып, жазалоочу отряддын колунан каза болгон Кара-Баткак аймагы. Бүгүнкү күндө ал жерден жер айдаган жаштар дагы эле элдин сөөгүн табышат. Бул жерде, кичинекей дөбөдө, 1990-жылдары орнотулган таш бар.

Тарых сабактары. Мен эскерүү жүрүшүнө кошулуп, ага демилгечи топтун өзү эле эмес, Ысык-Көлдүн өзүндө да абдан көп адамдар катышып жатканын көрдүм. Маселен, Тосор Коомунун жаштары, алар да Кыргын-Сай капчыгайын бойлоп жүрүш үюштурушкан.

Бүткүл эскерүү турунун жүрүшүндө бул жерлердин тарыхын билүү эмне үчүн маанилүү, эскерүү иш-чараларын өткөрүү керек, эмне үчүн биз муну жасайбыз? Ал эми жергиликтүү тургундардын көбү муну келечекке баруу, бул келечекте мурунку каталарды кетирбөө үчүн жасалышы керектигин айтышты. Бул мен үчүн негизги сабактардын бири болду.

Эскерүү жүрүштүн алкагында мен адамдарды көбүрөөк укканды үйрөндүм. Маектештик, оозеки тарыхтарды уктук. Сууроо бере билүү маанилүү.

Жүрүштүн аягында кичинекей кыялым менен чыктым. Тур мен үчүн бүтө элек, анткени мен блогумду жана ал боюнча ойлорумду бүтүрө элекмин. Ошондой эле, мен бул эскерүү жайлары аркылуу өз алдынча саякатка чыккан жарандарды көргүм келет.

**5. МАҢКУРТТУН ТҮШҮ.
ПОСТ/ДЕ/РЕ КОЛОНИАЛИЗМ
ЖӨНҮНДӨ ТАЛКУУ:
Маңкурт ойгоно алабы?**

Мадина ТЛОСТАНОВА

Элери БИТИКЧИ

Асел ТУТУМЛУ

жана Асел ДООЛОТКЕЛЬДИЕВА

Рано ТУРАЕВА

Азамат АЛАГӨЗ

Эрика МАРАТ

жана Ботакоз КАСЫМБЕКОВА

Серик БЕЙСЕМБАЕВ

Дискуссия

**Мадина
ТЛОСТАНОВА,**
деколониялык
изилдөөчү жана
жазуучу, филология
илимдеринин доктору,
Линкопинг универси-
тетинин Гендердик
изилдөөлөр бөлүмүнүн
профессору (Швеция)

ДЕКОЛОНИАЛДУУЛУК: “КӨЧҮП ЖҮРГӨН КОНЦЕПЦИЯ» МЕНЕН РЕЛЯЦИЯЛЫК ОНТО-ЭПИСТЕМОЛОГИЯЛЫК САЯСИЙ ПОЗИЦИЯНЫН ОРТОСУНДА

Бул конференцияга катышуу мен үчүн чоң кубаныч жана сыймык. Стокгольмдон Бишкекке жетүү чындап эле абдан кыйын болгонун карабастан кубанычтамын. Бул татыктуу болду, анткени абдан кызыктуу конференция жана көптөгөн жаңы адамдар жана мен мурунтан эле тааныган кесиптештерим менен көрүшүп отурам.

Тема чындап эле чоң, мен 15 мүнөт ичинде айтып берүүгө аракет кылам, бирок муну жасоо абдан кыйын болот. Мен теманы бүгүнкү күн менен байланыштыргым келет, бүгүнкү күндөгү кырдаал менен байланыштырайын.

Негизи мен көптөн бери, 23 жылдан бери деколонизм менен алектенип келем. Ал мезгилде бул теманы эч ким деле түшүнбөйт эле, ал кезде мен дагы Россияда жашап, Москвада философия профессору болуп иштетчүмүн. Ошол мезгилден тарта бул теманын үстүндө иштеп, жазууга туура келди. Эмгектеримдин баары англис тилинде жазылып, батыш жана Латын Америкасынын кээ бир басмаларында басылып чыкчу.

Деколониалдуулук бул жерде эч ким түшүнбөгөн четки тема болчу. Бирок кийин акырындык менен баары өзгөрө баштады, мен 8 жыл мурун Швецияга кеткенде, Борбордук Азиядан, Кавказдан, Түштүк Кавказдан жана Түндүк Кавказдан, мурдагы советтик ар кандай колониялардан көптөгөн жаш изилдөөчүлөр бул тема тууралуу мага жаза баштады. Республикалар деп аталганы менен, бирок чындыгында алар, албетте, колониялар болгон. Андан кийин, Швецияда, мен Балтика өлкөлөрүнүн, Ригадан жана өзгөчө Таллинден келген изилдөөчүлөр менен абдан кызыктуу кызматташтыкта болдум, алар дагы бул маселеге активдүү кызыкдар.

Эмне үчүн мен бул жөнүндө айтып жатам? Анткени, менин оюмча, бүгүнкү күндө деколониялык ой – деколонизация, туюкта турат.

Россиянын Украинага каршы бүгүнкү үрөй учурган агрессиясы көптөгөн деколониялык изилдөөчүлөрдүн чектөөлөрүн көрсөттү, алар Россияны жана Советтер Союзун империя катары көрсөткүсү келген жок. Айтайын дегеним, алар буга макул боло алышпайт. Бул тууралуу Батыштын солчулдары да, батыш эместер да, дүйнөнүн солчулдары дагы, Түштүк жөнүндө да, ошондой эле деколониалдык бурулуштагы менин мурдагы коллегаларым жөнүндө да айтуу керек. Эмне үчүн мурунку, анткени бул согушка байланыштуу болгон абдан олуттуу бөлүнүү.

Биринчиден, мен эмне жөнүндө айтып жатканымды түшүнүү үчүн эки сөздү айткым келет. Мен үчүн деколо-

ниялык изилдөөлөр жана деколонизациялуу метафора эмес, аны абдан так түшүнүү керек. Бүгүнкү күндө, тилекке каршы, бул түшүнүк бүдөмүк болуп баратат. Бардыгы деколонизациялоого тиешеси барлар дагы жоктор деле кирүүдө, мен муну Европандан көрүп турам, бул жерде таптакыр саясатташкан статус-кво окуялары деколонизация деп аталууда, анткени бул мода болуп калды.

Мен муну ультра оңчул күчтөр деколонизациялык дискурстарды өздөштүрүп алган Орусиядан да көрүп турам. Бул постколонизациялык изилдөөлөрдөн (postcolonial studies/postcolonial theory) айырмаланган такыр башка дискурс, бул Кансыз согуштун антиколонизациялык кыймылдарынан айырмаланат. Бул Советтер Союзунун сүйүктүү аңгемеси болгон – үчүнчү дүйнөдөгү антиколонизациялык кыймылдарды колдоо жана ал жерде социализмди жайылтуу. Менин оюмча, мунун баары өткөндүн түшүнүктөрү, анткени бул кансыз согуштун жемиши. Ал эми бүгүн бизде башка согуш болуп жатат, аны ошол кездеги нерселердин алкагында баалоого болбойт.

Деколонизациялык ойдун өзү Латын Америкасынан келип чыккан, ал өткөн кылымдын 1980-жылдардын аягында жана 1990-жылдардын башында пайда болгон. Бул мезгил, баарыбыздын эсибизде, Советтер Союзунун кулашы жана дүйнөдөгү көптөгөн солчулдар чоң пессимизмде болуп турганда, дүйнөлүк социалисттик деп аталган системанын кулашы.

Ошентип, неолиберализмдин доору, капитализмдин, демократиянын доору келе жаткан эле. Ошол убакта Фукуяма жазгандай тарыхтын аягы эле.

Бул кырдаалда өтө начар маанай, пессимизм жана мурунку иллюзиялардан көңүл калуу, деколонизациялык ой пайда болушуна алып келген. Бул саясий жактан эч нерсе деколонизацияланбашы, кайсы бир мамлекетти демократиялаштыруу да, деколонизациялаштыруу да мүмкүн эместиги айкын болгон учурда келип чыгат, анткени бардык постколонизациялык өлкөлөр дагы эле неоколонизация болуп саналып, атүгүл көптөгөн ондогон жылдар өтсө да. алар боштондукка чыга алышкан эмес.

Ал эми Чыгыш Европага келсек, ал жерде азыр дискурс жүрүп жатат «биз ар дайым кимдир-бирөөнү кууп жетип, Батышты кууп жетип, ага окшош болсок, бизди дагы тең кабыл алышат» деген, бирок чынында андай болгон жок. Ушуга байланыштуу деколонизация тууралуу кепти башка нукка өткөрүп, адегенде адамдардын ой жүгүртүүсүн, аң-сезимин деколонизациялоо керек, алар кандай терминдерди колдонот деп баштоо аракети болуп жатат. Эгерде илим жөнүндө айтсак, кандай гносеологиялык принциптерди карманышат? Жана биз муну жасамайынча, чындыгында деколонизация болбоорун түшүнүштү.

Биз колдонгон фреймдер евромодернизм тарабынан түзүлгөндүктөн жана кандай болгон күндө да ага кирбегендерди такыр эле адам катары кабылдабай, тигил же бул жагынан кемсинтүүлөр жүрөт. Евромодерндүүлүккө жакын адамдардын иерархиясын курат. 16-кылымда Жаңы Дүйнөнү басып алуу деп аталган нерсе менен пайда болгон логика андан соң бүт дүйнөгө тараган.

Мен бул тууралуу азыр майда-чүйдөсүнө чейин айтпай эле коёюн, бирок Латын Америкасында колонизацияга чейинки бул ой пайда болгон тарыхый жана саясий контекстти түшүнүү маанилүү. Бирок андан кийин ал акырындык менен постколонизациялык изилдөөлөр менен полемикаларда өнүгүп, Европага секирип, 1990-жылдардын аягында Европага тарайт. Азыр көптөгөн европалык хабдар, анклавдар бар, алар муну жасашат, атүгүл Швецияда, Германияда. Чыгыш Европада азыр Борбордук Азияда, атүгүл Кавказда, Грузияда да, мен муну көрдүм, жана менин туулуп-өскөн Түндүк Кавказымда да терең деколонизациялык агымдар бар экендиги мен үчүн маанилүү. Адамдардын деколонизация тууралуу кандайдыр бир китептерди окуганы эмес, бул алардын өздүк сезиминен келип чыккандыгы менен байланыштуу. Айтмакчы, деколонизациялуу адамдын геосаясатынан, билимдин денелик саясатынан, адам өсүп-жетилген геосаясий контексттен жана конфигурациядан жана алардын өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгат деген биздин идеяларыбыздын бири.

Эмне үчүн дене (жон-тери)?

Бул так денелик менен, аффект менен, жон тери менен байланышкан дүйнөнү түшүнүү жолдору. Анткени биз баарыбыз адамдарбыз жана дүйнөнү биринчи кезекте сезимдер аркылуу кабыл алабыз. Бул абдан катуу колонизацияланышы мүмкүн, анткени бизге эмне сулуу, эмне жакшы, эмне жагымдуу деген кандайдыр бир идеялар таңууланып, анан биз аны байкабай калабыз.

Демек, деколонизациялоону көркөм кыймылдар, искусство аркылуу көрсөтүү абдан күчтүү, алар эң күчтүүлөрдүн бири. Бүткүл дүйнөдө жана Кариб деңизинде, Латын Америкасында жана азыр Европада кызыктуу кыймылдарды мен Борбордук Азияда да көрүп турам. Мен бул жерде көптөн бери жана ийгиликтүү жасап келе жаткан сүрөтчүлөрдү билем, менин оюмча, изилдөөчүлөрдөн да сүрөтчүлөр кызыктуу, анткени биз системада отурган изилдөөчүлөрбүз. Кандай гана университетте болбосун, бизге колониялык белгилүү методологиялар таңууланат.

Бүгүн мен конференция учурунда башка спикерден интервью бергенде кантип жетекчиликке алышыбыз керек деген талкууну уктым. Ал тургай, мисалы, жергиликтүү элдерден интервью алып жаткан болсоңуз, бул интервьюну кантип алуу керектиги жөнүндө атайын деколониялык хартия бар. Алар менен кандай мамиле түзүш керек, бул жөн гана мыйзам маселеси эмес, бул изилдөөчүнүн этикасынын маселеси, ал сөзсүз түрдө талкууланышы керек.

Адегенде пайда болгон бардык солчул идеялардын кыйрашы деп айтууга болот, ошентсе да деколониялык ой адамдардын аң-сезимине өттү. Алар өз маданиятын кантип жандандырууга аракет кылышат, анын ичинде материалдык экспонаттар аркылуу, эпистомологиялар аркылуу философиялык чыгарма түрүндө болушу шарт эмес, эпос да, ыр да, баары болушу мүмкүн.

Ушуга байланыштуу, биз 10 жылдан бери изилдөөчү Вальтер Миньоло жана дүйнө жүзү боюнча сүрөтчүлөр менен алектенип келген деколониялык эстетиканын бүтүндөй бир кыймылы пайда болду. Эстетика бизди бир рамкага салган евроборбордук түшүнүк экени жөнүндө сөз болууда. Ошол эле учурда башка импульстарды – даамдарды, жыттарды, түстөрдү эстеп калууга аракет кылсак болот, алар биздин түпкү маданиятыбызга байланыштуу. Бул артка кайтууга жана үңкүрлөргө кайтууга чакырык деп ойлобоңуз. Жок, бул такыр бул жөнүндө эмес, заманбап адам болуу жана калуу жөнүндө, анткени биз дагы эле заманбапта жашап жатабыз жана андан кутулуу мүмкүн эмес. Бирок ошол эле учурда ага сын көз менен мамиле жасап, туура эмес жактарын көрүү, тактап айтканда түздөн-түз колония болбосо да, акыл-эс, маданий жактан колония болушу мүмкүн экенин түшүнүү.

Акыркы 10 жылдын ичинде бул темалар боюнча таң калыштуу эмгектер пайда болду. Мисалы, Борбордук Азияда мен үчүн ачылыш болду, мен жеке өзүм Саул Сулейменова аттуу сүрөтчү тууралуу билчү эмесмин. Интернеттен анын иштегенин көрүп, 15 жыл мурун ага кат жазгам. Мен анын сезимдерди деколонизациялоо, жарашуу – дүйнөнү кабылдоо, аны менен өз ара аракеттенүү боюнча кандай күчтүү идеясы бар экени мени таң калтырган.

Мисалы, Балтика өлкөлөрүндө Ригада мындан бир нече жыл мурун изилдөөчү Бенедикт Кал абдан жакшы китеп жазып, ал жерде Балтика драматургиясынын, драматургиянын деколонизациясы жөнүндө жазган. Ал Балтика боюндагы өлкөлөрдүн тарыхындагы татаал империалдык мамилелердин траекториясы, иерархиясы кандай пайда болуп жаткандыгы жөнүндө кызыктуу жазат. Колонизациянын кайсы формалары оң, кайсынысы терс кабыл алынган, эмне үчүн так орус колонизациясы, анан советтик колония коркунучтуу деп кабыл алынган, бул табигый көрүнүш, ал эми германдыкы андай эмес. Же Эстонияда: эмне үчүн Швециянын колонизациясы жакшы роль ойногон позитивдүү колония катары кабыл алынат?

Бирок, мен дагы бир нерсени айткым келди, жалкоо эместин баары эле азыр баарын деколонизациялоодо. Маселе ошондой эле деколониялык кыймылдын бир катар университеттерде, негизинен батыш университеттеринде отурган адамдардан тартып, бул коомдук кыймылдарга, көркөмдүккө, чындап эле аң-сезимди

деколонизациялоо менен алектенген адамдарга да бөлүнгөндүгүндө. Бул аздыр-көптүр саясий топтор, же жөн эле коомдук кыймылдар болушу мүмкүн, мисалы, көркөм жана коомдук кыймылдардын ортосундагы демилгелер. Менин оюмча, келечек аларда, алар эң кызыктуу.

Орус агрессиясы Украинада башталганда, бул тема украин тилиндеги укмуштуудай булактарда дүркүрөп өскөн. Украин диаспоралары мага деколонизация маселеси, Россияны деимпериализациялоо идеясы менен байланышкан абдан кызыктуу тексттерди жөнөтүштү. Көптөгөн кызыктуу жана жаңы, абдан терең чыгармалар мага жакты. Анткени алар азыркы кездеги кырдаалды – согушту, агрессияны, чындыгында элди жок кылууда – сүрөтчүлөрдүн сын көз караш менен чагылдырууга мүмкүнчүлүктөрү бар жана бул абдан маанилүү. Анткени деколонизацияда, мисалы, марксизмден айырмаланып, азыр биз силерге бактылуу келечек кандай болушу керектигин айтабыз, анан баарыңар тизилип, чогуу марш кылуу керек деген ой жок. Идея биз баарыбыз башкабыз, бул биздин ар-намысыбыз жана ар түрдүү болууга укугубуз, бирок ошол эле учурда биз баарыбыз бирдейбиз. Ошондуктан, биз бул айырмачылыктарды сактап калууга тийишпиз. Бирок ошол эле учурда бул дүйнө дагы деле бар болушу үчүн, анын келечеги бар деп терең коалициялар үчүн кандайдыр бир мүмкүнчүлүктөрдү табышыбыз керек.

Ушул учур мени баарынан да тынчсыздандырат – башка келечекти кантип элес-тетүү керек, дүйнөнү кантип башкача куруу керек, биз баарыбыз түшүнөбүз, бул глобалдык, жалпы кризистик абал, ал эми муну системдүү түрдө түшүнө алган адамадардын саны аз. Саясатчылар көбүнчө буга жөндөмсүз, анткени алар «Кийинки шайлоодо кантип жеңебиз» деген өңүттө гана ойлонушат.

Негизинен бул көйгөйлөрдүн баары абдан терең жана узак мөөнөттүү. Мисалы, климаттын өзгөрүшү узак мөөнөттүү маселе, бирок ошентсе да эч ким ойлобойт. Менимче, бул ар түрдүү кызыкчылыктары бар ар түрдүү топторду бириктире ала турган темалардын бири окшойт.

Экинчи жагдай, эмне үчүн биз деколонизаторлор менен жолубузду ажыраттык, эмне үчүн мен азыр Чыгыш Европа жана Түштүк-Чыгыш Европа менен, өзгөчө украиналык жана, албетте, Борбор Азия жана Кавказ изилдөөчүлөрү менен көбүрөөк кызматташып жатам. Анткени, менин оюмча, биздин тажрыйбабыз өзгөчө, мында империализмдердин ар түрдүү формаларынын, ар түрдүү империялардын, андан кийин да конкреттуу советтик тажрыйбанын катмары болгон. Советтик система да мен үчүн колонизаторлуктун бир түрү, анын жөн гана идеологиялык толтурулушу башка, бирок анын маңызы ошол бойдон калды – империяны сактап калуу, ал тургай большевизмди дагы сактап калуу идеясы болгон.

Биздин тажрыйбанын өзгөчөлүгүн Батышта да, дүйнөлүк Түштүктө да түшүндүрүү өтө кыйын нерсе. Бул жерден түшүнбөстүк келип чыгат. Деколониялык теориянын негиздөөчүлөрүнөн бул жагынан абдан катуу айырмачылыктар бар. Эки жума мурун мен бир баарлашууда деколонизация бул – натыйжа эмес, процесс экенин айттым. Башкача айтканда, буга жетишүү мүмкүн эмес жана азыр биз толугу менен деколонизацияландык, биз бактылуубуз жана бардыгы сонун деп айтуу мүмкүн эмес. Бул процессуалдык нерсе, бул өзүн өзү сыңдоо, биз алган тарбияны, таалимди сыңдоону камтыган тынымсыз иш.

Мисалы, менин аспирантым, мындайча айтканда, Голландиядан келген ак адам бул теманы изилдегиси келет жана дайыма сүрайт: «Мадина, менин укугум барбы, мен ак адаммын, аныктама боюнча менде колониялык күнөөлөр бар. Мен деколонизация кыла аламбы?» Албетте, мүмкүн, бирок сиз жөн гана өзүңүздүн позицияңызды жана артыкчылыктарыңызды ушул көз караштан түшүнүшүңүз керек. Тактап айтканда, сиз өзүңүздүн позицияңыздан, кайсы жерден сүйлөп жатканыңыздан башташыңыз керек, анткени ал контекстти түшүнүү зарыл. Кандай деколонизация туура экенин эч ким айта албайт. Ошондуктан жаңы үндөрдү угуу абдан маанилүү, мен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн кээ бир жаш активисттери же

сүрөтчүлөрү мага кат жазышса абдан сүйүнөм. Жакында мага Таллинден чакыруу келди, мен жакында ал жакка дагы барганга даярмын.

Бул эң сонун көрүнүш жана алар көбүнчө баштапкы теориядан четтеп кетишет, анткени алардын тажрыйбасы бай. Бул нюанстуураак жана көп учурда өтө коркунучтуу. Бул түшүндүрүүгө болбой турган нерсе, бирок үнүбүздү угушубуз керек, биз жазышыбыз керек. Айтмакчы, бул жагынан алганда, Украинада болуп жаткан трагедиялуу окуялар бул процесстерге түрткү болду жана биз бул үндөр вертикалдуу эмес, горизонталдуу түрдө кандайдыр бир кайчылаш консолидация боло баштаганын көрүп жатабыз. Бул улана берет деп үмүттөнөм. Эч ким кайсынысы туура экенин билем деп айта албагандыктан, ар ким өз деколонизациясын курууга жана өз тажрыйбасынан чыгууга укуктуу.

Бул конференцияда, ушул эки күндүн ичинде мен көптөгөн кызыктуу варианттарды угууга мүмкүнчүлүк алдым жана менин оюмча, бул келечек үчүн белгилүү бир негиз бар дегенди билдирет.

◀ Сауле Сулейменова (Казакстан).
Целлофан жана пакеттер
колдонулуп тартылган
сүрөттөр.

**Элери
БИТИКЧИ,**
тарыхчы,
философ
(Кыргызстан)

СЕДЕНТАРИЗМ ЖАНА ТАЛАА ЖӨНҮНДӨ СОВЕТТИК ИСТОРИОГРАФИЯ

Колониализм өзү адамдарга кылымдар бою «жеңилгендердин шору» – *Vae victis*, деген ойду алып келет жана таңуулап келет, а бул жерде болсо «жеңилгенге бакыт», башкача айтканда, «жигиттер, эмнеге кубанып жатасыңар?»

Евразиялык биримдикти монгол-татар моюнтуругу деп атаса эки эсе кемсинткендей сезилет. Алар кадимкидей эле жашоо куруп, экономикалык байланыштар болуп, чыгышты батыш менен байланыштырышкан, бул тууралуу Киплинг бул мүмкүн эмес деп айткан, бирок биздин ата-бабаларыбыз муну ишке ашырганы турган иш да.

Бакыт. Андан кантип арылуу керек? Коллективдүү бакыттан кантип кутулуу керек? Биз травмалык окуя жөнүндө айтып жатабыз, бирок баары бактылуу Советтер Союзун эстейт, репрессияларды эч ким эстебейт.

Деколонизация дегендин өзү орустарды отуруп алып урушуу эмес, бул өз билимин келечекке багыттоо. Эмнеге?

Анткени азыр мына ушул жергиликтүү салттуу билимдердин баары негизинен этнографиялык, арт демилгелер үчүн колдонулат. Дайыма суроо туулат: жакшы, деколонизация ишке ашты, эми кайра боз үйлөрдө жашаш керекпи? Бирок чындыгында көчмөндөр боз үйдө гана жашабаганын мен азыр далилдеп берем. Келечекте кандай жашап, жаратылыш менен кандай мамиледе болушубуз керек деген өңүттө көчмөндөрдүн өнүгүү жолунун негизи келечек катары анализденүүдө. Бирок бул жаратылыш менен гармонияда жашаган сулуу көчмөн жөнүндөгү жомок эмес, болгону табиятка азыркыдай керектөөчү мамиле эмес бир аз башкача мамиле кылуу жөнүндө.

Деколонизация – бул биринчиден, Жерди өз үйүндөгүдөй кабыл алуу, Батыш, туристтер үчүн этнографиялык шоудан чыгуунун жолу жана Илон Масктай Марска учууга аракет кылбоо.

Эркиндик – бул биз денебизди баамдоо. Эгер баскыңыз же китеп жазууну каалабасаңыз дене каршылык көрсөтөт, андыктан андай кылбаган оң.

Кимде ким көчмөн болгусу келсе жайкысын Ысык-Көлдө тоодо, чатырсыз аюудан же башка нерседен коркпой түнөгөнгө аракет кылып көрсүн. Эмнеге? Биз өзүбүз үчүн өзгөртүп, ылайыкташтырып алган чөйрөдө жашаганга көнүп калганбыз, андыктан көчмөндөр болсо жашаган жерин өзгөртүүгө аракет кылышкан эмес, себеби алар жерди эне катары кабылдап, ошого жараша жер эненин ичине бейишти курууга аракет кылышкан эмес, анткени алар үчүн жер өзү алгач бейиш болгон деген түшүнүк бар. Бул да жомок, миф.

Седентаризм — отурукташкан дүйнөнүн көз карашы менен болгон көчмөндөрдүн тарыхы, башкалардын тарыхы. Маселен, 1240-53-жылдары жазылган Париждик

Мэтью хроникасын ала турган болсок, анда моңголдор тууралуу кептер Европага жеткенде киши жегич моңголдор, жада калса аттары да бак жей турганы айтылат.

Мунун бардыгынын, башканын образынын мурасы катары мисал 1998-жылдагы «Мулан» мультфильминде Моде Шаньюй, жада калса жылкы дагы башкача, каардуу сүрөттөлөт.

Көчмөн деген бул «башканын» глобалдык образы бизге тааныш, көнүмүш, эң негизгиси, биз аны менен сыймыктанабыз, көчмөндөр согушчан болгон, бир кезде Русь менен кызматташып, аны бириктирген ж.б.у.с.дейбиз.

Жаратылышты өздөштүрүү керек болгон боштук катары эмес, жаратылыш катары кабыл алганыбызда биз үчүн деколонизация ишке ашса керек. Биз бирдейбиз, ошондуктан биз башкача болууга укугубуз бар. Таш турат, анын да бул жерде турууга укугу бар, эмнеге аны козгоп, ордуна кандайдыр бир иштетилчү мейкиндикти куруунун эмне кереги бар?

Маселен, биз Үч-Коргон ГЭСинин жанынан өтүп баратсак, таксинин айдоочусу ГЭС курулганга чейин бул жерде эч нерсе болгон эмес дейт. Кантип? Ал жерде дарыя болгон, жайыт болгон, бак-дарактар, чөптөр болгон да. Бирок индустриялаштыруу келди. Же, мисалы, маданият жок, маданият үйү курулуп, маданият пайда болду дешет. Башкача айтканда, мейкиндиктин адам тарабынан бир нерсе катары таанылышы үчүн ал жерде адамга тийиштүү бир нерсе болушу керек эле.

Башында көчмөндөр жөнүндө эле ушинтип айтышат го деп ойлогом. Бирок «Aocalypse Now» тасмасынын режиссердук версиясында кызыктуу үчүр бар экен:

“...when my grandfather and my uncle’s father came here, there was nothing. Nothing. The Vietnamese were nothing. So we worked hard, very hard, and we brought the rubber from Brazil and then planted it here. We took the Vietnamese, worked with them, made something, something out of nothing. So when you ask me why we want to stay here, Captain, we want to stay here because it’s ours, it belongs to us”.

«...Чоң атам менен агамдын атасы бул жакка келгенде эч нерсе жок эле. Эч нерсе. Вьетнамдыктар эч ким эмес эле. Ошентип, биз көп иштеп, абдан катуу иштеп, каучукту Бразилиядан алып келип, анан бул жерге отургуздук. Вьетнамдыктарды алып, алар менен иштештик, жоктон бир нерсе жасадык. Демек, сиз менден эмне үчүн бул жерде калгыбыз келет деп сурасаңыз, капитан, биз бул жерде калгыбыз келет, анткени ал биздики, ал бизге тиешелүү деп жооп берем».

Башкача айтканда, отурукташкан вьетнамдыктар да эч нерсеге теңелишкен эмес. Башкача айтканда, бул маселе отурукташкан жана көчмөндөрдүкү эмес, жалпы эле метрополиялык жана колониялык маселе.

Мунун баары билим берүү аркылуу болгондугу түшүнүктүү, жана ошндой эле, өзгөчө бизде негизинен колониялык нерселерди жараткан Айтматов сыяктуу культ жазуучулар же культ актерлор болгон учурда муну менен күрөшүү өтө кыйынга турат.

Седентаризм – отурукташкан дүйнөнүн көчмөндөр жөнүндөгү ойлору. Ал көчмөндөрдүн бөтөндүгүнө негизделип, иерархиялык структураланган бинардыкты түзөт: отурукташкан (жакшы, прогрессивдүү, цивилизациялуу) – көчмөн (жаман, жапайы, жырткыч). Седентаризм көчмөндөр менен байланыш зонасында болгон дээрлик бардык отурукташкан евразиялык хроникада жана тарыхый салттарда, жерине жана маданиятына карабастан пайда болгон жана өнүккөн, бирок европалык тарых жана чыгыш таануу боюнча үстөмдүк кылган түшүнүк аркылуу гуманитардык илимдерде мыйзамдаштырылган. Седентаризм дыйканчылыксыз жана туруктуу отурукташкан жери жок «таза көчмөндөр» жөнүндөгү нарративди киргизип, цивилизациядан, ал тургай маданияттан да четтетүүгө түрткү берген.

Индияда да, Кытайда да, перс булактарында, Геродот эч нерсеси жок, дыйканчылыгы, туруктуу отурукташкан жери жок таза көчмөндөр жөнүндө жазган. Седентаризм отурукташкан булактардын фетишизмине негизделген, бирок ошол эле учурда айыл чарбасы же шаарлар жөнүндө да айтылат.

Мисалы, Бань Гу Ханьшу эмгегинде хуннулардын эгини өнбөй калды, ошондуктан Кытай кандайдыр бир шаарды басып алууга жетишкен деп жазат. Бул тууралуу сөз кылынбайт, бирок хуннулар чөп менен суунун изин ээрчишет, конуштары жана дыйканчылыктары жок деп жазган Сымя Цзян эскерилет. Башкача айтканда тандалма булактар гана эске алынат.

Миф 1. Дыйканчылыгы жана отурукташкан конуштары жок көчмөндөр. Бул миф тээ 18-кылымда эле илимий жактан далилденген сыяктуу иерархияга абдан туура келди. Башкача айтканда Адам Смиттен баштап, андан кийин марксизм жана башка ушул сыяктуулар биринчиси аңчы-жыйноочу, экинчиси көчмөн-мал чарбачылык, анан гана айыл чарба системасы өнүгүү этаптары болгондугун «илимий жактан» далилденген дегенин түшүнүп жатсаңыз керек. Ошондо, көчмөндөр алгачкы общиналык түзүлүштөн «бир аз гана жакшыраак» болуп калабы?

Гордон Чайлддын «Неолит революциясы» концепциясы боюнча айыл чарбасы пайда болушу менен кошумча продукту пайда болот, бул деген кошумча продукт аркылуу маданиятты жараткан сүрөтчүлөрдү багуу мүмкүнчүлүгү пайда болот дегенди ж.б.у.с. билдирет. Ал эми кошумча продуктунуз жок болсо, анда кечиресиз, сизде маданият жок. Эмнегедир кээ бир империялар түзүп, ал үчүн башкаруучу класс керек болгондугун актоо керек эле. Томас Барфилд кошумча продуктунун отурукташкан цивилизацияларды тоноо аркылуу пайда болушу жөнүндө жырткычтар жана аларга олжо катары Кытайды көрсөтүп жазат. Крадин бул жөнүндө жазып жатып, аны бийлик өз коомуна эмес, отурукташкандарга карата жасалган экзосаясий өндүрүш ыкмасы, ксинакратия деп атаган.

Миф 2. Көчмөн каракчы. Көчмөндөрдүн маданияты жок, бардык маданий элементтер отурукташкан элдерден алынган. Жыйынтыгында кошумча продукт болбосо маданият жок, себеби сүрөтчүлөрдү, динчилдерди бакканга эч нерсе жок деп элестетилет. Мисалы, бул Енисей кыргыздарынын маскасы. Алар дароо эле бул негизи кыргыз эмес, анын ордуна бир кездеги казактардай кызыл чачтуу, көк көздүү деген индоевропа калкы бар деп айтышкан. Жыйынтыгында бул масканын астында (жоокер башынан айрылса керек) койдун баш сөөгү бар экени аныкталган, антропологдор болсо аны калыбына келтиргенде кызыл чачтуу, көк көздүү адам болуп чыга келген. Анан сканерлөөчү аппараттар пайда болгондо койдун баш сөөгү экени аныкталган.

Же, мисалы, 1947-жылы Рындиндин «Кыргыздын баяндоочу оюу-чиймеси» деген китеби жарык көргөн. Китеп алгач жакшы кабыл алынган, ар бир оймо иероглифик жазуу сымал бир нерсени билдирет делет. Кийин ойлонушуп, бул кантип болсун, көчмөндөр маданиятты жарата албайт, эч нерсе кыла албайт, алар чындыгында оймо-чиймелерди отурукташкан элдерден алышкан, анткени көчмөндөрдүн өсүмдүк оюулары болушу мүмкүн эмес деп бүтүм кылышкан. Бул абдан кызыктай нерсе.

Миф 3. Мамлекеттүүлүк болгон эмес. Бул эң мыкты аргумент. 90-жылдары Союз ыдырап, мурда мамлекеттүүлүк жок болгондугун, бүт мамлекеттүүлүктү Сталин белекке бергенди актоо керек болуп турганда, батыштын конструктивизм теориясы өзгөчө пайдалуу болду, бардык улуттар конструкт деп жарыяланды. Крадин, баса ал Владивостоктон, хунндардын империясын өтө татаал уруу башчылык деп айтат. Уруу башчылык дегени анткени алар көбүнчө артта калган, урууларда гана болгон дегени. Падышалар болсо мамлекеттерде гана болушу мүмкүн дегени.

Австриялык сүрөтчүнүн «Метрополия жана анын көз каранды балдары» деген жакшы картинасы бар. Бул Москва, биз болсо бул жерде «апалап» турабыз. «Жылдыздар согушундагыдай», «Empire strikes back» сыяктуу 1991-жылдан кийин мамлекеттүүлүгүбүз жок экенин далилдеш керек болуп турганда «сен бизге карызсың» деп канчалаган чыгармалар жаралган.

Заводдор. Ачарчылык болгондо (бул өзгөчө Кыргызстан менен Казакстанда ачык байкалды) негизи казактар жаңы шартка көнбөй калган, булар же түп тамыры менен өзгөрүшү керек, же эл катары жок болушу керек деп өнөр жай колонизациясы ишке ашкан. Натыйжада Советтер Союзу марксизм-ленинизмдин негизинде жумушчу классы эң жогорку процентин түзгөн элдер эң прогрессивдүү эл деген жаңы иерархияны курду.

Албетте, Союздун тушунда да индустриализация болгондугуна байланыштуу, андада негизинен жумушчулар Орусиядан жана башка славян республикаларынан келгендиктен, жумушчу класстын үлүшү Казакстанда эң аз – 20% түзүп, ал жакта казак эмес калктын саны эң көп болгон. Кыргыз ССРинде да жумушчу класс 25% болгон.

Исхак Раззаков бул кандай болгон иш, биз ансыз деле Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасыбыз, социализм жумушчу классынын өнүгүшүн камсыздайт, бизде болсо жумушчу класс жок деп сындап, кесиптик окуу жайларга кабыл алышпаарын, улуттук квотага карабастан Политехникалык университетке өтүү өтө кыйын экенин айтууга аракет кыла баштайт. Натыйжада ал кадрлар менен жетишсиз иш жүргүзгөндүгү үчүн кызматтан алынган.

Мадина айткандай цивилизациядан баш тартып, боз үйдө жашоонун кереги жок болсо керек, бирок деколонизация деген бул иерархиялык билимди четке кагып, Советтер Союзунун мисалындай эми кайрадан кыргыздар, биз эми титулдук элбиз деп кимдир бирөө жогору койбоо. Союздун тушунда Улуу Русь биздин башыбызды биротоло бириктирген деп, эми болсо биз мамлекетти түзүүчү элге айландык. Ошондо менде дароо эле суроо туулат: мейли, бизде эл болгон, кыргыз мамлекети болгон, 40 уруу болгон, эми мага мамлекет түзүүчү уруунун атын айткылачы? Тууну карасак баарыбыз бирдейбизби? Бул жактагы кыргыздардын баары бирдей болуш керек дегенди билдирет. Эмне үчүн иштебеген моделди алуу керек? Советтер Союзу кубаттуу империя, дүйнөнүн экинчи армиясы болгон, бирок ал кулаган. Актарга окшошууга аракет кылбай, каталарды эске алып, перспективдүү эс тутумдун алкагында өткөндүн каталарына көз чаптырып, келечекте кандай иш кылаарыбызды ойлонуу маанилүү.

Асел ТУТУМЛУ,
Жакынкы Чыгыш
университетинин
саясат таануу
бөлүмүнүн доценти
(Түндүк Кипр)

**Асел
ДООЛОТКЕЛЬДИЕВА,**
ZoiSдун конок
илимий кызматкери
(Германия)

БОРБОР АЗИЯНЫН АВТОРИТАРИЗМ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНҮН ДЕКОЛОНИАЛДАШТЫРЫЛУУСУ

Орто Азиянын авторитаризм боюнча жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөрүндө биз аймактагы демократиянын жоктугун түшүндүргөн эки негизги теорияны аныктадык. Биринчи теория Борбордук Азиянын мурдагы советтик аппаратчылар тарабынан түзүлгөн неопатримоналдык системалары Борбордук Азия өлкөлөрүнө демократияны өнүктүрүүгө мүмкүндүк бербей турганын көрсөтөт. Экинчи теория Борбордук Азия өлкөлөрүнүн саясий системаларында үстөмдүк кылган делген кландык жана уруулук байланыштар бул коомдордун демократиялык идеялардын айланасында консолидацияланууга даяр эместигине алып келерин билдирет.

Бул эки теория академиялык жана медиа дискурстарда гана эмес, ошондой эле жарандык коомду жана мамлекеттик институттарды колдоого багытталган эл аралык уюмдардын ар кандай өнүгүү программаларында үстөмдүк кылат. Бул презентацияда биз аларды деколониялык теориянын призмасы аркылуу талдап көрүүнү чечтик.

Неопатримониализм теориясы элита демократиялык өзгөрүүлөргө жасалма мамиле кылып жана муну менен алар чыныгы реформаларга каршы туруу үчүн көбүнчө расмий эмес бийлик борборлорун колдонушат деп эсептейт. Көбүнчө алар формалдуу укук жана мыйзамды манипуляциялоо жолу менен саясий эркиндиктерди бузушат. Натыйжада мурдагы советтик аппаратчылар «демократияны уурдады» деген дооматтарды угабыз. Бул аргумент Батыш аудиториясын абдан кызыктырат, анткени ал «стан» өлкөлөрүндөгү диктаторлор адамгерчиликтен ажыратылган, экзотикалык жана «чыгыш башкасы» деп аталганын көрсөтүп турат. Ушуну менен алар «цивилизациялуу дүйнөдөгү» саясий лидерлерден айырмаланып турушат. Бул ишеним донорлорду биздин диктаторлорду тартипке салуу жана жарандык коомдун дараметин жогорулатуу аркылуу гумандуураак болууга үйрөтүү үчүн иштелип чыккан бир катар программаларга, интервенцияларга түрткү берет. Анан бул «билимдүү диктаторлор» билим алгандан кийин коомчулукту жана коомдук нааразычылыктарды жакшыраак башкарышат. Башкача айтканда, максаттуу өлтүрүүнүн ордуна сот адилеттигинин гумандуу ыкмалары болгон кетлинг, суу аткычтар жана камоону колдонушат. Алар ошондой же people-centered justice (элге багытталган адилеттүүлүк) жана community policing (коомдук тартипти сактоо) сыяктуу түшүнүктөрдү киргизүүгө аракет кылып жатышат.

Бул программалардын баары авторитардык режимдерди жумшартууга багытталган. Бирок мындай цивилидүү жана цивилидүү эмес деп бөлүү калыптанып калган саясий

тартипти өзгөртпөйт, тескерисинче, саясий режимдердин өзгөрүшүнө үмүт кылбастан, статус-квону орнотот. Ал эми кландык жана уруулук теорияларга келсек, алардын айтымында, демократиянын жоктугунун себеби Борбордук Азиянын калкынын горизонталдык башкарууга курулган демократиялык тажрыйбага ээ болбогондугу менен байланыштуу. Андай тажрыйба жок болгон үчүн биз азыр демократиялык принциптерди толук ишке ашыра албайбыз. Анын үстүнө, биз муну дагы эле жеке же коомдук кызыкчылыктарыбызды канааттандыруу үчүн мыйзамдарды айланып өтүүгө мүмкүндүк берген салттуу байланыштарда жашап жаткандыгыбыз үчүн кыла албайбыз. Кланизм да биздин иденттүүлүгүбүздү саясатташтырып, коомду көп сандаган чоң-кичине урууларга бөлгөн мындай «менталитет» менен демократияны, деги эле мыйзамдуулукту орнотуу өтө кыйын дейт.

Кландык теорияларды бир нече уламыштарга негизделгенин көрсөк болот. Бул презентацияда биз алардын бешөөнү сунуштайбыз. Биринчи: клан системасы белгилүү бир иерархиялык системада маданий жана тилдик айырмачылыктарга жараша аймакты жана коомду бөлгөн советтик этногенез илимине негизделген. Ошондой эле, бул этнология кландар жана биздин географиялык аныктоолор реалдуу болуп, үстөмдүк кылуучу иденттүүлүктү түзөрүн, башкача айтканда, Борбордук Азияда жашаган адам кландык өлчөмдө гана ойлойт – өзүн клан катары эсептейт деп карайт.

Экинчи. Эгерде кланды жалгыз же үстөмдүк кылуучу иденттүүлүк деп эсептесек, анда шайлоо системасында учурдагы реалдуу социалдык-экономикалык жана саясий маселелер эмес, кландык ойлор үстөмдүк кылат. Демек, шайлоолор, революциялар, ар кандай элдик кыймылдар чыныгы демократиялык демилгелер эмес, бийлик үчүн күрөш үчүн камуфляж болуп саналат. Дайыма мындай кыймылдардын артында элита жана алардын жеке кызыкчылыктары турат деп элестетилет.

Үчүнчү миф – коомдун урук-урууларга бөлүнүшү коркунучтуу делет, анткени бул чыр-чатактын жогорку деңгээли менен байланыштуу.

Төртүнчү миф. Кландардын иденттүүлүгү иерархиялык алмашууга негизделген экономикалык системаны түзөт. Мындай призмада экономикалык система ресурстарды алууга багытталган тармак катары каралат. Ал эми саясий системага катышуу бул экономикалык ресурстарды өз ара бөлүштүрүүгө багытталган. Башкача айтканда, саясат адамдар ишеним жана баалуулуктар үчүн өз ара жарышып турган чыныгы саясий күрөштүн чөйрөсү эмес. Саясатка катышуу өз жана бөтөн кишилер ортосунда ресурстарды кайра бөлүштүрүү куралы катары кабыл алынат.

Бешинчи миф. Мындай система демократиялык өзгөрүүлөргө жөндөмдүү эмес, ал эми ар кандай жер-жерлердеги демилгелер иштин чыныгы абалын, башкача айтканда, экономикалык таламдарды кайра бөлүштүрүүнү гана жашырып турат. Башкача айтканда, кландык көз карашты колдоно турган болсок, Кыргызстандагы революциялар же Казакстандагы Кантар өңдүү окуялар элдин нааразычылыгын көз карандысыз аракеттер катары эмес, элиталык манипуляция процесси катары гана кабыл алынат.

Ошентип, бул перспектива Борбордук Азия коомдорундагы структуралык өзгөрүүлөрдү аныктоого мүмкүндүк бербейт. Жарандар субъектилиги жок, оңой алданып, манипуляцияланган актор катары көрсөтүлөт. Жарандар пикири, эрки, өз алдынча аракети жок катары көрсөтүлөт. Мындай нарратив өтө кооптуу жана адамдарды жана коомду боштондукка чыгарууга жолтоо болуп, элиталардын статус-квосун сактап калууга мүмкүндүк бербейт.

Мындай кабыл алуулар өтө ирониялуу, анткени демократиялык эмес Борбордук Азия идеясы ички жана ошого жараша обочолонгон окуя катары кабыл алынат. Демократиянын жоктугу ички жана көбүнчө маданий себептер менен талданат. Ошол эле учурда, эгерде биз ар кандай постколониялык теорияларды карасак, сөзсүз эле Борбордук Азиядан эмес (азыр бизде алар аз), Жакынкы Чыгыштан, Африкадан, Латын Америкасынан, анда бул жерде авторитаризм капасынан бийликтеги жаман

адамдардын же даярдыгы жок калктын себебинен пайда болгон нерсени билдирбейт, тескерисинче, авторитаризмди убакыттын өтүшү менен сакталып калган колониялык түзүлүштөрдүн калдыгы катары талдайт.

Жакында Ботакөз Касымбекова менен Аминат Чокобаеванын макаласын көрөбүз деп үмүттөнөбүз, анда алар Советтер Союзу отурукташкан колониализмдин версиясы болгондугу тууралуу баяндайт. Советтик отурукташкан колониализм Элери Битикчи айткан расалык иерархия системасын түздү, мында орустар иерархиянын эң башында турган, калган элдер советтик же совет-орус маданиятына сиңип кетүүгө аргасыз болушкан. Көрсө, бийлик системасы анча-мынча орусиялык саясатчылардын колунда болгон, ошол эле учурда Совет бийлигинин системасы таптык системага окшош болгон, мында бийликте айрым аристократтар болуп, алар толук күчкө ээ болгон. Аларды славян улутундагы жана аларга жакын адамдар тейлеп, жардам беришкен. Бардык башка этникалык топтор болжол менен бирдей жакыр жана эзилген абалда жашашкан. Эгерде биз советтик дискурскa колониялык теориянын көз карашынан карай турган болсок, анда ал башка колониялык системалардын жалпы элеси менен көп жагынан кайталанып турат: «Биз эч кимге таандык эмес жердин алыскы аймактарына цивилизацияны, гигиенаны, электр энергиясын жана билимди алып келдик».

Көптөгөн батыш окумуштуулары Советтер Союзуна колониялык призма көз карашы менен карашпай, авторитаризмди 1990-жылдары мурдагы советтик аппаратчиктердин «акылдуулугунун» аркасында пайда болгон жаңы көрүнүш катары талдоону артык көрүшкөн. Ошондуктан, эгемен Борбор Азиядагы авторитаризмди талдоо үчүн неопатримонализм кандай колдонулганын карай турган болсок, бул системаны түзүүгө президенттердин көбү күнөөлүү экенин айткандарын көрөбүз. Алар өздөрүнүн көрөгөчтүгүнө жана позициясына таянышып, белгилүү бир байлык топтоо жана күчтүү консолидацияланган мамлекеттерде бийлик системасын тартып алуу үчүн ишенимдүү кардарларды өз чөйрөсүнө чогултуу менен мыйзам формалдуу жана формалдуу эмес түрдө сакталган системаны түзүшкөндөй.

Ошол эле учурда неопатримоналдык капитализм системасы өзүн-өзү кайра өндүрөт: бул системаларда артыкчылыктуу азчылык саясат менен алек болуп, ал эми калктын көпчүлүгү саясий турмуштан четтетилип, саясатчылардын атаандаштыкка жөндөмдүү бизнеске тоскоол болгон мыйзамдарды чыгарууга мүмкүнчүлүктөрү бар. Алар байланышы бар фирмаларга «майлуу-сүттүү» жерлерге турууга мүмкүнчүлүк берет, бул үчүн фирмалар белгилүү бир «ыраазычылыкты» бийликтеги төбөлдөргө өткөрүп беришет. Ошондо, бизнес саясат менен ажырагыс байланышта болуп, бул системада жеке жана мамлекеттик тармактын ортосунда эч кандай так чек жок.

Ооба, бизде экономикалык жана саясий кызыкчылыктар коомдон обочолонуп турган кандайдыр бир узурпация системасы бар деп айта алабыз. Бирок авторитаризм бул өлкөдө бир адам же адамдардын тар тобу тарабынан кайра жаралган ички мүнөзгө ээ деп болжолдонууда. Ошентип, бул режимдерди дүйнөлүк экономикага интеграциялоо проблемасы, элиталардын ичинде бөлүштүрүлгөн белгилүү бир пайыздардын ордуна ресурстарды соруу принциби орун алган extractive economy деп аталган экономикалык алмашуунун мүнөзү толугу менен жокко чыгарылды. Ошондой эле, авторитаризмди бул бейтарых түшүнүү бизге бул диктаторлорду Борбордук Азиядан тышкаркы саясий системалар, укуктук режимдер жана транс-улуттук корпорациялар тарабынан кандайча колдоого алынганын жана Батыштын стратегиялык ойлору анын демократиялык «каалоолорун» кандай үстөмдүк кылып жатканын көрсөтө албайт. Ошондуктан, биз бул теорияларды деколонизациялоону каалайт элек жана эгерде биз Борбордук Азиядагы авторитаризмге постколониялык settler colonialism концепциясы аркылуу карай турган болсок, анда ал бизге саясий режимдердин жана коомдун өзгөчөлүктөрүн талдоо үчүн алда канча көп мүмкүнчүлүктөрдү берерин көрсөткүбүз келет.

**Рано
ТУРАЕВА,**
профессор/лектор,
Людви-Максимилиан
университети
(Германия)

КОШ КОЛОНИАЛДЫК МУРАС ЖАНА БОРБОР АЗИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮ ДЕКОЛОНИЯЛАШТЫРУУ

Мен өзүмдүн антропологиялык карьерамда жана андан кийинки мезгилде болгон, жана кала бере турган өзүмдүн колониялык тажрыйбам жөнүндө айтып берем. Бүгүнкү талкуумдун чордонунда боло турган мен туулуп-өскөн чөлкөм, эки эселенген колониялык кагылышууну башынан өткөргөн жана негизинен ошол колониялык өткөн жана азыркы учурда калыптанган аймак.

Адам, аял, Европадагы жана европалык академиядагы азчылык, өзүнүн карьерасы боюнча ар кандай тоскоолдуктар менен күрөшүп келген мен Борбордук Азия таануунун деколонизациялуу жана деколонизациясы жөнүндө өз оюмду айтканда, мен өзүмдүн тажрыйбама жана антрополог катары Борбор Азияны жана бүтүндөй постсоветтик аймакты (Орусия жана Кавказ) изилдөө тажрыйбама кайрылам.

Колонияга каршы активдүүлүк жана жазуу маданиятына шек туудурган жана репрезентация кризисинин күндөрүнөн бери, мен көргөн бир гана өзгөрүү – бул ысымдар өзгөрдү, мисалы, биз Үчүнчү Дүйнө жөнүндө эмес, Глобалдык Түштүк жөнүндө сөз кылабыз. Ошол эле билим өндүрүшүнүн институционалдык шарттарына да тиешелүү, мында «ак» эркектин үстөмдүк кылган дискурсу академиялык билимди өндүрүүнүн, бийликти бөлүштүрүүнүн жана карьералык өсүштүн эрежелерин буйруйт.

Ошол эле илимий жазуу түшүнүгүнө да тиешелүү, мында полиграфия өз алдынча бизнеске айланган. Басма бизнес жазуунун белгилүү бир стилине талаптарды (мисалы, кээ бир чыгармаларга шилтеме кылуу), айрым темалар боюнча ыйгарым укуктарды таануунун жалпы стандарттарын белгилейт, алар да жогорудан ылдыйга чейин чечилет. Бул талаптарды сактабаган авторго полиграфиялык ишканага кирүү билети берилбейт. Түстүү адамдар, же колониялык бийликтин тилинде чечен сүйлөй албагандар мансаптык өсүүгө жол ачкан «биринчи класстагы» басмаканаларга оңой эле кире алышпайт.

Критикалык макалаларда деколонизациялыктуун кээ бир талкууларынын улутчул мүнөзүн, чоң жаман Батыш үстөмдүк кылган батыштык эмес колониялык практиканын жоктугун жана Квижано киргизген деколониализмдин баштапкы маанисин жоготкондугун көрсөткөн бир нече пункттар бар, тактап айтканда, бийликти кыянаттык менен пайдалануу жана үстөмдүк кылуу бийлиги (power of domination).

Батыш же Түндүк атлантикалык колониализмге жана империализмге гана эмес, жалпысынан үстөмдүктүн күчү жана билим өндүрүшүнүн күчү менен кубатталган колонизаторлукка басым жасоонун маанилүүлүгүн баса белгилеген бул критикалык илимий жана ой жүгүртүүгө кошулуу менен, мен мурдагы советтик өлкөлөрдүн жана өзгөчө Борбордук Азиянын контекстинде кош колониялык мураска токтолгум келет.

Орто Азиядагы колониализмдин мисалдары. Борбордук Азия, мен келген жана антропологиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн аймак, африкалык изилдөөлөр же Латын Америка антропологиясы боюнча антропологдор жасаган нерсеге али жете элек.

Аймактын колониялык мурасы көп катмарлуу, жана аймактын кош колониялык мурасы бар деп да айтууга болот. Биринчиден, көчмөн жана отурукташкан калктан турган, өзүнүн узак тарыхында этникалык жактан аралашкан аймак Совет өкмөтү тарабынан беш республикага бөлүнгөн. Анткен менен бул аймакка орустар келгенге чейин дагы колониялык тажрыйба да болгон.

Экинчиден, постсоветтик мезгил Россиянын саясий, экономикалык жана академиялык чөйрөлөрдөгү үстөмдүгү менен бирге Батыштын аймактагы үстөмдүгү менен коштолду.

Советтер Союзу урагандан кийин башка державалар ар кандай таасир чөйрөсүнө киришти. Мисалы, экономикалык таасир Кытай тарабынан, ал эми интеллектуалдык таасир Түндүк Атлантика илимий өз ара аракеттенүү аркылуу ишке ашат. Мындан тышкары, арабдардын аймактагы таасири барган сайын байкалууда.

Орус падышалык режиминин империялык доорунда падышалык империянын басып алган аймактарынан (мисалы, Орто Азиядан) маалыматтарды чогултууда орус окумуштуулары үстөмдүк кылышкан. Совет доорунда (70 жылдан ашык) бардык союздук республикалардагы изилдөө иштерин негизинен орус окумуштуулары башкарган. Илимий адабияттар изилдөөнүн кайсы гана тармагында болбосун орус тилинде басымдуулук кылып, айрым котормолору «жергиликтүү» окумуштуулар үчүн болгон. Москва академиялык дискурстарды калыптандыруучу илимий-изилдөө жана идеологиялык өндүрүштүн борбору болгон. Ушул күнгө чейин Борбордук Азиядагы билим өндүрүшүн советтик колониялаштыруунун калдыктары жергиликтүү тарых, саясат жана экономикадан башка дээрлик бардык дисциплиналардагы окуу китептеринен баштап көпчүлүк дисциплиналар боюнча бар.

Постсоветтик мейкиндик батыш илимпоздоруна ачылганда, көптөр «кыз жерлерди» кыдырып (батыш капиталисттеринин көз карашы боюнча) тез карьера жасашты. Баары жаңы жана кызыктуу көрүндү, жаңы дискурстар пайда болду – бул жолу Москвадан эмес, Вашингтондон, Нью-Йорктон, Парижден, Лондондон ж.б.у.с.

Регионду (Борбор Азия) антропологиялык изилдөөлөр али башталгыч этапта турат, мында кээ бир негизги суроолор жана темалар чечилбеген бойдон калууда, бирок буга чейин негизинен батыш окумуштуулары тарабынан түзүлгөн иштердин олуттуу бөлүгү бар. Жергиликтүү антропологдор Батыштагы академиялык чөйрөдө барган сайын көбөйүүдө, бирок дагы эле чектелген мейкиндикте жана чектелген каражаттар менен. Батыш академияларында туруктуу же жетекчилик кызматтарга ээ болгон жергиликтүү антропологдор (Борбор Азиядан) өтө аз. Каржылоону, темаларды, изилдөө багыттарын жана саясатты иштеп чыгууну тандоодо окумуштуулардын позициясы маанилүү. Тилекке каршы, аймактын негизги каржылоосу Батыштан келет жана бул чечимдерди (каржылоо, жалдоо жана кеңеш берүү) кабыл алгандар негизинен батыш, европалык илимпоздор.

Академиялык дискурсту өндүрүү үчүн ушундай иерархиялык уюштурулган мейкиндиктин алкагында бийлик жана өкүлчүлүк, ошондой эле ушул эле системадагы ролдорду бөлүштүрүү маселелерин кароо маанилүү. Борбордук Азия таануу тармагында батыш окумуштуулары академиялык дискурстарды чыгарууда эң таасирдүү оюнчулар болуп саналат. Ал эми орус окумуштуулары ички (постсоветтик) саясий ландшафттагы геосаясий позициясы жана талаага (Борбор Азия) кирүү мүмкүнчүлүгү менен колдоого алынган кийинки эң күчтүү позицияны (согуштан кийин азыраак болушу мүмкүн) ээлейт.

Финансылык жактан чектелген орус илими мурдагыдай эле дискурс өндүрүшүнүн постсоветтик системасында үстөмдүк кылууда. Акыркысы, менин оюмча, ата мекендик изилдөөчүлөргө же Борбор Азияда жайгашкан окумуштууларга көңүл бурулат. Окумуштуу университетте же илимий институтта штаттык окутуучу болгонуна

карабастан, Борбордук Азиядан келген окумуштуулардын илимий талкууларга катышуусу тышкы каржылоо менен чектелет. Батыш академиялык уюмда иштеген мугалим же кандайдыр бир илимпоз илимий иш-чараларга катышуу үчүн каражатка кеңири мүмкүнчүлүктөргө жете алат.

Америкалык уюмдардын каржылык колдоосу менен Борбор Азияда уюштурулган эл аралык конференциялардын биринде менин башымдан өткөн окуя ушул айырмачылыктарды көрсөтүп, нааразычылык менен көңүл калууга алып келет. Мага жергиликтүү изилдөөчү (биз бири-бирибизди мурунку жолугушуулардан билчү-бүз) ал конференциянын талкуусуна катышууга уруксат берилбей калганына нааразычылыгын билдирип кайрылды, себеби ал бул конференцияга катышуу үчүн каттоо акысын төлөй алган эмес. Мен таң калдым, анткени кимдир бирөө конференцияга каттоо акысын төлөбөсө, алар түшкү же кечки тамактарга катыша албайт, бирок ал талкууларга катыша алат деп ойлогом.

Тилекке каршы, бул чоң жыйындын уюштуруучуларынын бири бизге иш-чараны уюштурууга көп чыгым кетип жатканын, эгер элдерди киргизсе, каттоого эч ким акча төлөбөй коюшун айтты. Конференциянын негизги өзөгүн түзгөн аймакта төрөлгөн изилдөөчүнүн каржылык себептерден улам талкууга кире албай калганын эске алганда, бул аргумент мага ынандыдуу көрүнгөн жок. Ал конференциядан көңүлү чөккөн бойдон чыгып кетти жана өзү батыштык фонддорго көз каранды болгондуктан, сын айтууга мүмкүнчүлүгү жок экенин айтты. Келечекте же азыркы учурда пайда алып келе турган же финансылык көз карандылыкты сындап чыгуу мүмкүн эмес. Мен бул аргументти туура деп эсептедим, анткени мен өзүм да ушундай позицияда болгонмун жана азыр да болуп келем. Чечим кабыл алуу бийлигинин монополиясын жоюу жана жергиликтүү элдин үнү жакшыраак көрсөтүлүшү керек болгон чечимдерди кабыл алуу системасы кайра каралышы керек.

Жер-жерлерде жардам жана күчтөрдүн айырмачылыктары көптөн бери айтылып келе жаткан тема, ошондуктан бул жерде мен жер-жерлерде кызматташууну орнотуу боюнча өзүмдүн айрым тажрыйбам менен бөлүшөм.

Мен батыш кесиптештерим менен баарлашууда кездешкен кээ бир оор кырдаалдарга да токтоло кетейин. Мен Орусияда иштеген активист уюмдун мүчөсү менен сүйлөшүп, ал адам Батыш изилдөөчүлөрү менен ассистент болуп иштегенин билдим. Мен кесиптештерим менен бул адам менен иштешүүнү пландап жатканымды айтып бергенимде, мени таң калтырганы, атактуу илимпоздор бул адам менен иштөө пландарымды кайра карап чыгышым керектигин айтышты, анткени ал мурда дагы бир батыш изилдөөчүсү менен иштешкен жана ошол окумуштуунун пикирин сура дешти. Бул сөздү айткан адам Гарвард, Кембридж же Оксфорд сыяктуу университеттердин профессору.

Цитата саясаты жөнүндө. Он беш жыл изилдөө жана басма сөз менен алектенип, мен изилдөөнүн цитата саясатынын бир түрү бар экенин түшүндүм, бирок Борбордук Азия таануу чөйрөсү биз бардыгын цитата кыла албайбыз деп айтууга анчалык чоң эмес. Борбор Азия таануу жаатында, менин байкашымча, ийгиликтүү академиялык карьерасы бар жана маанилүү чечимдерди кабыл алуу кызматтарын ээлеген таасирдүү окумуштуулардын айланасында бир нече тармактар бар, аларда кимге ким цитата келтирип жатканы боюнча цитата саясаты жүрүп турат. Бул жергиликтүү изилдөөчүлөрдүн арасында (акыркы эки жылда) жаңы талкууларга алып келди, алар да бул убакыттын ичинде аздыр-көптүр ийгиликке жетишип, Борбордук Азиялыктар жазган эмгектерди колдоо жана жайылтуу боюнча академиялык талкууларга катыша башташты. Бул талкуулар уланып, жакынкы келечекте Борбордук Азиянын антропологиясында кандайдыр бир өзгөрүүлөр болот деп ишенем.

Бул маанилүү аракеттер, процесстер азыркы үстөмдүк кылуу системаларын жок кылуу үчүн күч алат, же жок дегенде бул система чечим кабыл алуу процесстерине аймактагы өкүлдөрдүн катышуусу аркылуу диверсификацияланат деп үмүттөнөм.

Азамат АЛАГӨЗ,
тарыхчы,
Улуттук Илимдер
Академиясынын
илимий
кызматкери
(Кыргызстан)

«КЫРГЫЗ» ИСЛАМЫНЫН САЯСИЙ ЖАНА АКАДЕМИЯЛЫК ДИСКУРСТА КОНСТРУКЦИЯЛАНУУСУ

Азыр биз бардыгыбыз эле байкап тургандай, бардыгыбыз соц.тармактарда олтурабыз, саясатчылардын сөзүн, алар кандай саясий программаларга, кандай фреймингдерге барып жатат? Ушулардын ичнен эң маанилүүсү кыргыз исламын конструкция кылуу аябай көп жайылган бир көрүнүш болуп калды. Мен өзүм Кыргызстандын аймагында орто кылымдагы исламдын таралышын изилдейм. Бирок ошол орто кылымды изилдеп жатып азыркы учурдагы билимдин иерархиясы, колониализм мезгилинде Орус империясы, СССР учурунда пайда болгон билимдин продуктулары кантип реалдуу абалды түшүнүүгө зыян келтирип жактаны жөнүндө сөз кылам.

Биринчи эле ушул бардык нерселердин бардыгы тең ислам жөнүндөгү коомдук дискурстан башталат. Бул качан башталган дискурс? Кыргыздардын арасында «качан эле» деген сөз бар. Бул суроо көп учурда негативдүү мааниде колдонулат.

Мисалы «качан эле кыргыздар сакалын коё берип жүрчү эле?», «Качан эле кыргыздар атасы барда мурут койчу эле?», «Кыргыздар качан ушундай арабдардыкындай көйнөк кийип жүрчү эле?». Эркек киши тууралуу сөз кылышканда кыргыздардын образы тебетей кийген киши. Бул образ 20-кылымдын искусство тармагынын жыйынтыктары. Бирок азыркы кыргыз элинин ой жүгүртүүсүндө – ислам менен кыргыздарды бөлүп караган ушундай бир образ калыптанган. «Кайран элим кайда баратабыз?» деген сүрөт эл арасында кызуу талкуу жаратты. Кыргыз исламы тууралуу сөз болгондо гендердик сөз дагы сөзсүз чыгат. Кыргыздардын арасында аялдар аябай эркин болгон, биз исламды кабыл алгандан тартып болбой калдык, же болбо со исламды кабыл алсак биз эркин болбой калабыз деген аябай күчтүү бир нарратив бар. Кыргыз аялы эркин болуш үчүн мурдагыдай кийиниши керек, хиджаб кийген кишини көргөн соң, бул биздики эмес, арабдардыкы, биздин апалар элечек кийген деген күчтүү кептер айтылат. Бирок эч ким андай кийинбейт. Анимациядан карай турган болсок хиджабды буркага көп салыштырып жатышат.

«Кыргыздардын өзүнчө исламынын» калыптанышына кандай факторлор таасир этет? Биринчи себеп – колониализм доору. Колониялык билим берүү жана илим, Валиханов, Радлов сыяктуу алгачкы саякатчы-окумуштуулар, ислам кыргыздардын арасында өтө үстүртөн жайылганын белгилешкен. Бул сырттан келген изилдөөчү үчүн туура, бирок алар кыргыз фольклорун жана кыргыздардын өздөрүнүн кабылдоолорун эске алышкан эмес.

Кыргыздардын келип чыгышы жөнүндөгү уламыштары, бардык Борбордук Азия элдери сыяктуу эле, Курандын

уламыштарына жана Нух пайгамбарга барып такалат жана алар Нух уулунан таранган. Бирок азыркы муун башка колониялуулуктун жемиши катары Валиханов келгенде кыргыздар «жакшы мусулман» болгон эмес деп ырасташат жана артынан эгер мурда кыргыздар мусулман болбосо эмне үчүн азыр исламды кабыл алышыбыз керек деген суроо берилет. Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, борбордук азиялыктардын колониялык мезгилдеги модернизм идеяларынын таасири астында исламды модернизациялоо аракеттери жалпысынан жадиддер деп аталган кыймыл менен белгилүү.

Азыр, 90-жылдардан баштап, жадид кыймылы академиялык чөйрөлөрдө жана кененирээк популярдуулукка ээ болууда. Бирок бул колониялык көз караш деп ырастоого болот, анткени исламдан биз модернизм идеясы аркылуу европадагыдай «өнүккөн жана маданияттуу» болушун талап кылабыз.

Советтик академия кыргыздарды исламга каршы койгон. Тарыхчылардын жана этнографтардын бул көрүнүштү калыптандырууга кошкон салымы эбегейсиз. Мында булактардын фетишизми чоң роль ойногон. Исламдын кыргыздарга таралышына эки тараптуу мамиле жасалат, биринчиден бул тарыхчылар тарыхый булактар катары отурукташкан мусулмандардын булактарын колдонушат. Экинчиден, бул булактарды окуган окумуштуулардын баары кыргыздардагы исламга эмес, кыргыздардагы исламга чейинки ишенимдерге шилтеме кылышат. Совет доорундагы кыргыздардын диний ишенимдери боюнча изилдөөлөрдү карасак, макалалардын жана китептердин аталыштарын «исламга чейинки ишенимдер» деген аталышты көп көрөбүз. Совет мезгилинде исламдын өзү боюнча иштер дээрлик болгон эмес. Үчүнчү фактор-бул коомдун пикирин калыптандыруучу заманбап изилдөөлөр, айрыкча маалымат каражаттарында.

Бардык издөө базаларына кирели, Кыргызстан менен исламды жазсак, биринчи кайсы сөздөр чыгат? «*Радикализм*», «*саясий ислам*», «*фундаментализм*», «*экстремизм*» деген сөздөр. Бул тенденция 2001-жылы Америкада болгон теракттан кийин өзгөчө күчөдү, андан кийин «исламды секьюритизациялоо» процесси башталды. Көптөгөн институттар терроризмди исламдын контекстинде, анын ичинде Борбордук Азияда да изилдей баштаган демилгелер жана программалар пайда болду. Бул академиялык чөйрөгө, коомдук аң-сезимге да таасирин тийгизди. Кыргыздар да исламды «артта калган» түшүнүк катары кароосуна шарт түзүп, радикалдашпаган «эркин кыргыз исламын» түзүү аракеттери башталды.

Кыргызстандын уммасы буга кандай карайт? Көбүнчө муфтияттын кызматкерлери кыргыздардын салттуу кийимдерине окшош, оймо-чиймелүү кийимдерди кийүүгө, көпчүлүгү калпакчан жүрүүгө өтүштү. Башка өлкөлөргө ажылыкка

барганда кыргыз экенин көрсөтүү үчүн атайын белгилерди же саймаланган кийимдерди алып жүрүшөт. Этно-стилиндеги мечиттер пайда болууда. Бирок бул муфтият жана мамлекет менен иш алып барган диний мекемелерге канчалык пайдалуу? Коом кандай кабыл алат? Динге ишенгендердин бир бөлүгү мамлекет менен тыгыз иштеген диний мекемелерден алыстап кетет деп болжолдоого болот, бул бир жагы. Экинчи жагынан, Кыргызстандагы мусулмандардын баары эле кыргыз эмес жана алар үчүн аянтчалар абдан кыскарат. Ал эми башкысы мамлекет жана коом «көп конфессиялуу коом», «светтик мамлекет» нарративин сейрек колдонууга өттү. Тескерисинче, «Кыргыз исламына» негизделген кыргыз салтына негизделген коомду куруу тенденциясы абдан күчтүү.

Ботакоз КАСЫМБЕКОВА,
окутуучу/доцент,
Базель
Университети
(Швейцария)

Эрика МАРАТ,
Улуттук Коргоо
Университетинин
Аймактык жана
аналитикалык
изилдөөлөр
бөлүмүнүн доценти
(Вашингтон, АКШ)

РОССИЯНЫН ИМПЕРИЯЛЫК КҮНӨӨСҮЗДҮГҮ ЖӨНҮНДӨ СУРООГО УБАКЫТ КЕЛДИ

Ботакоз Касымбекова: Презентацияны империялык күнөөсүздүк түшүнүгүн жана бул түшүнүк кантип жаралганын, эмне үчүн ал мага өтө маанилүү көрүнүп жатканын түшүндүрүүдөн баштайын. Бул түшүнүк менин орусиялык окумуштуулар менен ар кандай конференциялардагы баарлашуу тажрыйбамдан улам пайда болду. Советтик империялуулук темасы козголгондо орусиялык окумуштуулар дайыма өтө агрессивдүү реакция кылышчу, алар муну өтө жакын кабыл алышчу. Кантип советтик режимдин «жакшы» экенинен шектенүүгө болсун?

Советтик өтүмүшкө байланышкан көп сандаган эмоцияларды жана өзүн аны менен идентификациялоону эл арасында дайыма көрүп жүрдүм, бул мени өтө таң калтырчу. Мени эмоционалдык жана инсандык реакция таң калтырчу, анан эмне үчүн бул реакция ушунчалык өздүк деген суроо туулду. Эмне үчүн орусиялык окумуштууларга советтик тарых империялык тарых болгон эместигин далилдөө ушунчалык маанилүү?

Мисалы, мен Советтер Союзунун эң башкы диссиденттеринин бири менен жолуккам, биз Советтер Союзу жөнүндө сүйлөшүп жаттык, албетте, сталинизмди сындадык жана башка. Бирок, бир учурда, мен Борбордук Азия дагы эле колониалдык өтүмүштүн залакасын тартып келе жатканы жөнүндө ой бөлүшкөндө, ал өтө жинденип кетти – «жок, мына биз – европалыктар, биз – белорусстар, биз – украиналыктар жабыр тарттык, бирок силерге, азиаттарга советтер эң жакшы нерселерди гана алып келди го, силер ыраазы болушуңар керек. Биз жабыр тарттык, а силер болсо жок дегенде мындан пайда алдыңар». Дал ушул нарратив жалпы тараган. Албетте, мен өзүмө суроо бере баштадым – эмнеге бул ушунчалык өздүк маселе жана, арийне, бул нерсе орустук менен кандайча байланышканын карай баштадым.

1932-жылдан баштап Советтер Союзунда орус империализминин нарративи болгон, анткени орус эли эң башкы эл болуп жарыяланган. Бул дискурс 1920-жылдарда эле жашаган болсо да, 1932-жылдан баштап ал расмий болуп калган.

Кайра куруу (перестройка) мезгилинде Орусияда десталиндештирүү жөнүндө өтө көп талкуу жүргөн, бирок мен ишенем – деколониялаштыруусуз Орусия эч качан десталиндешпейт.

Сталинизмди каалашыбызча сыңдоого болот, бирок деколониялаштыруусуз эч качан десталинизация ишке ашпайт. Анткени сталинизм менен империализмдин байланышы көңүл бурбаганга болбой турганчалык өтө ачык-айкын, өтө маанилүү. Тилекке каршы, орус коомунда империялуулук жөнүндө эч качан сөз кылынган эмес жана дал ошондуктан, менин оюмча, десталинизация болгон жок.

Империялык күнөөсүздүк деген эмне?

Биздин көбүбүз үчүн мунун баары ачык-айкын, мисалы, «Чөлдүн ак күнү» фильми, «жакшы орус жоокеринин» айкели.

Бүткүл совет маданияты башкаларды куткара турган «жакшы орус адамдарынын» символдоруна сиңирилген. Мындай куткарылуучулар Европада – адатта балдар, Борбордук Азияда жана Кавказда – аялдар. «Жакшы орус жоокеринин» символу бул дискурс үчүн борбордук символ жана, албетте, элдер достугунун идеологиясын визуалдык өндүрүүдө бардык жерде орус адамы, орус эркеги, кээде орус аял менен катышат – алар чогуу калгандардын бардыгын куткарышат. Алар «тандалган эл», алардын миссиясы баарын цивилизациялаштыруу, баарын тарбиялоо, баарын мыкты дүйнөгө жетелеп баруу.

Азыркы учурда мен «Империялык күнөөсүздүк» аталышындагы китеп жазып жатам, анда айрым символдорду, фильмдерди жана дискурстарды карап чыгууда дамын, жакшы адамды өндүрүү кандайча жүргөнүнө байкоо жүргүзөм, мында эң негизги идеялардын бири – идея үчүн, коммунизм үчүн, мыкты дүйнө үчүн өзүн курмандыкка чалуу – «орус адамынын жүгү». Бул идея душмандар дайыма болоруна жана башка бардык улуттар бул нарративде алсыз болуп турганда коммунисттик бейиш түзүү орус адамынын милдети экенине негизделген. Башкача айтканда, орус адамы дайыма Иисус Христостун, өзүн курмандыкка чалып, дүйнөнү сактоого тийиш болгон курмандыктын миссиясы менен чагылдырылат. Өзүн курмандыкка чалууга дайыма даяр болуу зарылдыгы – бардыгы үчүн: орусиялыктар үчүн да, орустар үчүн да, бул нарративдин империялуулугун жана кооптуулугун көрбөй жаткан биз үчүн да өтө кооптуу дискурс. Бул нарративди биринчи кезекте сталинизмди толук кандуу түшүнүү үчүн деколониялаштыруу зарыл.

Мына ушул үчүн күнөөсүздүк түшүнүгү ушунчалык митайым жана бул нарративдин кооптуулугун биз дайыма байкап турууга тийишпиз. Ушул жерден мен Ханна Арендт жана анын тоталитаризм теориясы жөнүндө сөз кылгым келет. «Күнөөсүздүк» түшүнүгү – юридикалык түшүнүк, башкача айтканда, кимдiki туура экенин, ким күнөөлүү экенин, чынында, сот гана чече алат.

Ханна Арендт Германиядагы фашизмди, улутчул-социализмди жана сталиндик Советтер Союзун салыштырат да, укуктуу идеология менен алмаштыруу өтө кооптуу экени жөнүндө айтат. Анткени, укуктук системадан сырткары аракеттенгенде жана кандайдыр-бир идеологияны укуктан жогору көтөргөндө, сен өзүңө каалаганыңды жасаганга укук берген болосуң. Акырында ким курмандык, ким желдет экенин эч ким эч качан чече албайт. Башкача айтканда, сен «мен билген эмесмин, мен муну эң жакшы ниет менен жасагам» деп айта аласың. Бул күнөөсүздүк түшүнүгү, Иисус Христостун түшүнүгү, советтик «Элдер достугунун» тарыхы – библиялык тарыхтын өзгөчө бир кайталанышы.

Күнөөсүздүк маданиятта өндүрүлгөндөн кийин каалаган учурда идеологияга шылтоого болот, каалаган учурда «биз фашизмден, нацизмден куткарып жатабыз деп ойлогонбуз» деп айтууга болот. Сен өзүңдү өзүң кечиресиң, индульгенция (күнөөлөрдөн тазалоо) идеологиянын өзүнүн негизине салынган, программаланган болот.

Идеологиянын укуктан жогору турушу – бул чоң кооптуулук. Кимдiki туура экенин, ким күнөөлүү экенин түшүнүү мүмкүн эмес болуп калат. Анткени күнөөсүздүк идеясы табияттын мыйзамдары кандайча иштерин сен өзүң оюңдан чыгара турганыңа жол берет. Фашисттерде ушундай болгон, алар ариялыктар табияты боюнча башка бардыгынан жогору турат, бул адамзаттын табияты, күчтүүлөр гана жашай турган ааламдын же табияттын мыйзамы дегенди ойдон чыгарышкан.

Коммунисттердин ишениминде, табияттын мыйзамы боюнча, таптык күрөш бар жана пролетариат жеңип чыгат да, буржуялар жана аристократтар менен каалаганыңды кылганга болот. Сен өзүң коомдун мыйзамдарынан жогору турган мыйзамдардын системасын түзөсүң жана аны табияттын мыйзамы катары чечмелейсиң. Ошондуктан бул күнөөсүздүктү тараткан советтик идеология өтө кооптуу.

Китебимдин бөлүмдөрүнүн биринде мен «элдер достугу» идеологиясы бардык депортацияларга, элдерге каршы геноциддерге көз жумган жөн эле жалган конструкция эмес экенин, тескерисинче, ал бул нерселердин орун алышына мүмкүндүк

берерин чечмелейм. Бул идеологема алардын болушу үчүн мейкиндик берет. «Элдер достугу» идеологемасы жердеги бейиш жана тозок түшүнүгүн берет, башкача айтканда, идеяга берилген жана буйруктарга көнгөндөр бейишке түшөт, ал эми тил укпаган жана керектүүнү аткарбагандар тозокко түшөт. Бул библиялык тарых тозок менен бейиштин ортосунда дуализмдерди түзгөнү менен кооптуу.

Биз эмнеге ишенерибизди жана эмнеге «көз жумуп коёрубүздү» түшүнүшүбүз керек, бул нарративдердин баарын кунт коюп окушубуз керек. Кечээ мен бул презентация жөнүндө ойлонгондо, (менин оюмча, мунун империялык күнөөсүздүккө тиешеси бар): 23 жыл мурун, мен Бишкекте окуп жүргөндө, бизде Сынчыл ой жүгүртүү (Критикалык ой жүгүртүү) курсунан дарс окуган окутуучу бар болчу. Менин жеке тапшырмам Экинчи дүйнөлүк согуш жөнүндө айтып берүү жана «Советтер Союзу Экинчи дүйнөлүк согушта утушка ээ болду» деген дискурсту сынга алуу болчу. Мен үчүн, башка группалаштарым үчүн да, бул жеңил тапшырма болчу, биз мындай тапшырмаларды тез эле аткарчубуз. Биз депортациялар жөнүндө, сталинизмдин азаптары жөнүндө жана муну жеңиш деп атоого болбой турганы жөнүндө айтып берчүбүз. Окутуучубуз биз менен сыймыктанчу, бизде сынчыл ой жүгүртүү өнүккөн деп айтчу. Акырында мен ага минтип айттым: «Сиз бизди түшүнгөн жоксуз, советтик адамдарды түшүнгөн жоксуз, көрүнгөндү сындагандын эч кандай кыйынчылыгы жок. Биздин көйгөйүбүз бир нерсеге ишенүүдө, көйгөй бир нерсеге ынанууда».

Эч нерсеге ишенбеген жана эч нерсеге ынанбаган коом.

Ханна Арендт бул жөнүндө айтат: күнөөсүздүк – бул сен өзүңдүн тажрыйбаңа ишенбеген учур. Идеология менен сенин тажрыйбаңдын ортосундагы ажырым ушунчалык чоң болгондуктан газлайтинг (психологиялык бурмалоо) болуп өтөт да, адам өз багытын жоготот жана такыр эч нерсеге ишенбейт. Башкача айтканда, империялык күнөөсүздүк – «бул нерсе бар» экенин түшүнүп, бирок «бул нерсе болгон» экенин түшүнбөй турган абалдын социалдык реалдуулугу. Биз дискурстарды түшүнгөндөн кийин, алар бизди эмне кылууну каалашканын жана натыйжада эмне болгонун көргөндөн кийин, «ушул нерселер болгон» деген ойго келебиз деп эсептейм.

Биз үчүн, Борбордук Азиядагы, Россиядагы жана постсоветтик мейкиндиктеги адамдар үчүн, бул жөн эле айрым бир окуялар эмес, бул жалпы тарыхыбыз экенин түшүнүү зарыл. Деколониялаштыруусуз эч жерде десталинизация болбойт. Бул орустарга жана орусиялыктарга гана эмес, бизге да тиешелүү. Бизде да советтик империялык күнөөсүздүккө катуу ишенишет, айрымдар үчүн орусиялыктар сыяктуу эле бул өтө оор. Бирок, биз муну түшүнүп, чечмелей баштайбыз деп ишенем.

Эрика Марат: «Эсимде» – силер маанилүү ишиңерди негизги агымга айланганга чейин эле баштап, азыр тарыхка, деколониялдуулукка кызыккандар көбөйүп жатканда, силерде тажрыйба, тил жана коомчулук менен иштей ала турган кызматкерлердин тармагы бар. Мен сиздерге чексиз ыраазымын.

Тилекке каршы, мен орусча сүйлөйм. Ботакөз айткандай, биз орусташкан жокпуз, биздин этникалык иденттүүлүгүбүз өчүрүлгөн. Тилекке каршы, менин кыргыз тилим академиялык деңгээлде сүйлөй турган деңгээлде эмес, ата-бабаларымдын татар, ойрот тилдерин эч качан билген эмесмин.

Мен Ботакөз жаңы эле талкуулап жаткан нерселер жөнүндө, анын китебинде иштеп чыккан империялык бейкүнөөлүүлүк концепциясы жана советтик жана постсоветтик адамдар үчүн бир нерсеге ишенүү, чын жүрөктөн ишенүү канчалык кыйын экендиги жөнүндө бир аз кошумчалай кетким келет. Анткени идеология менен реалдуулук бири-бирине өтө карама-каршы болгондуктан, бул коомчулуктун ориентациясын толугу менен адаштырган. Бул адашуу Орусияда жана постсоветтик мейкиндиктеги авторитардык режимдерде уланууда. Украинадагы коркунучтуу согушка карабастан, Орусиядагы либералдык оппозиция да, орус коомчулугунун көпчүлүгү да, биздин коомчулуктун көпчүлүк бөлүгү да, Борбордук Азия тилекке

каршы, Украинада болуп жаткан окуяларга сын көз караш менен карай албай жатканын көрүп турабыз. Азыркыга чейин бул Путиндин согушу деген пикирлер басымдуулук кылат. Ал эми Орусиядагы либералдык оппозиция дагы Путинди күнөөлөп, бул согушта империализмди көрбөй жатканы бизди капа кылды. Орус коомчулугу каршылык көрсөттү, бирок, сыягы, бул согушту колдошкон же ага кызыкдар эмес.

Эмне үчүн мындай болуп жатат? Менимче орустун улуулугу же Ботакөз айткандай, империялык бейкүнөөлүк, туруктуу нерсе сыяктуу. Сиз дайыма келип, күчтү, бийликти сезе турган нерсе, күнүмдүк жашоонун кандайдыр бир ишенимдүүлүгүн сезе аласыз. Орус маданияты, орус адабияты, Россия эбегейсиз зор мамлекет катары, орус тарыхы – бул тез өзгөрүп жаткан коомдо улуу, туруктуу нерсе. Бул россиялык/орус улуулугу бүтүндөй социалдык топтордун эмансипациясы жүрүп жаткан, көп адамдар, анын ичинде биздегидей форумдар өз укуктарын коргоого аракет кылган, алардын келечеги, ар кандай чөйрөлөрдө, этникалык жана диний топтордун арасында, аялдардын же сексуалдык азчылыктардын ортосундагы теңсиздикти көрсөтүү орун алып, тез өзгөрүп жаткан дүйнөдө өзүн туруктуу сезүүгө мүмкүндүк берүүдө. Бул орустук бизге мындан ары көздөй ошол «стабилдүүлүккө» өтүүгө мүмкүндүк берип жаткандай.

Ар кандай күч структураларынын, батыштык же советтик, постсоветтик, орусиялык, балким улуттук структуралардын, дискурстардын иерархиясын кайра карап, түшүнүүгө аракет кылганда, биз албетте өтө белгисиз нерсеге кириптер болобуз, өзүбүз үчүн жаңы горизонтторду ачууга аракет кылабыз. Белгилүү болгодой, бар түшүнүктөр жок болгондо, биз үчүн келечек белгисиз, күңүрт болуп калат.

Өткөндү жана азыркынын үстүнөн кайра ойлоону биз өзүбүздүн инсандыгыбызды өчүрүлгөн, бизде советтик тажрыйбанын эки жактуулугу бар деген ыңгайсыз чындыкка алып келет. Айталы, «Эсимде» изилдөө платформасы чыгарган «Чиеш тагдырлар» китептери сыяктуу эле, бул бир жагынан Кыргызстанда ар бир үй-бүлө сталиндик репрессияда кимдир бирөөдөн ажыраганын, экинчи жагынан биздин тууган-туушкандарыбыз партиялык жол менен илгерилеп, Советтер Союзунун тоталитардык системасын курууда маанилуу кызматтарды ээлегендигин айтып сыймыктануу бар экенин көрсөтүп турат. Белгисиздик, беймаалымдыктын ыңгайсыз болушу – бул биздин эгемендүүлүк үчүн чыныгы күрөшүбүз, советтик, постсоветтик жана көп учурда, албетте, батыштык тажрыйба таңуулангандыгынан арылуу аракетибиз. Биздин бул жердеги талкуубузду, бул жерде отургандардын бардыгын Орусиянын да, батыштын да академиялары, баса, тилекке каршы, жада калса глобалдык түштүк академиясы да кандайдыр бир саясий позиция катары карашат. Сынчылардын көз карашында биз кандайдыр бир саясий баалуулуктарды жайылтып жатабыз. Бирок биз үчүн бул саясий позиция эмес. Биз үчүн бул аңдап түшүнүү аракети, чындыкка жетүү аракети жана өзүбүздүн ким экенибизди, кандай экенибизди тереңирээк түшүнүү жана чыныгы позициябызды табуу аракети.

Орус илимпоздору мени Борбордук Азиядагы билимди деколонизациялоого аракет кылууда өз укугун талашып жатат деп айыпташат, мен жок, бул саясий көз караш эмес деп жооп берүүгө аргасызмын. Бирок биз кеңири аудиторияга жетиш үчүн саясий иш-аракет кылышыбыз керек. Башка аймактардан келген феминисттик же деколониялык окумуштуулардай эле, биз өзүбүздү жок дегенде академиялык басылмалардагы жана форумдардагы конференцияларда үгүүгө аракет кылышыбыз керек.

Бул Рано Тураеванын билим өндүрүшүнүн иерархиясы жөнүндө айткан сөзү менен абдан тыгыз байланыштуу. Көбүнчө Борбор Азия илимпоздорунун эл аралык форумдарга катышуусунда азиялык илимпоздор эл аралык формада орусиялык, америкалык же европалык илимпоздор менен бирдей негизде өз көз карашына ээ боло алат деген түшүнүк жок. Бизди көбүнчө информаторлор катары, өзүбүздүн контексттин кандайдыр бир фактылык тарыхын бере алган, бирок теорияларды түзүүгө укугу же мүмкүнчүлүгү жок жана чындыкты башкача түшүнө албаган адамдар катары чакырышат. Бул эл аралык форумдардагы теңсиздиктин олуттуу көйгөйү, биз

аны менен күрөшүп, өз укугубузду жана позициябызды ырастоого аракет кылышыбыз керек жана кайрадан саясий иш-аракет кылышыбыз керек.

Ооба, биз бул жерде бир топ батыштык жана орусиялык окумуштууларды сындадык, бирок тилекке каршы, биз кээде дүйнөлүк түштүктө ушундай жагдайларга туш болобуз. Ал жакта деколониялык позициялар жана окуулар жакшы өнүккөн, ал тургай кээде менстримде, бирок ошол эле деколониялык окумуштуулар Советтер Союзунда империализмди көрүшпөйт. Алар муну Ботакөз жазгандай, башкача бир тажрыйба катары көрүп жатышат, ал Батыштын тажрыйбасынан айырмаланып, анда адамдар, өзгөчө, түстүү адамдар куткарылып, бошотулуп, модернизацияланган ж.б.у.с. Демек, биздин Борбордук Азияга, өткөнгө, келечекке жана азыркыга деген деколониялдык көз карашта болуу аракетибиз глобалдык күрөш. Бул, биринчиден, жергиликтүү деңгээлде, калкыбызда калыптанып калган көз караштарга каршы күрөш, экинчиден, орус жана батыш окумуштуулары менен, жарым-жартылай глобалдык түштүктүн окумуштуулары менен болгон күрөш.

Мен тараптан артыкчылыктуу кызматка ээ болуу, дүйнөдөгү эң ири уюмдун – Пентагондун (менин университетим аскердик) кызматкери болуу, менин деколониялдуулугум, менин күч-аракетим билимди өндүрүүгө гана эмес, ошондой эле өзүмдүн ресурстарымды, менин институтумдун ресурстарын Борбордук Азиядагы чет өлкөлүк жана региондогу кесиптештерим менен бөлүшүү.

Ботакөз Касымбекова: Бизде көптөн бери баарлашып келе жаткан Орто Азиядан келген кыз-келиндердин группасы, чаты бар, биз бири-бирибизге жардамдашабыз, конференциядан келгенден кийин бири-бирибизге билдирүү жазабыз.... Эгер бир нерсе туура эмес болуп жатса бири-бирибизди сооротобуз, колдойбуз, тексттерди чогуу окуйбуз, ар кандай долбоорлорду уюштурабыз. Согуш башталганда Эрика азыр баарыбыз сүйлөшүбүз керек, жарыялашыбыз керек, азыр элдин көзүн ачышыбыз керек деди. Мен бул тармакка баргандан абдан коркконум эсимде, анткени мен үчүн, мисалы, конференциялар жана бул талкуулардын баары абдан жагымсыз жерлер болчу. Конференцияларда батыштагы орус профессорлор мага кыйкырышканы советтик өткөн жылдар жөнүндө айтуунун азаптуу тажрыйбасы болгону эсимде. Айрыкча талаага чыгууну токтотуп, китептеримди жазам, неберелерим балким бизди качандыр бир кезде окуп, түшүнөт деп ойлочумун. Мен муну бүгүн эмес, келечек үчүн жазып жаткандай болдум, анткени бул үчүн аудитория жок, эч кимге кызык эмес, кыжырды келтирет, сен душман болуп каласың, сени улутчул, радикал жана ушу сыяктуу сөздөр менен тилдешет.

Ошондуктан, мен муну балким, алар үчүн да маанилүү эмес болуп калышы мүмкүн болгон балдарым үчүн эмес, неберелерим, ал тургай чөбөрөлөрүм үчүн жасайм деп чечтим. Бирок Эрика мага азыр өзүмдү колго алыш абдан маанилүү экенин жана бул тууралуу сүйлөө керектигин айтты.

Мен үчүн бул абдан маанилүү сунуш болду, чындыгында менде көп нерсени өзгөрттү: илимдин максаты – дүйнөнү, адамзатты жакшыртуу. Ооба, биз окумуштуулар катары дүйнөнү өзгөртүүгө аракет кылууга милдеттүүбүз. Бул үчүн Эрикага дагы бир жолу рахмат айткым келди, анткени баарыбыз шок болуп турганда, баарыбыз алсыз болуп, алсыздык сезиминен кыйналып турганда, ушундай адамдын болушу абдан маанилүү болчу.

Менде качкындарга жардам берүү мүмкүнчүлүгү бар болчу, бул турган иш эле, бирок бул дискурска киришүү, ал жөнүндө бир нерсе жазып баштоо, мен көп нерсени түшүнгөнүм менен мен үчүн чоң деколонизация процесси болду деп ойлойм. Өзүңдүн үстүнөн аттап өтүшүңүз керектиги, сага карата болгон агрессияга туруштук берүү экенин, бул деколониялык тажрыйбанын бир бөлүгү экенин – мен ичинде жалыны бар Эрикага ыраазымын, ал биз кылып жаткан ишибиздин жогорку маанисин түшүнөт.

**Серик
БЕЙСЕМБАЕВ,**
социолог, PaperLab
изилдөө борборунун
директору
(Астана, Казакстан)

КАЗАКСТАНДЫКТАРДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮКТҮН 30 ЖЫЛДЫГЫН КАБЫЛДООСУ

Эмне үчүн биз бул теманы изилдөөнү чечтик? Эгемендүүлүктүн 30 жылы – бул убакыттын ичинде басып өткөн жолубуз жана жетишкендиктерибиз жөнүндө ой жүгүртүү зарыл болгон маанилүү символикалык дата. Бул изилдөө 30 жылдык тарыхты карапайым жарандардын көзү менен айтып берүү аракети катары иштелип чыккан.

16-декабрда Казакстан Эгемендүүлүк күнүн белгилейт. Салт боюнча, бул күнү маалымат талаасы эгемендүүлүктүн маанилүүлүгү жана Казакстандын ийгиликтери тууралуу сөз кылган чиновниктердин сөздөрү, тексттери менен толтурулат. Бирок, бул окуяларда казакстандыктардын өздөрүнүн көз карашы жетишпегендей. Тилекке каршы, эгемендүүлүк темасын биздин башкаруучу элита монополиялап алды. Эгемендүүлүк темасы эң узак убакыт бою бийликте турган биринчи президент Н. Назарбаевдин ысымына байланган. Мисалы, тарых окуу китептерибизде эгемендик доордун тарыхына арналган бөлүмдө негизинен Назарбаев тууралуу баяндалат. Коомдо сынга алынып, четке кагылганына карабай расмий тексттерде ал мамлекеттүүлүктүн негиздөөчүсү деп да аталат. Жалпысынан, азыркы Казакстандын тарыхында атуулдар жөнүндө өтө аз айтылат: алар окуяларга бай бул 30 жылдык кантип басып өтүштү жана өлкөнүн өнүгүшүнө кошкон салымы кандай болду.

Бул боштукту толтуруу үчүн Казакстандын эгемендүүлүгүнүн 30 жылдыгын карапайым жарандардын көзү менен изилдөөнү чечтик. Атап айтканда, биз төмөнкүдөй суроолорду койдук: казакстандыктар үчүн эгемендүүлүктүн символикалык мааниси кандай жана эгемендүүлүк жана эгемендүүлүк мезгили жөнүндө кандай нарративдер үстөмдүк кылат.

Методология төмөнкүчө болгон: ар кандай муундардын өкүлдөрү менен синхрондук жана асинхрондук фокус-группалардын негизинде сапаттуу изилдөө. Биз орус социологдору иштеп чыккан стратификацияга ылайык жарандарды 4 жаш курагына бөлдүк. Булар «стагнация мууну» (1950-1969-жылдары туулгандар), «реформа мууну» (1970-1983), «миллениалдар» (1984-1999) жана «центениалдар» (2000-жылдан кийин туулган). Фокус-группалар орус жана казак тилдеринде оффлайн жана онлайн форматта болду.

Эгемендүүлүк жөнүндө кандай негизги баяндар бар? Биринчиден, бул эгемендүүлүктү ата-бабалардын эгемендүүлүк жана эркиндик үчүн көп кылымдык күрөшүнүн натыйжасы катары көрсөткөн мета-нарратив. Бул биздин жунгарларга каршы кандай күрөшкөнүбүз же Россия империясынын курамында эгемендүүлүк үчүн кантип

күрөшкөнүбүз тууралуу баяндар. Мисалы, ар кандай козголоң кыймылдары, Кенесары хандын көтөрүлүшү эскерилет. Советтик мезгилде бул 1986-жылдагы декабрь окуясы. Башкача айтканда, бизди эгемендүүлүккө алып келген окуялардын белгилүү бир хронологиялык тизмеги. Нарративди «баатырдык» деп атоого болот, анткени негизги сюжет ата-бабаларыбыз күрөшүп, ошол жолдо көп кан төккөн узак күрөш. Аны бардык муундар айтышат. Ошол эле учурда жаштар арасында көбүрөөк байкалат, себеби балким алар мектепти жаңы бүтүп, бул иш-чараларга көп басым жасалган окуу китептерин окушкандыр.

Дагы бир көрүнүктүү нарратив – эгемендүүлүк тарыхый кокустук катары айтылышы. Бул жерде негизги идея – биз чындап эгемендүүлүк үчүн күрөшкөн жокпуз дегени. Айрыкча, Казакстан Орусиядан эң акыркы болуп бөлүнүп кеткени тууралуу эл оозуна алынган. Буга катарлаш СССРге акырына чейин жабышып калган Назарбаевдин дарегине да сын бар, анткени ал өзүн Союздун жетекчилигинде көргөндөй. Бул окуя көбүнчө өлкөбүзгө эмне үчүн ушундай мамиле кылып жатканыбызды, бизде жарандык активдүүлүк төмөн экени, аткаминерлерибиздин уурулукка жол бергендиги ж.б.у.с. түшүндүрүлөт. Башкача айтканда, эгемендүүлүктү оңой эле алганыбыз, ошого жараша анын баркын түшүнбөй калганыбыз тууралуу кеп.

Бири-бири менен эмес, расмий көз карандысыздык жөнүндө нарратив менен карама-каршы келген башка популярдуу нарративдер да бар. Тактап айтканда, 16-декабрь (расмий түрдө Эгемендүүлүк күнү) чындыгында майрам эмес, эскерүү күнү болушу керек деген кеп. Анткени биринчиден, 1986-жылдын бул күнү Алматыда казак жаштары Г.Колбиндин Казакстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы болуп дайындалышына каршы болуп аянтка чыгышкан. Экинчиден, 2011-жылы ушул эле күнү өлкөнүн батышында Жаңы-Өзөн шаарында нааразылык акциясына чыккан мунайчылар таркатылып, атылган. Бул эки окуя бул календарлык дата менен ажырагыс байланышкан элдик каршылыктын күчтүү символу болуп калды. Мындай эскерүү эгемендүүлүктү майрам катары көрсөткөн расмий баянды четке кагат. Элдин айтымында, бул күнү кубанычты сезүү абдан кыйын, анткени тарыхтын бул трагедиялуу барактары биринчи болуп эсиңизге келет.

Мындан тышкары, жарандар Эгемендүүлүк майрамы учурунда өлкөдө, өзгөчө ири шаарларда кырдаал курчуй турганын айтып жатышат. Жыл сайын 16-декабрга чейин ЖОЖдор студенттерди үйлөрүнө коё беришет, ар кандай баш аламандыктарды болтурбоо үчүн бардык жерде тартип бекемделет. Бейрасмий жана расмий нарратив ортосундагы бул карама-каршылык ушунчалык айкын болуп, былтыр 16-декабрдын улуттук статусунан баш тартып, эгемендүүлүк декларациясына кол коюлган 25-октябрь күнү улуттук майрам катары кайтарылган.

Андан ары, мен жарандардын көз карашы боюнча акыркы 30 жылдагы эң орчундуу окуяларга токтолгум келет. Изилдөөнүн жүрүшүндө биз ар бир он жылдыктын катышуучуларынан алар үчүн эң маанилүү окуяларды белгилеп берүүнү сурандык. Ошентип, биринчи он жылдыкта жамааттык эс тутум үчүн негизги учурлар Эгемендүүлүккө ээ болуу жана борборду көчүрүү болуп саналат. Адамдарда бул мезгил баш аламандык, коркуу сезими, кризис менен тыгыз байланыштырылат. 90-жылдардагы травма али унутула электигин көрүүгө болот. Бул өзгөчө орто жана улуу муунга тиешелүү. Ошол эле учурда биринчи он жылдыкты биз акыры эркиндикке ээ болдук, эгемендүү мамлекет катары өнүгө баштайбыз деген өтө чоң күтүү мезгили катары айтылат. Башкача айтканда, бул али чоң оптимизмдин мезгили.

Экинчи он жылдык же 2000-жылдар өлкөгө мунайдын акчасы келип, элдин жашоо деңгээли жогорулаган мезгил. Адамдардын айтымында бул кандайдыр бир турукташуу болгон жакшы мезгил, акыры адамдар туруктуу жумушка ээ болушат, биринчи унаалар, батир сатып алуу, чет өлкөгө биринчи сапарлар орун алат. Ошол эле учурда эл саясатта кысымдар болуп жатканын сезишкен. Оппозиция лидерлерин өлтүрүүгө басым жасалат. 2000-жылдардын ортосунда Алтынбек Сарсенбайулы, ошондой эле өз жанын кыйды делген Заманбек Нуркадилов өлтүрүлгөн.

Андан ары – 2011-жылы «Жаңы-Өзөн окуялары». Анын үстүнө шайлоо таза өтпөй, оппозиция куугунтукталып жатканы тууралуу кептер. Мунун баары саясий климатын начарлашы жана эркиндиктердин кыскарышы катары каралат.

2010-жылдардын орто ченинде оптимизм сезими кооптонууга орун бере баштайт, анткени теңгенин девальвациясы, инфляция, аманаттардын арзандашы жүрүп жаткан. Жаңы экономикалык кризис менен эл бизде экономикалык өсүшкө кепилдик жок экенин түшүнүшкөн. Ошол эле учурда эң негизгиси 90-жылдарга кайтып келбесек болду деген күчтүү нарратив болгон. Эң маанилүү окуялар болуп Астанадагы эл аралык ЭКСПО-2019 көргөзмөсү саналат. Бул адамдар үчүн маанилүү экени белгилүү болду, анткени алар үчүн бул өлкөнүн имиджинин жана эл аралык таанылышынын көрсөткүчү болгон.

Дагы бир маанилүү окуя – 2019-жылы Назарбаев президенттиктен кеткен. Адамдар бул учурду жаңы жашоонун башталышы катары эстеп, бир жагынан оптимизмге шыктандырса, экинчи жагынан келечекке коркуу сезимин пайда кылат. Негизинен бул мезгилдин негизги эмоциясы – белгисиздик. Биз ошондой эле келечектеги күтүүлөр боюнча суроо узаттык жана аны формулировкалоо казакстандыктар үчүн өтө кыйын экени белгилүү болду. Адамдарда келечектин элеси өтө бүдөмүк.

Эгемендүүлүктүн башкы каармандары – саясатта, маданиятта жана коомдук турмуштун башка тармактарында ар кандай ат менен аталып калган адамдар тууралуу да сурадык. Көрсө, эгемендүүлүк мезгили жарандардын элесинде эркектин жүзү менен эскерилет экен, б.а. көпчүлүк учурларда респонденттер эркектердин атын аташкан. Ошол эле учурда маданият жана спорт ишмерлерин эң жакшы кабыл алышууда. Мамлекеттик жана саясий ишмерлер эки ача пикир жаратышат. Бул учурда респонденттердин бири: «Биз ырдай алабыз, бийлей алабыз, бирок, тилекке каршы, өлкөнү башкара албайбыз» деди. Тилекке каршы, бул тизмеде илимдин адамдары аз, бирок артисттер, спортчулар көп деген комментарий да болду.

2021-жылы биз изилдөөнү бүтүргөндөн кийин «Ирина Кайратовна» музыкалык тобунун «Отыздан асып барамын» аттуу тасмасы жарык көрдү. Бул тасманы маданий феномен десек болот. Ал 16-декабрга чейин YouTube’да ачык жайгаштырылган соң, эки жумадан кийин 3 миллиондон ашык көрүүлөр (!) болгон. Анда 1991-жылы туулуп, 30 жашында бала кездеги кыялдарына жете албаган бир жигиттин окуясы баяндалат. Тасмада жигит досунан ажыраган Жаңы-Өзөн окуясынын тарыхы да чагылдырылган. Тасма абдан чоң резонанс жаратты жана менимче, 2022-жылдын январь айындагы окуялар тасма жараткан эмоционалдык фонддун алкагында болуп өттү. Бүгүнкү күндө 9 миллион жолу көрүлгөн, 35 миң комментарий жазылган тасма өзүнчө изилдөө темасы деп ойлойм.

Жыйынтыктап айтканда, тарыхый билимди деколонизациялоо жөнүндө сөз кылганда эгемендик доорунда болуп өткөн жана болуп жаткан ички колонизацияны эске алуу маанилүү экенин айткым келет. Өлкөлөрүбүздүн эгемендүүлүк тарыхында көп нерсени кайра карап чыгып, кайра ойлонуштуруп, эң негизгиси ага жарандарды кошуп, чынчыл жана өзүбүздүн тарыхыбыз болушу керек.

ДИСКУССИЯ

Асел Тутумлу: Назарбаевдин кызматтан кетиши жана Экспо тарыхнаамада көрсө бир позицияны ээлейт экен. Муну кантип түшүндүрсө болот же жашына жараша ар кандай фокус-группаларда кандайдыр бир айырмачылыктарды байкадыңызбы?

Серик Бейсембаев: Визуалдык жайгаштыруу бул эки окуя эквиваленттүү болгон дегенди билдирбейт. Биз эл көбүрөөк көңүл бурган эки окуяны бөлүп көрсөттүк. Президенттин отставкасы «акыры болду» дегенсип ишке ашты, эл муну «терезе ачкансып» талкуулашты. Экспо тууралуу айтсак, биз да таң калдык, анткени эл ага ишенбей жатат деп ойлогонбуз. Бирок миллиарддаган долларларды кетиргенибизге карабай, эл үчүн конок чакырганыбыз, бизге чет элдиктер көп келип, алар бизди көргөнү маанилүү болуп чыкты. Бул, кыязы, колониалдуулуктун белгиси болуп, башкача айтканда, адамдар өздөрүн чоң ак дүйнөнүн бир бөлүгү катары сезишсе керек, бул жөнөкөй адамдын эркин жоромолдоосу гана. Бирок ЭКСПОдон тышкары Астанада өткөн Азия оюндары тууралуу да айтылып, бир катар эл аралык иш-чаралар болгонун жана чет элдиктерди биринчи жолу көрүп жатканга сыймыктануу сезимдерин элдер айтып жатышты. Кептин баары чоң дүйнөгө аралашуу, жалгыз эмес экенибизди жана Борбордук Азиянын кайсы бир жеринде адашып калганыбызды сезгенибизге байланыштуу, бирок ошого карабастан, өз көзүбүз менен глобалдык дүйнөнү көрүү жөнүндө болду.

Рано Тураева: Мага Элеринин айтканы абдан жакты: Биз эмнени каалайбыз? Эмне үчүн бул ташка тийишибиз керек? Мадина белгилегендей, көйгөйлөр эч кандай иерархиясыз же бийликсиз чечилиши керек. Бизге бул планетада жалгыз эместигибиз, чегирткелер жана ошол эле таштын да үнү бар деген мамиле керек – алар да үгүлбаган жана көңүл бүрүлбагандар. Балким, биз бул антропоцентризмди өзгөртүшүбүз керек, анткени биз ар кандай нерселер бар жана алар мындан ары да бар болууну каалаган планетада жашап жатабыз.

Элери Битикчи: Менин жаш кезимде постколониялык жана деколониялык мамиленин биринчи таасири сапотисттер болгон, бул мисалы, Субкоманданте Маркос. Ошондуктан мен псевдоним алып өз атым менен эл алдына чыкпайм, анткени алар да беткап кийген.

Деколонизация – бул орустарды гана урушуу эмес деп эмнеге айттым? Анткени алардын модели жергиликтүү билимди өз коомун курууга колдонуу болгон, башкача айтканда, алар өз билимдерин келечекке жана азыркыга колдонушкан. Бул, биз империялар андай деле бейкүнөө эмес деп айтуудагы деколонизациянын биринчи этабында тыгылып калуу эмес, биз андан ары кетебиз.

Мен коомдо эмне болсо, ошону менен иштөөгө аракет кылам. Коомдо СССРден калган травма жок, 1990-жылдардагы травма бар. Албетте, биз балдарга, неберелерге да, чөбөрөлөргө да силер бактысыз болдуңар, атылдыңар, өлтүрүлдүңөр деп коомго таңуулай албайбыз. Ошондуктан, келечектин үлгүсү боло турган модель көрсөткүм келет. Эсиңиздеби, кыргызды ким сактап калды, Манаспы же Ленинби деген талаш-тартышта Ленин жеңет, анткени 1916-жыл болгон үчүн, анан бизди жок кылуудан Ленин сактап калды да? Мына, Советтер Союзун актоого шылтоо бар.

Ошол эле Жижек капитализмдин аякташына караганда акыркы кыяматты элестетүү оңой экенин айтат. Ошондуктан бизде азыр капитализмиз келечектин модели жок. Алар болсо да, алар угулбайт.

Биз жаратылыш менен бирдей тең мамиледе сүйлөшө алган, антропоцентридик иерархиясыз келечектин модели. Идеялар глобалдуу болгондо белгилүү бир элдин арасында таралышы мүмкүн. Башкача айтканда, сапотикалык идея Чиапас штатынын мексикалыктары үчүн гана эмес, адамзат үчүн глобалдуу болгон. Коммунизм глобалдык идея болгон, диндер глобалдык идеялар болгон.

Кыргыздын тегерегиндеги идея жашап кете албайт, анткени элдер «биз вакуумда эмеспиз, кеңейишибиз керек» деп айтышат. Ошондуктан бул идея ааламдык болууга умтулат, ал ата-бабаларга негизделгендиктен жарамдуу, анткени идеяны же Кудайга таянып, же ата-бабалардын авторитетине таянып чыгарса болот.

Мен дайыма күрөшүп жүрө албайм. Биз кол алдындагы нерсе менен иш алып барабыз, бирок адамдардын 90 пайызынын аң сезиминде жашоо бул күрөш деп элестелет. Элестеткиле, мисалы, феминизм же башка активисттер айылга, жаңы конушка же жашоону күрөш катары кабылдаган адамга келип «Мына сага, империяга каршы дагы бир күрөш» деп жатат. Ал үчүн турмуш өзү ансыз да жашоо үчүн, башка нерсе үчүн күрөш. Ошондуктан бул жамааттык бакыт, Бейиш, келечек үчүн абдан маанилүү долбоор деп ойлойм. Макул, деколонизацияны ишке ашырдык, андан кийин кантип жашайбыз, анан эмне болот?

Асел Мурзакулова: Мадинага суроом бар. Баяндамаңыздын аягында сиз баарыбызды Келечектин долбоору тууралуу ойлонууга чакырдыңыз. Кандай деп ойлойсуз, эгерде биз деколониялык оптикада референттик талааны, анын ичинде терминологиялык талааны толугу менен өзгөртүүгө аракет кылып жатсак, балким, эртеңкинин бир нече варианттуулугу жөнүндө сөз кылуу жемиштүү болуп келе чыкпайбы?

Мадина Тлостанова: Бул абдан жакшы суроо. Анткени эки же биз ар дайым иш алып барган бир түшүнүк бар – бул relationality, байланыштуулук, бардык нерсенин динамикалык өз ара байланышы. Бул биринчиден.

Экинчиден, бул pluraveraslyty, башкача айтканда плюриверсалдуулук, батыштык модерндүүлүк, евро-модерндүүлүктүн куралы болгон универсалдуулуктун ордуна көп тараптуулук. Демек, эгерде биз көп тараптуулук жөнүндө сөз кыла турган болсок, анда, албетте, бул ар дайым көптүк. Тажрыйбалар жана траекториялар, дүйнө кабылдоо, анын ичинде келечектин моделдери.

Бул мен үчүн абдан маанилүү, эгерде биз келечекти кайра элестетүүгө аракет кылсак, анда ал ар дайым көп кырдуу болот, ар дайым ар кандай моделдердин зомбулуксуз жанаша жашоосу болот.

Жалпысынан мен анархистмин, бул жагынан мен сапатисттер менен тил табышам, мен алар менен бир эмес, бир нече жолу жолуккам. Ошондуктан мен университетке ишенбегендей мамлекетке дагы такыр ишенбейм. Мен университеттин профессору болгонума карабастан, аны деколонизациялоо мүмкүн эмес, аны жөн эле жаап, анын ордуна башка нерсени ойлоп табуу керек деп эсептейм.

Мамлекет да дал ушундай. Улуттук мамлекет – эскирген долбоор жана кыясы башка моделдер керек окшойт, бирок бул үчүн мен азыр дээрлик көрө элек болгон саясий элестетүүлүчү керек. Деколонизациянын милдеттеринин бири – бул сөздүн түз маанисинде күрөш эмес, бул биз кандай дүйнөнү элестеткибиз келет дегендин үстүндө отуруп ой толгоо аракети. Бирөөнү мажбурлоо эмес, ойлонуу, рефлексия кылуу.

Анын үстүнө, бул дүйнөдө прогрессивдүү моделди колдонуу зарыл эмес, бул дагы фрейм. Мурунку, кээ бир салттар бар, алар шарттуу түрдө модерндин көз карашы менен жаман контекстте, тескери белги менен чечмеленет. Анан эң сонун келечек үчүн чыдамдуулукту талап кылган азыркы учур бар. Ошол эле сапатисттер

жана башка indigenous деколониялык ишмерлер өткөн күндөр биздин алдыбызда турат деп айтышат.

Келечек кандай болорун билбейбиз, бирок өткөн күн биздин алдыбызда турат, ал жандуу, ал биз үчүн ушул тапта бар, биз билбеген келечекке караганда реалдуу. Модерндүүлүк убакыттын матрицасынын мындай өзгөрүшү абдан кызыктуу иштеши мүмкүн, анан ошол эле антропоцентризм тарыхый ченемдер боюнча өтө жаңы калька экени, бардыгына мүнөздүү эмес экени, табият менен маданияттын карама-каршылыгы же карама-каршы коюлгандыгынан улам адамдар жана жаныбарлар, жандуу жана жансыз жаратылыш сыяктуу карама-каршылыктар келип чыгышы абдан талаш-тартыштуу учур болуп саналат.

Дегеле табият деген сөздүн өзү эле колониялдык түшүнүк. Муну менен биз адамдар, биз субъектпиз, анан биз эксплуатациялаган кандайдыр бир табият бар, биз, мисалы, мунай сордурабыз дейбиз. Жада калса экология дагы колониялдык дискурс болуп саналат, анткени ал жаратылышты узакка жеткире кантип натыйжалуураак эксплуатациялоону үйрөтөт. Башкалардан өзгөчөлөнбөй, өзүбүздү дүйнөнүн бир бөлүгү экенибизди көрүп, жана биз дагы эч кандай артыкчылык укугуна ээ болбогон жаныбарлардын бир түрү экенибизди түшүнүп, бул мамилени кантип өзгөртүү керек. Бул да абдан маанилүү жана ошондой эле убакыттын жана албетте келечектин, аны кабылдоо моделине туура келет.

Рано Тураева: Эгерде сиз да байкаган болсоңуз, бул Degrowth, Slow down кыймылдарды. Мен абдан кызыктуу экономисттер чогулган LSEде жакында сөз сүйлөйм. Алар жалпысынан экономикалык көрсөткүчтөрдү кайра карап чыгууну каалап жатышат. Биздин немис экономикасы жакшы иштейт, анткени биз көп машиналарды чыгардык дебей, жок, биз көп машина чыгарбашыбыз керек жана экономиканы ушуну менен өлчөшүбүз керек дешет.

Элмира Ногойбаева: Биз Байыркы Грециянын жана башка өлкөлөрдүн философиясын изилдейбиз, бирок Элери Битикчи эмне кылып жатат? Ал тайманбастык менен жана абдан кызыктуу түрдө четте калган, узак убакыт бою коммунизмдин ырчылары болгон өз философторубузду бизге кайтарып жатат. Кыргыздардын салттуу философиясында биз мындан ары алып жүрүүнү пландап жаткан концепция бар, бул жыргалчылыктын «Кут менен Жут» экологиялык концепциясы, же жаңыдан кайра ачылган «Аккан суу».

Айгерим (залдан суроо): Мен илимий чөйрөгө, алардын бир бөлүгү ушул жердегилерге «постсоветтик» деген сөздү азыраак колдонууну сунуштагым келди, анткени мен муну эфемизм катары баалайм, себеби биз постбританиялык, постжапондук же постосмондук деген сөздү колдонбойбуз. Балким биз муну менен мезгил жөнүндө айтып жаткандырбыз, бирок өлкө жөнүндө сөз эмес.

Бул «постколониялык» деген сөздүн ордуна келген эфемизм.

Мен үчүн Борбор Азиядагы коопсуздук тууралуу макалаларды окуу абдан кыйын. Мен исламофобия менен байланышкан ак европалык көрүнүштү көрүп жатам. Анан менде суроо пайда болду – бул терроризм канчалык негиздүү, чынбы? Муну менен биздин регионду дайыма байланыштырышат. Кээде мага тексттердин аркы тарабында кандайдыр бир аналитик, бул нарратив аркылуу карьера жасаган илимпоз – Борбордук Азиядагы коопсуздук боюнча эксперт тургандай сезилет. Мага кызыгы, сиз изилдөөңүзгө, оптикаңызга биздин аймактагы исламофобия компонентин канчалык камтып жатасыз.

Мадина Тлостанова: «Постсоветтик» деген сөзгө карата сиздин пикириңизге байланыштуу чакан оюм бар эле. Мен да бул сөздү абдан жактырбайм, анткени бул umbrella term, бардыгын бир чатырдын астына калкалаганга аракет кылат. Негизи

тажрыйбалар башка болгон, азыр да башка, мамиле башка. Карап көрсөк, мисалы, Прибалтика өлкөлөрү аларды такыр андай атаганды жактырышпайт, алар Чыгыш Европа деп дагы аталгылары келбейт, азыр эми Скандинавия дагы ошондой.

Бул дрейфтер түшүнүктүү, анткени беш кол тең эмес, аны эске албаса дайыма жаман болот. Эгерде биз «постколониалдык» десек, Батыш дүйнөсүндө бизди автоматтык түрдө Британ империясына кошуп коюшат. Анткени, биз бүгүн айткандай, алар Советтер Союзун жана Россия империясын империя катары көрүшпөйт.

Азыр муну такыр түшүнүшпөйт, жада калса бул темада эбак жазылып, классикага айланган 10 китепти окуганда дагы деле ишенишпейт.

Балким, башка терминди ойлоп табуу жакшы болмок, бирок сиз билесизби, постколониалдык изилдөөлөрдө бул талкуулар 30-40 жылдан бери уланып келе жатат – постколониалдыкты кантип жазуу керек – дефис мененби же бир сөз мененби деп? Ушинтип жазгандар колонизаторлук бүтү деп эсептешет, башкалары жок, уланып жатат дейт. Көрдүңүзбү, үтүргө чейин талаш-тартыштар бар.

Маселен, *postcommunist*, *посткоммунисттик* деген менин аябай кыжырымды келтирет — бул нукура батыштык терминге. Жок дегенде бир өлкөлөрдүн биринде коммунизм болгонбу?

Бирок, ошол эле учурда, менин ойумча, бул башка терминдердин жоктугунан улам жана биздин тажрыйба дагы Индия же Нигериядагыдан өзгөчөлөнүп айырмаланып турат деп бир аз айткылары келгендиктен. Ошондуктан, биз муну колдонуп келебиз, бирок негизи бул идеалдуу термин эмес, мен буга макулмун.

Асел Тутумлу: Биз улуттук идеяны, улуттук идентификацияны жаратууну изилдеп жатабыз, бул жерде советтик терминологияны көрүү мүмкүн экени абдан кызыктуу.

«Титулдук улут», «азчылыктар» деген түшүнүктөр, башкача айтканда, силер коноксуңар, мен үй ээсимин деген түшүнүк же «элдердин достугу» түшүнүктөрү уламдан улам жаралып, символикалык деңгээлде жашап, андан кийин кээ бир институттарга жана практикага айланат.

Экинчи жагынан, Виктория Акчурина деген керемет кыз советтик, материалдык чек араларды, сууларды, дамбаларды жана башка ушул сыяктууларды бөлүштүрүү мурда чогуу жашаган жамааттардын ортосундагы этникалык бөлүнүүнү түшүнүүнү кантип жаратаарын көрсөткөнү бар.

Чек араларды жана суу ресурстарын материалдык жактан бөлүштүрүү бул Борбор Азиядагы советтик индустриализацияны кайра бөлүштүрүү жана муну өчүрүп, мунун баарын постколониалдык деп айтуу таптакыр туура эместей сезилет. Анткени мунун баары советтик идеологияга сиңген белгилүү терминдер менен айтылат.

Мага да абдан кыйын, мисалы, Диана Кудайберген экөөбүз да бүгүн бул советтик кантип аташ керек, бул эмне деп көп талкууладык. Прогресссте.

Коопсуздук маселеси боюнча. Эрика Марат Борбордук Азия таанууга критикалык ой жүгүртүү боюнча чыгарылыш жасаган, ал жакта менин макалам бар, ал «From a dark matter to a dark curtain» деп аталат. Анда мен Борбор Азиядагы коопсуздук, терроризм жана башка ушул сыяктуу маселелер менен алектенген адамдардын көбү негизинен советологиядан чыккан, алар СССР кулаганда жумушсуз калып, академияга келишкенин айтып жатам. Академияда алар орус тилин колдонуп, геосаясат менен алектенишкен, анткени алар советология менен алектенген кездегидей эле болгон. Азыр мындай стратегия бул жерде дагы деле бар жана ал көптөгөн адамдарга абдан жакын – ал Борбордук Азия талаа, ал актер эмес, бул жөн гана сырттан келген көптөгөн кызыкчылыктардын булагы деп айтат. Бирок мындай көз караш жана жалпы геосаясат азыр ушунчалык катуу сындала баштады, мисалы, Джон Миршаймер менен эмне болгонун көрө алабыз – ал мындан чоң конференцияларга чакырылбай калды, бул аны абдан таарынтып жатат. Бул геосаясат илиминин бүткүл түшүнүгү толугу менен өзгөрүп жатканын билдирет жана мага ал кыска убакыттын ичинде тозокко түшө тургандай сезилет.

Тимур Надыршин: Мадинага суроом бар. Мага улуттук мамлекет идеясы да анчалык жакын эмес, мен дагы суверендүүлүк жеке адамдын, жеке үй-бүлөнүн алкагында болушу керек, ал эми бүтүндөй адам өзү мурда мамлекетке жүктөлгөн милдеттерди ишке ашырууга тийиш деген ойду карманам.

Мен өзүм үчүн чечиле элек болгон биринчи суроо жана биринчи күмөнүм – бул саясий элестетүүнү кантип жаратуу керек? Балким, сиздин долбоорлоруңуз бардыр, аны менен кантип иштейсиз? Балким, бул боюнча башка бирөө иштеп жаткандыр?

Экинчиден, бул саясий фантазия чындыгында жаңы Владимир Лениндин пайда болушуна алып келбешине эмне кылуу керек?

Мадина Тлостанова: Абдан жакшы суроо. Бул темада дагы эки күн сүйлөшсөк болот. Мен буга бир нече жыл мурун, пандемия башталганда, менин кошавторлорумдун бири, австралиялык дизайнер-философ Тони Фрай менен биргеликте эки жыл мурун жарык көргөн китеп жазганбыз. Ал «Жаңы саясий элестетүү» деп аталат. Бирок бизде эч кандай рецепт жок, биз аларда мындай элестетүү мүмкүн болушу үчүн жылыштарды талап кылган бир гана негизги маани-маңыз түйүндөрдү карап жатабыз. Бул жылыштардын арасында, албетте, геосаясий кырдаал да бар, ал ансыз деле оор болчу, бирок биз китепти жазгандан бери ого бетер начарлап кетти; булар башка өлчөмдөр, антропоцен сыяктуу кризистер, климаттын өзгөрүшүнө байланыштуу бардык нерселер жана адамдын таасирине байланыштуу бардык нерсе, биз эске албаган эмес, толук түшүнө албаган нерселер. Бул Дис-функционалдык саясат, анткени бүгүнкү күндө саясат эч бир өлкөдө эч кандай узак категориялар менен ойлонбойт, башкача айтканда, ал шайлоо циклдеринде гана ойлонот. Аң-сезим, жалпы эле билим менен болгон окуя абдан коркунучтуу. Ошон үчүн мен университетке ишенбейм деп айтып жатам, анткени университет элдин мээсин айлантып салат. Бүгүнкү күндө ал кандайдыр бир жасалма дисциплиналарга, тар адистиктерге бөлүнгөн, адамдар бири-бирин укпайт, ар ким өмүр бою кандайдыр бир тар темага сүңгүп барат.

Билимде инструменталдаштырууда бар, башкача айтканда, алар «Эмне үчүн жана эмнеге?» эмес, «Кантип?» деп сурашат. Толук инструменталдаштыруу, билимдин колдонулушу жана сатылуусунан башка эч нерсе жок, эгер отуруп алып санап, Data чогултсаңыз, мындан эч кандай жаңы элестетүү пайда болбойт. Биз көп маалыматтарды чогулткандыктан, биз аны менен эмне кылууну билбейбиз, чечмелей албайбыз, кандайдыр бир деңгээлде сын көз карашта ойлоно албайбыз.

Башкача ой жүгүртүүнүн анклавдары кайда болушу керек деген суроо туулат. Менимче, бул институттук мейкиндик болбошу керек, ал университеттер, музей боло албайт. Булар келечекке кызыккан жана анын болушун каалаган сынчыл адамдардын кээ бир жамааттары. Бул бир топ утопиялык үгүлүшү мүмкүн, бирок мындай анклавдар дүйнөдө бар, алар кээде абдан күтүүсүз жерлерде пайда болот.

Эгерде улуттук мамлекетке альтернативалар жөнүндө сөз кыла турган болсок, менин жаңы жазып жаткан китебим ушу жөнүндө. Бул кандайдыр бир жаңы, бардыгын бириктирип, бир бүтүнгө бириктирген универсалдуу долбоор болбошу керек, ал ошондой эле жергиликтүү улуттук мамлекеттери болбошу абдан маанилүү, бул жалпысынан биз көрүп тургандай абдан жагымсыз нерсе жана алар албетте 18-19-кылымдардын жаңырыгы, Россиядагыдай капчысынан чыгып келген империялар болбошу керек.

Менин оюмча, кызыктуу идея, мисалы, аймактык идентификация жөнүндө. Мисалы, Европада буга чейин эле бир нече мындай анклавдар бар болгон, алар бир нече ар кандай улуттук мамлекеттер сыяктуу көрүнгөнү менен, экономикалык жана социалдык, анын ичинде аймактык коомчулук жана иденттүүлүк бар. Башкача айтканда, адам өзүн белгилүү бир аймактын тургунумун деп ойлойт. Бул тарыхый негизге ээ болушу мүмкүн, бирок ал гана эмес, балким, заманбап да

болушуму ыктымал. Бул шаардык иденттүүлүк болушу мүмкүн, башкача айтканда, адам мен өзүмдү бул өлкөлүк эмес, шаардык деп эсептейм, мен өзүмдү бул шаар менен байланыштырам жана өзүмдү ушундай деп ойлойм деши мүмкүн.

Мындан тышкары, сиз түшүнүп жатсаңыз керек, биз жаңы элдердин чоң миграциясынын башталышында жашап жатабыз, анткени биз көрүп жаткан бул коркунучтуу геосаясат менен байланыш жана климаттын өзгөрүшүнө байланыштуу, ушул кылымдын орто ченинде, ушул 21-кылымдын, миллиондогон жана миллиондогон качкындар климатка байланыштуу пайда болот, анткени көптөгөн өлкөлөрдө жашоо мүмкүн болбой калат. Бул эл аралык укуктун бүтүндөй системасы талкаланат, эгерде биз ага чейин аны өзгөртпөсөк, албетте, эгерде адамзат бул боюнча бир нерсе кылууга аракет кылбаса.

Миллиондогон адамдар бир жакка чуркап баратса, периметри боюнча тосмолорду курсаңар да чек араны кармай албайсыңар.

Бирок муну саясат кыла албайт. Андыктан дагы кеч боло электе бул багытта кандайдыр бир иш-чаралар жүргүзүлүшү керек.

Элмира Ногойбаева: Мен Ботакөз айтып жаткан империянын күнөөсүздүгү тууралуу айткым келет. Менимче, бул өтө маанилүү термин, анткени биз эч качан орус деген сөздү башка мааниде сүйлөгөн эмеспиз. Ансыз деле аны сындыруу мен үчүн абдан кыйын, бирок бир жума мурун мен калмактан келген бир укмуш жигитти жолуктурдум, ал мерч жасап кара толстовка кийип алган экен, анда «мен орус эмесмин» деп жазылган. Мен муну экстраваганттуу экен деп ойлоп койдум. Аны менен баарлашып, интервью алдым, аты Алдар, эмнеге мындай маанайда экенин сурасам, назик жылмайып, эмне үчүн экенин айтты. Бул Ботакөздүн курмандык жана каармандар жөнүндөгү экинчи тезиси. Мына, Калмакстанда бул мобилизация башталып, бир нече ай мурун баарыбызды аянтка чогулуп мындай дешти: «Ооба, биз калмакпыз, бирок азыркы согуштун шартында баарыбыз орус болушубуз керек. Эми баарыбыз оруспуз». Жигердүү мобилизация башталып, Бурятия, Тыва, Калмыкиядан келген жигиттер мобилизациянын ар кандай учурларын, алар кантип чогултулуп, жөнөтүлүп жатканын, энелердин, аялдардын нааразычылыгы кантип басылганын айтып беришти.

Бул антимилиитаристтик позиция. Бул этникалык эмес, жада калса, колонияга каршы эмес, антимилиитаристтик позиция, муну бул жигит ушундай айткан. Менимче, бүгүнкү күндө чындап эле визуалдык жана оозеки тилдер абдан көп. Украинадагы согуш башталгандан кийин ушунчалык катализация болгон бул пост... дегенди биз аныктап белгилей да албай калдык. Бул тил. Бирок аны түзөрүбүздөн эч күмөнүм жок, 8 жылдан бери тынымсыз ушуга туш болуп, тынымсыз талашып-тартышып, тандап келе жатабыз. Бири-бирибизди түшүнүшүп, бирге жаратып, алдыга жылыш үчүн бизге ушул жалпы тил керек.

Менимче, биздин ортобузда чынчыл жана кызыктуу, терең талкуу болду.

6. ВИЗУАЛДЫК ЧАГЫЛДЫРУУДАГЫ ЭС ТУТУМ

Гамал БОКОНБАЕВ

Наталья АНДРИАНОВА

Дискуссия

Диана УХИНА

Гулнара КАСМАЛИЕВА

жана Муратбек ДЖУМАЛИЕВ

Жазгүл МАДАЗИМОВА

Диана РАХМАНОВА

Дискуссия

**Гамал
БОКОНБАЕВ,**
искусство таануучу,
Төлөн музейдин
директору
(Кыргызстан)

«АКЫНДАР» КАРТИНАСЫНДА АКЫНДАР КУСӨМдин жыйнагынын чыгармаларынын мисалында визуалдык эс тутумду кайра карап чыгуу

Алина Матвиенконун изилдөөсү. Тээ 2007-жылы Гапар Айтиев менен Жакул Кожаметовдун «Акындар» картинасына чакан комментарий беришим керек эле. Анан мен сүрөттөгү каармандардын баарын биле бербегенибизге таң калдым. Кээ бирин ар бир адам билет! Ортодо Саякбай Каралаевдин отурганы дароо эле билинип турат; анын сол жагында — композитор Абдылас Малдыбаев. Гапар Айтиев 1949-жылы (№ 2 ил.) укмуштуудай портретин тарткан Муса Баетовду таануу оңой эле. Калык Акиевди да тааныса болот, анын портретин 1939-жылы Семён Чуйков тарткан (№3 ил.). Оң капталында далысын көрүүчүгө каратып, колуна папканы кармап отурган Гапар Айтиев. Анын жанында Аалы Токомбаев тартылган деп көпчүлүгү айтат. Көз айнекчен болгону күмөн жаратат: жазуучунун көз айнек тагынган бир дагы сүрөтү жок.

Биздин илимий-изилдөө адабияттарыбыздан «Акындар» тобунун портретинде акындар тууралуу башка маалыматтарды таппадым. Маселен, «Кыргызстандын көркөм сүрөт искусствосу» аттуу монографиясында бул картина тууралуу эң абройлуу искусство таануучу Жамал Үмөталиева мындай деп жазат: «Акындарда» республиканын сүрөтчүлөрүнүн алдында эң оболу көп фигуралык топтук портретти түзүү маселеси туруп (1956-ж. 1957) аны ийгиликтүү жеңишкен... Анда кыргыз музыканттары, ырчылары жана композиторлору, искусство адамдары тартылган... Топтук портретти түзүү үчүн чеберлер ар бир тартылган адамдын жүзү даана көрүнүп тургандай композициялык чечимди издеши керек эле, анан да ар бирине эң мүнөздүү позаны табуу керек болчу. Анын үстүнө сүрөтчүлөр бардык каармандар ички, психологиялык жактан тыгыз байланышта болгон ушундай композицияны издешкен. Ал эми сүрөттүн авторлору каармандарды ушундай чечмелөөгө жетише алганын айтып өтүү керек.

Искусство таануучу картинанын композициясына деталдуу талдоо жасаган, бирок конкреттүү бир фамилия жок. Анда акындар гана эмес, «кыргыз музыканттары, ырчылары жана композиторлору, искусство адамдары» тартылганы белгиленген.

2012-жылы Гапар Айтиевдин 100 жылдыгына карата илимий конференция өтмөкчү болуп, ошол кездеги Tolon Museum музейинин координатору Алина Матвиенкого «Акындар» картинасын изилдеп, кимдин ким экенин аныктоого аракет жасап көрүүнү сунуштадым.

Алина тапшырмага абийирдүүлүк менен мамиле жасап, анын кеңири изилдөөсү «Гапар Айтиев – биринчи улуттук сүрөтчү» жыйнагында жарык көргөн. Алина сүрөттө көрсөтүлгөндөр: 1. Осмонкул Бөлөбалаев (1888-1967). 2. Саид Бекмуратов (1901-1966). 3. Мыскал Өмүрканова (1915-1976).

4. Калык Акиев (1883-1953). 5. Муратаалы Курөңкеев (1860-1949). 6. Алымкул Үсөнбаев (1894-1963). 7. Абдылас Малдыбаев (1906-1978). 8. Саякбай Каралаев (1894-1977). 9. Барпы Алыкулов (1884-1949). 10. Карамолдо Орозов (1883-1960). 11. Муса Баетов (1902-1949). 12. Муратбек Рыскулов (1909-1974). 13. Ыбрай Туманов (1885-1967). 14. Аалы Токомбаев (1904-1988). 15. Гапар Айтиев (1912-1984) экенин аныктап чыкты.

Ыңгайлуу болсун үчүн акындардын атын солдон оңго карай, кыргызча жазылышы менен атайбыз. Алина сүрөттүн оң жагында көрсөтүлгөн эки маданият ишмеринин аты-жөнүн так аныктай албаганын тактайт. Булар Карамолдо Орозов менен Барпы Алыкулов болушу мүмкүн. Бардыгы болуп 15 каарман бар. Акындар көп болгондуктан алардын санын кандайдыр бир жол менен чектөө керек болчу. Ал эми СССРдин союздук республикаларынын санын билдирген символикалык он беш саны негиздүү аргумент болгон. Же балким кокусунан болуп калгандыр. Алина сүрөтчүлөр бул сүрөттү Маданият министрлигинин буйругу менен тартканын, демек, каармандарды тандоодо ведомствонун жооптуу кызматкерлери чоң таасир эткенин аныктады. Изилдөөчү мындай деп белгилейт: «Сүрөттөлгөн инсандар өз доорунун көрүнүктүү инсандары – СССРдин эл сүрөтчүлөрү болгон». Бирок бул андай эмес. Кээ бирлери 1958-жылы Эл артисти наамын алса, айрымдары маданиятка эмгек сиңирген ишмер гана болуп калат.

Ошондой эле, композициянын курамы эки бөлүккө бөлүнүшү мүмкүн экендиги белгиленет. Сол жакта негизинен «музыкалык аспаптар менен улуттук кийим кийген элдик музыканттар». Оң жакта көбүнчө «заманбап европалык кийимдерди кийген» каармандар жайгашкан. «Алымкул Үсөнбаев комуз чертип, Ыбрай Туманов комуз күүлөөдө». Бул жерде Алина ката кетириптир: комузду Карамолдо Орозов күүлөп жатат, оңураак жагында Ыбрай Туманов капталынан тартылган.

Алинанын айтымында, сүрөттү жаратуу процесси Сүрөтчүлөр союзунун имаратында, Гапар Айтиевдин устаканасында жүрүп, каармандар ошол жакка чакырылышкан. Белгилей кетсек, сүрөтчүлөр союзунун имаратында мынчалык чоң кеңсе жок. Менимче, сүрөттөгү акындар чогулган кабинет Жазуучулардын чыгармачылык союзунун, балким, композиторлор союзунун төрагасынын кабинети катары жасалган: дубалда Токтогул Сатылгановдун, Максим Горькийдин портреттери илинип турат. Кабинет сахналаштырылган, а балким ойдон чыгарылган. Алар эмне кылып жатышат? Алина жооп «столдун үстүндө жаткан ак барактарда» дейт. Бул барактар сүрөттөлгөндөрдүн баарын бириктирет. «XX кылымдын башынан бери Кыргызстанда элдик оозеки чыгармачылыкты бекемдөө боюнча абдан маанилүү иштер жүргүзүлүп, элдик ырлардын байыркы обондору жана аспаптык чыгармалар нота менен жазылып алынган». Элдик чыгармачылыкты сактоо жана өнүктүрүү – чыгарманын негизги идеясы!

Фрагментардык изилдөөлөр. Кезинде акындар Молдобасан Мүсүлманкулов, Калык Акиев, Осмонкул Бөлөбалаев, Алымкул Үсөнбаев, Карамолдо Орозов, Ыбрай

Туманов тартылган сонун фотосүрөттүн (№4 ил.) жардамы тийди. Сүрөт 1953-жылга чейин тартылган. Ал жылы Калык Акиев дүйнө салат. Сүрөт композиторлор союзунда тартылган болушу мүмкүн; балким, ал сүрөтчүлөргө сүрөт идеясын бергендир жана ал кээ бир композициялык чечимдерди кабыл алуу үчүн негиз болуп калганы анык. Сүрөт мурунку божомолдорду ырастап, схемада Алина Матвиенконун изилдөөсүндө болжолдонгон 5-саны Муратаалы Күрөнкеевдин ордуна Молдобасан Мусулманкуловдун сүрөттөлүшү мүмкүн экенин көрсөттү. Муну Кожажметов Жакул жасаган этюд (№ 5 ил.) да ырастап турат. КУСӨМинин сайтындагы «Акындар» картинасына тартылган эскиздин каарманы жаңылыш «Молдобасанов» деп аталат. Айтмакчы, бул этюдга караганда, сүрөттүн биринчи идеялары 1953-жылы пайда болгон.

Матвиенко диаграммадагы 9-номердеги Барпы Алыкулов (1884-1949) деп белгилеген каарманга шектенүүлөр болгон. Бул Токтонали Шабданбаев (1896-1978) болушу мүмкүн экенин сүрөттөрдөн да аныктоого болот. Мындай билдирүүнүн башка себептери бар, бирок алар жөнүндө кийинчерээк. Андан сырткары, арткы планда башын колу менен жөлөп турган, диаграммадагы 12-номердеги Муратбек Рыскуловго окшош. Абдан окшош болсо дагы, бирок баары бир акындын сүрөтү тартылган деп болжолдоо логикага ылайыктуураак. Бул жерде мыкты актердун болушу орундуу эмес. Сүрөттөргө таянып, бул Ысмайыл Борончиев (1910-1978) деп ишенимдүү айтууга болот. Бул жерде дагы мындай билдирүүнүн башка себептери бар, бирок алар жөнүндө кийинчерээк.

Гапар Айтиев да акын эмес. Аалы Токомбаевдин образы жогоруда айтылгандай чоң күмөн туудурууда. Айтиев Советтик Кыргызстандын чыгармачылык союздарынын председателдеринин образдарын түзгөн деп болжолдоого болот. Абдылас Малдыбаев 1948-1968-жылдары Композиторлор союзунун башкармалыгынын төрагасы болгон; Гапар Айтиев 1952-1968-жылдары Сүрөтчүлөр союзунун башкармалыгынын төрагасы болгон. Бирок Аалы Токомбаев Кыргызстан Жазуучулар союзун 1934-49-жылдары жетектеген (үзгүлтүк менен).

Мындай деңгээлдеги картина партия менен өкмөттүн кыраакы камкордугу астында түзүлгөндүгүн дагы бир жолу кайталап айтуу ашыктык кылбайт. Ошондуктан Аалы Токомбаевдин фигурасы өзгөчө чечүүчү доордо көйгөйлүү болгон. Аалы Токомбаев 1947-жылы «Звезда» жана «Ленинград» журналдары боюнча кабыл алынган токтомдорго байланыштуу партиялык сынга дуушар болгон. Айтиев эч нерсеге карабай досунун образын жараткан, балким, бул «оттепель» доорунун кандайдыр бир белгиси болсо керек. «Акындар» картинасы жаралган ошол жылдары Азиз Салиев Жазуучулар союзунун башкармасынын төрагасы болуп турган, бирок сүрөттөлгөн сүрөт ага такыр окшошпойт.

Айтиев негиздөөчүлөрдүн образын көрсөткөн болушу мүмкүнбү? Ушундай ардактуу, кыйла расмий наам да болгон. Гапар Айтиев өзүн Советтик Кыргызстандын профессионалдык көркөм сүрөт искусствосунун, Малдыбаев профессионалдык музыканын, Токомбаев профессионалдык адабияттын негиздөөчүсү катары көрсөткөн.

Ошентип, Алина Матвиенконун изилдөөсүнүн жыйынтыгында бир аз өзгөрүүлөр болуп, акындардын тизмеси мындай боло келди: 1. Осмонкул Бөлөбалаев (1888-1967). 2. Саид Бекмуратов (1901-1966). 3. Мыскал Өмүрканова (1915-1976). 4. Калык Акиев (1883-1953). 5. Муратаалы Күрөнкеевдин (1860-1949) ордуна Молдобасан Мусулманкулов (1883-1961). 6. Алымкул Үсөнбаев (1894-1963). 7. Абдылас Малдыбаев (1906-1978). 8. Саякбай Каралаев (1894-1977). 9. Барпы Алыкуловдун (1884-1949) ордуна Токтонали Шабданбаев (1896-1978). 10. Карамолдо Орозов (1883-1960). 11. Муса Баетов (1902-1949). 12. Муратбек Рыскуловдун (1909-1974) ордуна Исмайыл Борончиев (1910-1978). 13. Ыбрай Туманов (1885-1967). 14. Аалы Токомбаев (1904-1988). 15. Гапар Айтиев (1912-1984).

Баары бир деле бул акыркы версия эмес деген сезим бар болчу. Мындай тарыхый мааниге ээ, топтук портреттерде негизги суроо катары түбөлүктүккө талапкерлер кандай принциптин негизинде тандалып алынат деген суроо болуп келет.

«Акындар» картинасында кимдин элеси тартылышы керек эле? Жамал Үмөталиева буга чейин айтылган монографиясында мындай деп белгилейт: «Чыгарманын жетишсиздиги – түстүн бошондугу. Түстөрдү жалгаштыруудагы ийгиликсиздик көптөгөн эл акындардын көзү өтүп кеткендигине байланыштуу сүрөтчүлөрдү чыгармачылыгында фотосүрөткө кайрылууга аргасыз кылгандыгында. Бул, албетте, чыгарманын кооздук жагына терс таасирин тийгизген».

Бирок бул эскертүү сүрөткө киргизүү үчүн талапкерлерди тандоо принциптерин түшүндүрбөйт. Ал эми мындай принцип – атактуу төкмө акындардын көзү тирүүлүгү же өтүп кеткени – ишти ого бетер татаалдаштырмак. Акындар көп болгон, алардын ар бири боюнча авторлордун жана министрликтин ынанымдуу, жүйөлүү чечимдери болушу керек эле. Ал убакта бул мамлекеттик маанидеги маселе болчу. Сягы, акындардын тизмеси жогорку даражадагы чарбалык жана партиялык кызматкерлер тарабынан бекитилген. Мүмкүн булар ошол кездеги атактуу, чыгармачылыгы менен Совет бийлигин даңазалаган акындар болгондур! Өмүр баяндарын, чыгармаларын талдоо өзүнчө изилдөөнүн милдети. Ар биринин маанилүүлүгү жөнүндө талаш-тартыш эч кандай майнап бербейт. Бирок ошол жылдарда совет элине эмгегинин сиңгенинин талашсыз бир көрсөткүчү бар эле, ал Москвадагы кыргыз искусствосунун декадаларына катышуу болгон!

Маалымат үчүн: 1939-жылы Москвада кыргыз искусствосунун биринчи декадасы өтүп, ага Кыргыз мамлекеттик музыкалык театры катышып, биринчи улуттук «Ай-Чүрөк» операсы, ошондой эле «АЖАЛ ОРДУНА» жана «Алтын кыз» музыкалык драмалары коюлган. Ырчылар, бийчилер, манасчылар, акындар өнөр көрсөтүшкөн. Республиканын театр жана музыка искусствосунун 70тен ашык ишмерлери Ата-Мекендин жогорку сыйлыктары менен сыйланышкан.

1958-жылдын октябрь айында Москвада кыргыз искусствосу менен адабиятынын экинчи декадасы болуп өткөн. Ага опера жана балет театры, кыргыз жана орус драма театрлары, Кыргыз мамлекеттик филармониясы катышты. Бардык артисттер советтик искусствону өнүктүрүүгө кошкон зор салымы үчүн сыйлыктарды алышты.

Сүрөткө алдыдагы 1958-жылдын экинчи декадасына катыша турган акындар чогулушу мүмкүн эле. Сөзсүз 1939-жылдын экинчи декадасынын катышуучулары да болгон. Албетте, алар элдик чыгармачылыкты түбөлүккө калтыруу үчүн чогулушкан – бул чыгарманын негизги идеясы! Бирок акындар чогулушу көшөгө артында катышуучулардын тизмесин тактоо максатында болгон. Ошондой эле Москвадагы жооптуу спектаклде кандай чыгармаларды аткара тургандарын көрсөтүшөт эле. Аткаминерлердин мыкты идеясы!

Москвада өткөн кыргыз искусствосунун 1-2-декадасына төмөнкү акындар катышкан: Саид Бекмуратов, Алымкул Үсөнбаев, Молдобасан Мусулманкулов, Саякбай Каралаев, Карамолдо Орозов, Ыбрай Туманов.

II декадада гана: Осмонкул Бөлөбалаев, Мыскал Өмүрканова, Исмаил Борончиев, Токтонали Шабданбаев. Акыркы экөө 1958-жылы Кыргыз ССРинин эл артисти деген наамга ээ болуп жана ушундан улам алар сүрөттө чагылдырылып калышкан.

Баса, Аалы Токомбаев, Абдылас Малдыбаев, Гапар Айтиевдер да экинчи декаданын катышуучулары болушкан. Ошентип, топтун портретинде тартылган 12 акындын 10у булар Москвадагы II декаданын болочок катышуучулары деген ойго төп келишүүдө. 1-декадага Калык Акиев менен Муса Баетов гана катышып, 2-декадага жетпей өтүп кетишкен. Эмне үчүн сүрөт тартылган убакта тирүүлөрдүн арасында маркум болгондору да сүрөттөлүп турат? Булар Калык Акиев (1883-1953) жана Муса Баетов (1902-1949). Акиевдин катышуусун анын планда болгондугу менен түшүндүрүүгө болот (сүрөттүн айрым эскиздери 1953-жылга таандык). Бирок Баетовдун пайда болушун түшүндүрүү кыйын. Анын үстүнө ал акындыкка караганда көрүнүктүү ырчы, обончу. Муса Баетов Гапар Айтиев өз убагында анын портретин тартканы үчүн сүрөткө түшүп калганбы? Бирок кыраакы аткаминерлер мындай негиздемени жаратышмак эмес.

Эмне үчүн сүрөттө Атай Огонбаев жок? Бул үч акын Калык Акиев, Алымкул Үсөнбаев жана Атай Огонбаевдин (№7 ил.) эң сонун сүрөтү бар. Балким, Сталин аны мактаганы үчүнбү? 1-декаданын алып баруучусу Ашыраалы Боталиевдин 1974-жылы «Ленинчил жаш» гезитинде айткан бир окуясы бар: «Бир нече чыгармадан кийин кезек Атай Огонбаевге келди. Мен аны жарыя кылып, сахнага отургуч, табуретка койдум. Атай чыгып, отуруп алып, комузда ушул күүнү черте баштайт (Ак тамак, Көк тамак). Виртуоздук аткарууну көргөн Сталиндин жүзүндө таң калуу көрүнүп турду. Ал кол чаап баштады. Зал да кол чаап баштады. Сталин аткаруудан кийин Атайдын колунан кармап: «Мен аны сөөксүз деп ойлодум», – дейт. Атай Огонбаев 1956-жылдан кийин партиянын 20-съездинде жеке адамдын культу жоюлгандан кийин Сталиндин сүйүктүү фигурасы катары ыңгайсыз фигура болуп чыга келди деп божомолдоого болот.

Бирок, эмне үчүн сүрөттө кийинки татыктуу акындар жок? Токтогул Сатылгановдун акыркы окуучуларынын бири Шекербек Шеркулов (1902-1980). Москвада өткөн кыргыз искусствосунун 1-декадасында Шекербек Шеркулов республикалык филармониянын комузчулар ансамблинде ойноп, Москвада өткөн кыргыз искусствосунун 2-декадасына ийгиликтүү катышкандыгы үчүн «Ардак Белгиси» ордени менен сыйланган.

Чалагыз Иманкулов (1889-1980) революцияга чейин эле белгилүү акын-импровизатор жана комуз жасоонун устаты катары белгилүү болгон. Анын колунан жаралган комуздарда кыргыз музыкасынын классиктери ойночу. Сүрөттө Коргол Досуев (1890-1962), Абдыкалык Чоробаев (1896-1979) сыяктуу элдик чыгармачылыктын кадыр-барктуу өкүлдөрү жок. Дагы бир катар татыктуу ысымдарды атаса болот. Аларга он беш талапкердин тизмесинде орун жетпей калдыбы? ... Эң логикалуу божомол бул: полотнодо тартылгандардын баары ошол убакта көзү тирүү акындар болушу керек эле. Алардын бардыгы Совет бийлигин жигердүү даңазалап, Москвада өткөн кыргыз искусствосу менен адабиятынын экинчи декадасына катышууга талапкер болушкан. Калык Акиев менен Муса Баатовдун ордуна башка каармандар бар болчу, бирок эмнегедир алар ылайыксыз болушуп аларды алмаштырып салышкан. Мөөнөтү келип бараткандыктан, аны кечендетүү мүмкүн эмес болчу, ал эми авторлор алмаштырылган каармандарды алар үчүн оңой жана тезирээк чагылдырган каармандар менен алмаштырышкан. Жогоруда айтылгандай, Айтиев үчүн Муса Баатов ушундай каарман болгон, ал анын портретин 1949-жылы тарткан. Буга чейин Калык Акиевдин портретинин эскизин Жакул Кожаметов тарткан. Ал эми 1958-жылы Москвада кыргыз искусствосу менен адабиятынын экинчи декадасы болуп өткөн жылы авторлор коллективдүү портреттин ушул акыркы жыйынтыгын Маданият министрлигине тапшырышкан. Сүрөт чыкты, бирок каармандарды тандоо кызыктай, табигый эмес көрүнөт. Бул көптөгөн жашыруун чечимдер үчүн мүнөздүү. Бул алысты көздөгөн билдирүү! Жана жаңы изилдөө үчүн тема.

Акындардын кимиси ылайыксыз болушу мүмкүн? Жана кандай себептерден улам? Абдан ынандымдуу бир божомол бар. Аалы Токомбаевдин ордуна акын, кыргыз фольклорун жыйноочу, Манасчы Ыбрайым Абдырахманов тартылып калышы ыктымал эле. Муну ал 30-жылдарда тартылган фотосүрөттөн да түшүнүүгө болот (№6 ил.). Ыбрайым Абдырахмановго окшош адамга Аалы Токомбаевдин чачын тартып коюшкандай көрүнөт. Ал эми кээ бир айырмачылыктар жана көз айнек – бул каарманды көчүрүп тартуунун ачык далили болуп саналат.

А балким Ыбрайым Абдырахманов да Манасчы катары ылайыксыз болуп калгандыр? Ал Манасчыдай эмес болгонбу? Толук мүмкүн. 1952-жылы октябрда Кыргызстан КП (б) БКнын бюросу «Манас» эпосу жөнүндөгү маселени карап чыгып, эпос элдик мазмун менен катар «феодалдык-клерикалдык идеологияга» сугарылганын белгилеген. Бул маселеде, кыязы, совет-кытай достугу (эпостун сюжеттеринин биринде кыргыздардын Кытайга жасаган жортуулу жөнүндө баяндалат) тууралуу ар кандай спекуляциялар жасалса керек. Бирок конкреттүү акындардын куугунтукталганы боюнча конкреттүү маалыматтар жок.

**Наталья
АНДРИАНОВА,**
*Эсимде» изилдөө
аянтчасынын көркөм
долбоорлорунун
куратору
(Бишкек,
Кыргызстан)*

*Бул текст
«Эсимде» изилдөө
аянтчасынын «12»
долбоорунун бир
бөлүгү катары
жазылган.*

ОЛЬГА МАНУИЛОВА ЖАНА «АНТИКАЛЫК СОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАН»

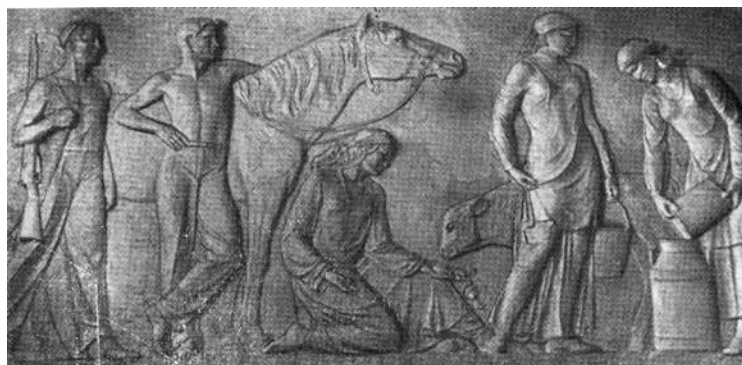
Тарыхый маалымат: Ольга Максимилиановна МАНУИЛОВА (1893, Нижний Новгород – 1984, Фрунзе) сүрөтчү, скульптор. 1939-жылдан тарта советтик Кыргызстанда жашап, эмгектенген. Азыркы Бишкек, Фрунзе шаарындагы имараттардын (Опера жана балет театры, Прокуратура, Кыргызпотребсоюз ж.б.) бир катар скульптуралардын жана барельефтердин автору. Ошондой эле И. Панфилов, Ж. Бөкөнбаев, М. Күрөңкеев ж. б. эстеликтеринин автору. Кыргыз ССРинин эл сүрөтчүсү (1959-жыл).

Ольга Мануйлованын ысымын укканда эң башкы сезим – бул ыраазычылык. Жасаган иштерине жана аны кылган ыкмаларына терең ыраазычылык. Сиздей адам, балким, көркөм дүйнөдө көп кездешпеген «жалпы макулдук фигураларынын» бири.

Ал бактылуу тагдырдын сүрөтчүсү болуп калгандай. Мануйлова дүйнөдөгү жалгыз скульптор эмес, бирок биздин аймактагы бул өнөрдү өздөштүргөн биринчи аял. Биринчилерге ар дайым кыйын деген кеңири таралган сөз башка планды камтыйт, Биринчи өнөрпоз кийин келгендерге караганда алда канча көптү жасай алат. Дээрлик бош жерде эрежелердин жоктугу чоң мүмкүнчүлүктөрдү берип, дөңгөлөктөрдөн баштап, жаңы технологияларды, тажрыйбаларды жана жаңы эрежелерди түзүүгө түрткү кылды.

Менимче, биз Мануйловага башка нерселер менен катар «АНТИКАЛЫК СОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАН» үчүн алкыш кылышыбыз керек. Ал аны иштеп чыккан жана ишке ашырган скульптор. Прокуратуранын имаратындагы фриздин асыл токтоолугу жогорку классикалык сапатта түшүрүлгөн. СССРдин масштабында бул уникалдуу болгон эмес феномен — Москвадагы ВСНХ-ВДНХда «советтик антикалык» эстетика бир кыйла санда курулган. Ошол жерде Өзбекстандын ВДНХ павильонунда Мануйлованын «Чыгыш антикасы» башталды. Бирок Фрунзеде ал бул тармактын эң биринчиси болсо керек. Ал революциячыл жана новатор болгон эмес, ал багыт алып келип, аны канондук бүтүрүүгө жеткирген адам болгон.

Советтик сүрөт мифологиясы жалпы кабыл алынган образдардын жыйындысынан тышкары өзүнүн жергиликтүүлүк өзгөчөлүктөрүнө ээ. Бул жөн гана каармандардын фенотиби, жасалгасы жана кийими эмес... Буга Мануйлова жергиликтүү жашоонун кандайдыр бир ички түзүлүшүн, анын бар экендигин түшүнүүнү кошумчалады. Прокуратуранын имаратындагы фризде байыркы гректердин азиялык өңү түшүрүлгөн баатырлар жасаган эмес, эркектер менен аялдардын толугу менен жергиликтүү образы чагылдырылган жана бул чындык жана сулуулукту сүрөттөйт. Мануйлованын Азияны кабылдоо экзотикага суктануу жана сүйүү сезиминен алыс, ал органикалык

Прокуратуранын имараты, Бишкек (Фрунзе), Фото 2023-ж.

«Конституция» фризи, фрагменттер, 1940-ж. О.Мануйлованын «Эскерүү барактары» китебинен, 1980-ж.

жана табигый, анткени тамыры анын Ташкент-Самарканддык жаш кезине, андан кийинки Фрунзедеги жашоосуна жана чыгармачылыгына барып такалат. Мануйловдан Киплингдик «ак адамдын жүгү» сезими жок...

Фриз «СССР Конституциясы» (башка аты — «Эмгек») Прокуратуранын имаратында, бардыгы 84 чарчы метр. Бул диптихти түздөн-түз созулган «Алтын доор» метафорасынын советтик окуусу катары кароого болот.

Азыр – аны алыскы өткөндө жайгаштырган грек-римдиктерден айырмаланып, «Алтын доор» оорулар жана кайгыдан алыс, анда жашаган адамдар жаш, күчтүү жана сулуу, эгерде алар карып калса, анда бул акылман, бактылуу карылык. Эч кандай өлүм жок. «Доор» эки символикалык түрдө ачылат, гербдин сол жана оң жагындагы рельефтер: шарттуу «Айыл чарбасы» жана «Өнөр жай». Рельефтин эки жарымында жылаңач денеси бар көптөгөн жигиттер чагылдырылган – алар грек баатырларындай машыккан эмес, бирок булчуңдуу, жакшы физикалык активдүүлүк менен таанышы бар, жашоодогу чыктыктай. Мылтыкчан адам, атчан, жүзүм терүүчү, бүркүт жана аскер адамы... Сулуу контрпоста турган же антикалык

позаларда отурган аялдар. Алар кудайларга окшош, бүктөмдүү көйнөктөр хитондорго окшош, ал эми сүт идиштери жана алардын артындагы музоо Зевс буканын кейпин жана сүттүн көбөйүшүн чагылдыргандай.

Эмгекти даңазалоо биринчи кезекте искусстводогу социалисттик реализм, бирок прокуратурадагы Мануиловалык фризинде – бул эмгектин табигыйлыгынын, анын органикалык жана курчап турган дүйнө менен гармониясынын демонстрациясы, жок эле дегенде, ойлоп табылган «Алтын доордун» алкагында жасалган.

Мануилованын чыгармаларынын бири тууралуу искусство таануучу Гамал Бөкөнбаев мындай деп жазган : «Устат эч кандай кайгы жана толкундануу жок форманы оңой эле тапкан. Анын иши чагылдырылган антикалык идеалдарга окшош универсалдуу образды жаратууга умтулуу... ортосундагы жакшы баланс – теманын актуалдуулугу жана эскирген түшүнүктөр».

Эгерде диптихтин сол тарабы жердин жана түшүмдүн кудайы Деметер падышалыгы болсо, оң жагы Согуш кудайы Арес, жалпы өнөр жай мүнөзүнө карабастан (кең троллейбусу, дөңгөлөк араба, каскалар, илгичтер жана балкалар). Жер шары, билим жана илимдин кадимки аталышынан тышкары, «биздин антикалык» дүйнөлүк мейкиндикте, аны дүйнөлүк тарыхка тартуу кылат. Фриздеги «Алтын доор» тынчтык жолу менен баратат, бирок... «эртең согуш болсо, эртең өнөктүк болсо...» – аскерлештирилген каармандар диптихтин эки бөлүгүн тең «ачат» же «жабат». Ал тургай, пионерлер дүбүрт салып, кыязы, кээ бир аскердик сигнал белгилери. Ийилген баннер курман болгондорго ишарат кылып жаткандай. Барельеф 1940-жылы жасалган. Улуу Ата Мекендик согушка чейин, бирок ошол кездеги маданияттын курмандыктарга барууга даярдыгы жана ал тургай пландаштыруу сыяктуу.

Эгерде 1952-53-жылдардагы опера театры үчүн жасаган эмгектериңизди «антикалык» метафорасы аркылуу карай турган болсок, анда бийчилер менен желекчен кыз (предметтеги борбордук топ) гректердин баканттарынын/маенаддарынын аналогдору экендиги талашсыз.

Тактап айтканда жерден алынган түшүм жана эмгек. Бул эмгекте пахта бутактары, буудайдын боолору жана жүзүмдүн боолору менен көп чагылдырылган. Бүгүнкү күндө бул тамак-аштын көптүгүнүн символикалык компенсация катары көбүрөөк каралса керек. СССРде адамдар согуш жылдарында, андан соң 1940-жылдардын аягындагы ачарчылыкты баштан кечирди. Опера театрынын педиментиндеги «Алтын доор» кереметтүү, бай, мол көрүнүп, эң негизгиси чексиз келечекке жолду чагылдыргандай.

Конформист эмес скульпторлор жок болсо керек. Алар «же сөөк коюуда же бийлерде ойношу» керек. Сиздин учурда бул: башка дүйнөгө кеткендердин эстеликтеринен (Бөкөнбаев, Панфилов, Токтогул) театр балериналарынын образдарына чейин. Скульпторлор абсолюттук идеалист боло алышпайт, алар дүйнөнүн материалдуулугун сүйүп, бапестеп баалашы керек, бул алардын өнөрүнүн бир бөлүгү. Балким, популярдуу массалык маданият үчүн өтө таза болгонсуз.

Мануилованын профессионалдык чөйрөдө эмгегин урматтоо талашсыз. Бирок искусствонун жалпы линиясы скульптура, менимче, анын жолу менен эмес, Садыков жана Шестопдун жолу менен кеткендей. Бул көрүнүш жаман эмес, жакшы эмес, жөн гана ушундай болду...

«Убакытты тандоо мүмкүн эмес, адамдар анда жашайт жана өлөт» (А. Күшнер)... Бул адамдарга гана эмес, эстеликтерге да тиешелүү.

ДИСКУССИЯ

Мадина Тлостанова, дискуссант: Мен көптөн бери деколониялык искусство менен алектенип, бул темада көп сандагы сүрөтчүлөр менен кызматташып жүргөндүктөн, бүгүн уккан жана көргөн нерселерим менен параллелдерди келтирүүгө аракет кылдым.

Гамал Бөкөнбаевдин төкмө акындар тууралуу биринчи баяндамасы абдан кызык экен, өтө кызыктуу маалыматтар топтолуптур. Мен дароо эле ар кандай башка искусство мектептери менен окшоштуктарды байкадым, мисалы, кээ бир Кариб сүрөтчүлөрүнүкүндөй. Ал жерде советтик салт болгон эмес, бирок маңызы бир эле: кимди чагылдырса болот, кимисин болбойт, типтештирүү процесси кандай өткөн. Анткени менин оюмча бул жерде дагы деле жашырылган ирония, социалисттик реализмдин оюну бар, Москвадан жогорудан таңууланган бардык нерселер ар бир республикада өздөрүнүн түшүндүрмөлөрүнө ээ болушкан. Сүрөтчүлөр кээде айлакерлик менен бир нерселерди өзгөртүп коюп турушкан. Ал тургай, сиз көрсөткөн сүрөттө да арткы планда Горькийдин портрети илинип турганы абдан мүнөздүү, анткени ал жөн гана анын артында эмне турганын көрсөтүп турат.

Эмне үчүн ал жерде кээ бирлеринин жүздөрү боёлгону, ал эми башкалардын, көзү өтүп кеткендердин сүрөттөлүшүн абдан кызыктуу жана акылга сыярлык түшүндүрүп бердиңиз деген ойдо калдым. Бирок, жалпысынан алганда, эгер биз бир реалисттик сүрөттө атайын эле тирүү жана көзү өткөн адамдар тартылганын көрүп турсак, балким кээ бирлери жарым-жартылай ойлоп табылган болуп чыгаар?

Же, балким, алар бул жерде болбошу керек, бул дагы соцреализмдин абдан кызыктуу оюну жана таңууланган катаал жана албетте, Кыргызстан үчүн жат болгон моделдин алкагында үшүнчалык кызыктуу нерсени ойлоп табуу аракети. Менимче, бул абдан кызыктуу жана мындай изилдөөлөрдү улантуу маанилүү. Европада азыр 18-19-кылымдардагы, башкача айтканда, колониялык басып алуулар доорундагы сүрөттөр менен байланышкан мындай бир кызыктуу тенденция модага айланды. Анда, албетте, жүзү жана аты жок болгон ар кандай каармандар сүрөттөлөт. Менин көптөгөн кесиптештерим, мисалы, Голландияда, колониядан кийинки, мурдатан калыптанган децентрация практикасын колдонуп, мунун баарын кайра жаратуу менен алектенишүүдө. Мисалы, сүрөттө арткы планда тартылган каарман кара терилүү кулду айтуу аракети – бул сүрөттүн тарыхын ушул адамдын көз карашынан карап, ал жерде кандай роль ойногондугун карап көрүү. Башкача айтканда, бул адабиятта да, живописисте да болуп жатат. Бул мага абдан кызыктуу нерсе көрүнөт. Албетте, кечирим сурайм, бирок жалпысынан бул советтик эстетиканын баары менде кандайдыр бир жерүүнү пайда кылат. Мен аны карай албайм. Ошондуктан, жалпысынан улуттук республикалардын тарыхында соцреализм, псевдоклассикалык эстетиканы зордук-зомбулук аркылуу жайылтуу 20-кылымда гана болгон жок да деп ойлоп отурдум. Анткени, бул, албетте, станоктук живопись жана башка ушундай нерселер болбогон жергиликтүү маданиятка таптакыр мүнөздүү эмес да.

Менин оюмча, бир сүрөттү zoom out эле эмес, zoom in кылып кароо дагы абдан кызыктуу. Мунун баары кантип өздөштүрүлгөнүн, бул академиялык ыкма менен окутулган сүрөтчүлөр андан кийин эмне кылышканын көрүш үчүн. Алар кантип өз нерселерин ага ылайыкташтырууга аракет кылышканын.

Бир нече жыл мурун мен муну Дагестандын мисалында жасаган элем, анткени менин жакшы досум жана эң сонун сүрөтчү Таус Махачева ушундай долбоорду жасап жаткан. Балким, көптөр билет чыгаар, ал «Арканда жүрүүчү» деп аталат. Бул долбоорго, менин оюмча, 20-кылымда жаралган Дагестан көркөм өнөр музейинен алынган 100гө жакын картиналар, албетте, оригиналдар эмес, көчүрмөлөр камтылган. Бул музейди мекеме катары колониялаштыруу аракетине байланыштуу абдан кызыктуу долбоор болду. Ушуга байланыштуу ал менден каталогго текст жазгып берүүнү сурангандан, мен бул сүрөтчүлөр жөнүндө окудум. Мисалы, 50-жылдары абдан академиялык мектеп болгонун, алар Москва, Ленинграддык сүрөтчүлөрдү туурашканы жөнүндө. Андан кийин, катуу стили башталганда, алар да ушунун баарынын өз версиясын түзүүгө аракет кылышат. Ал эми 1970-жылдары, бардык республикаларда этникалык кайра жаралуулар башталганда, баары өзгөрүп, башка сүрөтчүлөр пайда болот.

Анын үстүнө, искусство сынчылары алар жөнүндө абдан кызыктай жазышат, шарттуу түрдө, алар бул сүрөтчү акыры эми абстракционист боло алды, башкача айтканда, ал азыр эми Джексон Поллокко окшошту дешет, бирок чындыгында, жакшылап карасаң, бул батыштан алынган абстракционизм эмес, булар акыры Дагестан оймосунун элементтери экенин көрүүгө болот. Башкача айтканда, бул маданиятка ар дайым мүнөздүү болгон нерсе ал мүмкүн болуп, ал үчүн камалып же өлтүрүлбөй калгандан тарта чыгармачылыкка ушундай жол менен кайтып келген.

Умида Ахмедованын материалдары укмуштуудай экен. Мен сиздин ишиңизди негизи эле жакшы көрөм. Мага сиздин чыгармачылыгыңыз жагат. Албетте, бул менде деколониялык эстетика менен ассоциацияларды жаратты, биз 2009-жылдан бери иштеп келе жаткан долбоор Колумбияда Богатада, деколониялык эстетика көргөзмөсү болгондо башталган. Андан кийин биз салыштырмалуу түрдө айтканда батыштык эмес бул бардык сүрөтчүлөр, сиз айтып жаткан нерсени – балдардын жыттары, үндөрү, түстөрү, ассоциациялары жөнүндө бул ачылыштарды кантип жасайт экени жөнүндө ойлонууну чечтик. Бул кантип заманбап живописте же инсталляцияларда, же тасмаларда ж.б.у.с. пайда болот? Бул жерде классикалык фигуралар бар, мисалы, Mining the museum долбоорун түзгөн Уилсон. Бул жерде mine деген сөз казуулар сыяктуу / кен байлыктарды казып алууда, ошондой эле «менчиктөө» сыяктуу, мина дегенди билдирет, андыктан аталышты орусчага которуу кыйын. Эмне үчүн ал мындай кылды? Ал салттуу жергиликтүү музейге барып, аны толугу менен өзгөрткөн. Ал кампадагыларды алып чыгып, негизги экспозиция катары кылып койду. Бул музейди мекеме катары эбегейсиз кайра карап чыгуу болду. Ал чындап эле аны толугу менен деколонизациялады жана көргөзүлбөгөн нерселер, мисалы, кулчулукка байланыштуу экспонаттар, караларды шылдыңдаганы, кыйноо куралдары, мунун баары, албетте, кампаларда жаткан экен. Ошонун баарын ошол кездеги маданиятты көрсөткөн айрым элементтер менен бирге чыгарды. Мисалы, «жыгач буюмдары» деп жазылган кооз араба же отургучтан тышкары, ал жерде адамдарды дарга аскан кресттер да бар болчу.

Андан кийин дагы бир абдан кызыктуу мексикалык сүрөтчү Педро Лашанын иши болгон. Бул музейди деколонизациялоо боюнча кыйла кылдат иш, ал «Espejo Negro», башкача айтканда, «Кара күзгү» деп аталат. Идея биз баарыбыз евроцентрдик билим алып, европалык живописти жакшы билгендиктен, бизге абдан тааныш болгон эстетика, мисалы Эль-Греко, Веласкес, бир жагында тургандыгында болчу. Ал эми экинчи жагында Мексиканын скульптуралары, кудайлары, таптакыр башка эстетика болчу. Ал эми алардын ортосунда бир жагы түнүк эмес кара күзгү орнотулган, ошондуктан алар бири-бирин карап тургансыйт, бирок көрүшпөйт. Ошол эле учурда көрүүчүлөр алардын кандайча чагылышып атканын көрүп турушат.

Эмне үчүн мен бул жөнүндө айтып жатам? Анткени мен сиздин кереметтүү иштериңизди карап, визуалдуулук менен эмне болуп жатат, аны деколонизациялоого болобу деп ойлогом? Менин оюмча, бул жагынан кино менен фотография

өтө катуу түрлөр болгондуктан, объектив баары бир объекттеширет, андан качып кутула албайсың. Бул жерде эмне кылса болот? Мага ар дайым, балким, кинодо сүрөткө караганда жеңилирээк, ал жерде кандайдыр бир кыймыл менен иштей аласың деп ойлочумун. Бул жагынан алып караганда, өзбек маданияты тууралуу айта турган болсок, албетте, мага баарынан да биз көп иштешкен Саодат Исмаилова жагат. Менимче, ал тасмаларда сиз айткан эркектин көз карашына дагы, антропологиялык, туристтик, көбүнчө ал камерага мүнөздүү болгон көз карашка шек саноого аракет кылып жатат. Каарманды мына ошентип тартабыз. Ушуга байланыштуу менин сизге суроом бар, бул керемет айымдарды сүрөткө тартууда сизди кандай ойлор жетелеп атты?

Умида Ахмедова: Мага эң биринчи балалыгымдагы көптөгөн эмоциялар коштоп жатты. Мен Ташкентте эмес, Ташкенттин жанында чоңойгом, ал жерде салттар сакталуу бойдон эле. Бала көзүн ачканда сулуулукту көрүшү керек дешчү эле. А мен болсо апамдын себине келген оокаттардан абдан кооз, өңү сезимдей саймаларды көрчүмүн. Ал эми бул долбоордо сезимдер нерселер аркылуу, сайма аркылуу эс тутум менен байланышкан.

Мадина Тлостанова: Наталья Андрианованын презентациясы жөнүндө: Ажайып материал, советтик искусствого болгон аллергиям болсо да, мага абдан жакты, анткени сиз байыркы заманды өздөштүрүү, чыгармачылык менен кайра иштетүү кандай жүрүп жаткандыгы жөнүндө абдан кызыктуу айтып бердиңиз. Билесизби, менде ушул совет өлкөсүндө жашаган жана мындай скульптуралар көп болгон бул шаарларды кыдырып жүргөн ар бир адамга түшүнүктүү ассоциация пайда болду. Кызык жери, кино менен да ассоциация болду. Анткени, болжол менен ошол эле мезгилде бул псевдоантикалык эстетика кош образ менен берилген тасмалар жаралып жаткан. Эсиңиздерде болсо, текчеде калган тасма бар эле, болжол менен ошол эле учурда жаралган. «Катаал жигит» деп аталчу, менин оюмча, Юрий Олешанын сценарийи боюнча. Байыркы антикалык баатырлардын образындагы каармандар бир кызыктай тартылган. Дагы деле, албетте, деколониялык адам катары менде дароо суроо туулат – кандайдыр бир органикалык бүтүндүктү түзүү канчалык мүмкүн? Бул кантип жасалганын, б.а. бул башты денеге жөн эле тагып койуу эместигин, тагыраагы жергиликтүү материал менен иш алып барылгандыгын абдан жакшы көрсөттүңүз. Бирок эмне үчүн муну жасоо керек эле? Мунун баарынын максаты эмне болгон? Антика заманын жергиликтүү материал менен жуурулуштуруп иштөөгө болорун көрсөтүү үчүнбү? Бул советтик искусстводо эч кандай көрсөтүлбөгөн, өзүнүн антикасы бар жергиликтүү элге эмне берет? Мен такыр сындабай элемин, болгону муну сүрөтчү өзүнө кантип түшүндүрдү деп ойлоп жатам? Же ал толугу менен идеология тарабынан аныкталгандыктан, ушул алкакта күн көрүүгө аргасыз болдубу?

Наталья Андрианова: Кесиптештер, Ольга Мануилова жөнүндө айтып берүүгө менде болгону 15 мүнөт болду. Бул жердеги сүрөтчүлөргө белгилүү болсо да, кандайдыр бир себептен улам көшөгө артында калган маанилүү нерселер болду.

Бул 1930-жылдары элдик, улуттук нерсе өз сөзүн табууга аракет кылган көптөгөн тилдердин бири болгон. Бул жерде Гамал да, мен да улуттук нерсени айтуунун таптакыр башка тилине ээ болгон Ласло Мессарос жөнүндө бир ооз сөз айткан жокмун.

Кантип айтсам, мен бул сиз карап жаткан бул позицияны толук түшүнөм, бирок колониялык менен деколониялыктын ортосунда ар кандай түркүн-токой нерселердин гүлдөп жаткан түрү бар, жана мен эмнегедир дароо ярлыктарды асууга даяр эмес болушум мүмкүн. Мануилованын жергиликтүү жашоонун түзүлүшүн түшүнүүдөн тышкары, анын Конституциялык соттун имаратындагы бир эле фризге жасалып, бул жерге кирбей калган көптөгөн эскиздери бар. Чындыгында, «Алтын

доордун» метафорасы – бул мейкиндик, болжол менен айтканда, кечээки дагы эмес, мурдагы күн. Бирок, советтик алтын доордо ал ушул тапта жүрүп турган, жүрүп келе жаткан, адамдар ал Алтын доордо жашашкан, өлүм, оору, оорулуу майып, жетим ж.б.у.с. ал жерде жок. Ал жерде эки гана фигура бар, алар отуздан бир аз ашкан, мына ушундай асыл аксакал, ошондой эле жашы өтүп калган аял. Башкача айтканда, бул биздин жергиликтүү нерселердин маанисин бекитип, байыркы гректер 1000 жыл мурун ойлоп тапкан тил аркылуу, эгерде Юнга кайрыла турган болсок, кандайдыр бир универсалдуу архетиптерди чыгаруу аракети.

Мадина Тлостанова: Диана менен биринчи жолу жайында Саодат Исмаилованын долбоорунда таанышканбыз, ал Борбор Азиядан көптөгөн сүрөтчүлөрдү чакырган эле. Абдан кызыктуу долбоорлор болду, чогуу кызыктуу иштерди жасадык. Анан сиздин чыгармачылыгыңыз менен алгачкы жолу таанышып, изилдөөгө байланыштуу бир суроом пайда болгон, аны сиз кандай түшүнөсүз? Азыр бул абдан модага айланган багыт, бүткүл дүйнөгө белгилүү – artistic research, жана бул жерде кураторлук, изилдөөчүлүк, сүрөтчүнүн кантип изилдөөчү болуп калышы менен искусство билимди кантип өндүргөндүгүнүн ортосунда өтө бүдөмүк чек бар. Мен бул тууралуу көбүрөөк уккум келди, анткени мага келечек ушу багытта көрүнөт. Мен көбүнчө ошол эле академиктерге караганда сүрөтчүлөр менен кураторлор көп нерсени тезирээк, кылдатыраак жана кандайдыр бир деңгээлде көп кырдуураак түшүнүп жатканын көп көрөм. Жаштар айткандай мага албетте триггер болгон экинчи жагдай, феминизм жөнүндө. Анткени негизги феминизм деген нерсе жок, ал өтө ар түрдүү. Менимче, бул жерде анын кандай феминизм экени жөнүндө сөз кылуу маанилүү. Мисалы, менин «Are we sisters after all?» деген аталыштагы курсум бар, анда мен ак феминизмдин бардык аялдар эже-сиңди деген идеясы менен феминизмдин экинчи толкунунан күмөн санайм. Бул, албетте, андай эмес, башкача айтканда, биз жөн гана аял эмес, жынысыбыздан тышкары улутубуз, динибиз, жашыбыз, өскөн жерибиз ж.б. бар. Бул сиздин феминизм түшүнүгүңүздүн бир бөлүгүнө киреби жана кантип?

Диана УХИНА,
куратор, изилдөөчү,
сүрөтчү,
Бишкек заманбап
искусство
мектебинин
негиздөөчүсү
(БиШСи)
(Кыргызстан)

ЭС ТУТУМДУ ТҮЗҮҮ: КЫРГЫЗСТАНДЫН 20-КЫЛЫМДАГЫ СҮРӨТ ИСКУССТВОСУ СҮРӨТЧҮ-АЯЛДАРДЫН ПРАКТИКАСЫНДА КУРАТОРДУК ИЗИЛДӨӨСҮ

Ошондой эле Синергия чыгармачылык семинарынын жетекчисимин жана Бишкек заманбап искусство мектебинин мүчөсүмүн. 2015-жылдан бери мен өзүмдүн практикада заманбап искусство жаатындагы көркөм изилдөөлөрдү, куратордук изилдөөлөрдү өнүктүрөм, анда мен арт-менеджердин, сүрөтчүнүн, куратордун тажрыйбаларын жана социологдун билимин айкалыштырам. Акыркы 2 жылда иштеген жана жетектеген изилдөөм «Кыргызстан искусствосу 20-кылым сүрөтчүлөрүнүн практикасында: живопись, графика, скульптура, керамика» деп аталат. Ал Кыргыз улуттук көркөм сүрөт музейинин китепканасынын жана коллекциясынын базасында курулган. Бул эмгектин үстүнөн кесиптешим Алима Токмергенова менен иштештик.

Изилдөө 4 негизги этаптан турган (2021-2022):

Биринчи этап: Семинардын <https://ci.kg/exhibition> сайтында сунушталган «Мен сага карайм, сен мага карайсың» изилдөө онлайн көргөзмөсү. Көргөзмө музейдин китепканасынан алынган материалдар боюнча уюштурулган. Биринчиден, мен үчүн Кыргызстандагы башкы искусство музейинин китепканасын изилдөө, анда аял сүрөтчүлөр жөнүндө кандай маалыматтар жана басылмалардын формалары сакталып турганын түшүнүү, музейдин аялдар жөнүндөгү «институционалдык эс тутумун» изилдөө маанилүү болду.

Бул сүрөтчү-аялдардын визуалдык тилдерин изилдөө жана коомдук архивдөө, ошондой эле бүгүнкү күндө бул басылмалардын аз ишке ашкан потенциалын ишке ашыруу. Ошондой эле, окуу жана изилдөө үчүн жеткиликтүү болуу – көргөзмө каталогдорун, китептерин жана альбомдорун изилдөө (башында алар аудитория арасында таралышы болжолдонгон).

Экинчи этапта «Кыргызстандын сүрөтчү айымдарынын чыгармачылыгы: совет мезгили» аттуу лекциялардын цикли болду. Биринчи этапта алынган материалдарды борбордук мамлекеттик архивдин, Сүрөтчүлөр союзунун архивинин, Бишкек шаарынын борбордук китепканаларынын маалыматтарынан толуктап, кеңейттик. Бардыгы болуп сүрөтчүлөр жөнүндө 5 лекция окулду, алар жөнүндө биз эң көп маалыматтарды чогулттук.

Мен үчүн негизги этаптардын бири үчүнчүсү болду: Улуттук көркөм сүрөт музейинин фондунан «Биз дем алган аба» аттуу илимий көргөзмө. Аял сүрөтчүлөрдүн күнүмдүк турмушу жана өнөрү тууралуу көргөзмө. Күнүмдүк турмуштун темасы – ар дайым биз менен болгон жашоо жана дем – мага кызыктуу көрүндү, аны дагы мен сүрөтчүлөрдү бириктирген, көргөзмөнү концептуалдык чогулткан жалпы линия катары көрдүм. Сүрөтчүлөр басып өткөн чыгармаларында саясий, чоң тарых эмес, күнүмдүк турмуш, өзүнө, башкаларга,

жаратылышка мамиле куруунун баалуулугу көп. Көргөзмөнүн куратору катары мен үчүн көргөзмөгө 22 сүрөтчүнү тартуулаганыбыз, ошондой эле көргөзмөгө мүмкүн болушунча көп эмгекти жайгаштырганыбыз маанилүү болгон, жыйынтыгында 140 эмгек көрсөтүлдү. Бардыгы болуп 38 сүрөтчүлөрдүн ысымдарын тизмелерден, жаңы сатып алуулардын каталогдорунан, басылмалардан жана музейдин картотекасынан таптык. Кыргызстандын искусство тарыхы боюнча коомдук талкууларда, китептерде 4-5 сүрөтчүлөрдүн гана ысымдары көп кездешет.

Акыркы этап — «Кыргызстан искусствосу ХХ кылымдын сүрөтчү-аялдарынын практикасында: живопись, графика, скульптура, керамика» деген изилдөөнүн каталогу. Мындай гибрид «Биз дем алган аба» илимий көргөзмөсүнүн каталогунун жана бүтүндөй эки жылдык изилдөөнүн элементтеринин айкалышы.

Эмне үчүн тарыхты изилдеп, өзүңүздүн эс тутумуңузду жаратып, өтүмүштү билүү керек? Изилдөө методологиясын иштеп чыгууда мени эң биринчи кызыктырган нерсе музейдин институционалдык эс тутуму болду. Музей сүрөтчүлөр жөнүндө эмнени эстейт жана сактайт. Музейдин негизги экспозициясын аралап көрсөңүз, анда пайыздык эсеп менен алганда сүрөтчү аялдардын эмгектери 5-8 пайызды түзөт. Бул бир убакта болуп өткөн азыркы четтетүү жана адилетсиз процесстерди чагылдырат деп түшүнөм. Ушуга байланыштуу мен үчүн чоң баяндар менен жаралбаган окуяларды ачып берүү, тескерисинче, өткөн жана азыркы патриархалдык түзүлүштөрдүн сындуу суроолорун берип, тарыхты кайра жазуу маанилүү. Музейдин негизги экспозициясы кайсы учурда түзүлүп, кайсы учурда өзгөрдү жана бүгүнкү күндө кандай өкүлчүлүк саясатын жүргүзүүдө? Бул саясаттар кантип түзүлөт?

Феминист, изилдөөчү жана сүрөтчү катары кайсы бир учурда мен үчүн мурасымды кайтарып алуу жана көркөм мурастар менен иштөө укугун пайдалануу маанилүү болуп калды. Бул мурас мамлекетке гана таандык эмес, мен дагы автормун жана повесттерди жаратууга катышуучумун.

Изилдөө – бул өзүнө чөмүлүүгө, ой жүгүртүүгө, суроо берүүгө мүмкүндүк берген саясий акция. Мен үчүн изилдөө жана искусство бул ой толгоо, өзүңүзгө чөмүлүү, өзүңүздү сезүү жана элестетүүлөрдү кайра чогултуу. Бул да менин добуш берүү укугум. Критикалык учур 2019-жылдагы Феминале цензурасы болду. Маданият министрлиги уюштурган «Жаңжал жана мыйзамдан жогору улут акциясы» мени эки ай жумуш процессинен четтетти. Бул мени келечекте гендердик багытта иш алып барууга түрткү берди. Бул – биз (аялдар) саясий фантазияны камтый алышыбыз, горизонтторду көрүшүбүз, бири-бирибизден жана жалпысынан коомдун колдоосун сезе алышыбыз үчүн дүйнөнүн образдарын жана көрүнүштөрүн түзүү укугун ишке ашыруу жөнүндө. Маселен, музейдин негизги экспозицияларында аялдар тең укуктуу болуп көрсөтүлсө, анда сүрөтчү айымдар нормадан четте калбай, кадимки көрүнүш деген түшүнүк калыптанат.

Искусство менин көз карашымды ушунчалык кеңейткендиктен, мен өзүмдү өзүм таануу, коомдук түзүлүштөрдү түшүнүү жана критикалык суроолорду калыптандыруу, аларды кайра карап чыгуу аркылуу жашоомду кантип курууну тандай алам. Күн тартиби, биз өзүбүз менен өзүбүз болууга укуктуубуз, биз өзүбүздү каалаган багытта ишке ашырууга, жашоодон ырахат алууга, сезимде жана гармонияда жашоого укуктуубуз.

**Гульнара
КАСМАЛИЕВА,
Мурадбек
ДЖУМАЛИЕВ,
сүрөтчүлөр,
кураторлор,
педагогдор
(Кыргызстан)**

КЕЛЕЧЕККЕ КАЙТУУ. ПОСТСОВЕТТИК ЖАШОО, СҮРӨТЧҮЛӨРДҮН ТАЖРЫЙБАЛАРЫ

Мурадбек Джумалиев: «Постсоветтик» деген терминди кечээ эле сындашты, бирок башка термин жок болгондуктан ушул терминди колдонууга аргасыз болдук. Азыраак сүйлөп, көбүрөөк көрсөтүүгө аракет кылабыз, анткени биз сүрөтчүбүз жана биринчи видеону азыр көрөлү. Бул Гулнаранын 2002-жылы «Ички Азия» көргөзмөсүнүн ачылышында ушул музейдеги перформансы.

Гулнара Касмалиева: Мындан 20 жыл мурун «Ички Азия-2» көргөзмөсүнүн алкагында биздин мурастар тууралуу кандайдыр бир аңдап тушунүүлөр болгон. Бул эл аралык көргөзмө эле. Көргөзмөдө көптөгөн сүрөтчүлөр Азия жөнүндө ой жүгүртүп, визуалдык жактан да, концептуалдык жактан да кайра ойлонуунун башка деңгээлиндеги көптөгөн кызыктуу чыгармалар тартууланган. Мен үчүн бул иш бир чети салттуулук менен коштошуу болду, анткени мен бир топ академиялык билимге ээ болгонмун. Көптөгөн жоромолдор болду, бирок мен үчүн сүрөтчү катары куралдын текстурасы, колдонулган аттын кылы – аялдын чачы менен окшоштук булак болду. Менин бул аспапка болгон сүйүүм абдан өкүнүчтүү, ошол эле учурда өтө архаикалык. Жылкыга болгон сүйүүм, балалык жана жаш кезимде жыл сайын жайлоодо айылга барчумун, мен үчүн бул абдан маанилүү эле. Жада калса апамдан сепке жылкы бер деп сурандым. Перформанс 40 мүнөткө созулду, мен өзүбүздүн кыргыз күүлөрүн чертип жүрдүм (бул үчүн атайын эки айдан ашык окудум), бирок аягында мен бул обонду буздум, жыйынтыгында гармониясыз үндөр чыкты. Көптөр үчүн бул күтүүсүз болду.

«Легенда» чыгармасы – менин алгачкы эмгектеримдин бири, бул эмгек мен Суриков атындагы институтта окугандан кийин Таллинде (Эстонияда) стажировкадан өтүп жүргөндө жаралган. Ошол мезгилде тарыхый катмарга, андеграундга кызыгып калдым, карышкырлардын силуэттерин, башка фигураларды көрүү мен үчүн өтө кызык эле. Бул эмгек да белгилүү бир өткөн мураска байланыштуу, ошондо мен кыргыздардын тарыхы боюнча көп окууга жетиштим. Акырындык менен ата-бабаларымдын тарыхын табууга аракет кылдым.

Мурадбек Джумалиев: Негизинен көптөгөн чыгармалар кандайдыр бир уламыштарга негизделген, бул абдан кеңири тараган ыкма. «Ак кемеден» баштап, бир топ уламыштарды колдонгон Чыңгыз Айтматовдун кийинки чыгармаларындагыдай эле эмгектреди эске сала кетели. 1991-жылы аткарган дипломдук ишим «Умай Эне» деп аталат – бул кыргыздардын ишениминде азыркыга чейин сакталып келе жаткан абдан күчтүү аял кудайлардын

бири, бул жалпы түрктөрдүн очогун, аялын, дөөлөттөрүн колдогон кудайы. Азыр да шыпаа менен алектенген көп бүбү-бакшылар дарылаганда: Бул менин колум эмес, бул Умай эненин колу деп айтышат.

Биз 1980-жылдардын аягы менен 1990-жылдардын башын өзүбүздү өзүбүз изилдөөгө, иденттүүлүктү издөөгө өттүк. 2002-жылы Гүлнара бул перформансты койгондо ал жаңы долбоорду демилгеледи. Жаңы долбоор Кыргызстандын, Казакстандын, Россиянын, Голландиянын, Даниянын сүрөтчүлөрүн камтыган Сибирдин түштүгүнө эл аралык экспедиция уюштуруу жөнүндө эле. 40 күндүн ичинде – бул ыйык сан – биз жалпысынан 12 миң километрге жакын жол жүрдүк. Биз Кыргызстандан Ысык-Көлдүн тегерегине, андан кийин Новосибирск, Абакан, Тыва, Иркутск, Улан-Удэ, Байкал, андан кийин Тоолуу Алтайдын так этегине бардык. 1980-1990-жылдары биз өзүбүздүн иденттүүлүгүбүздү издеп, ошол эле учурда өзүбүз жоготуп алган нерселерди издеп жүрдүк. Бул 40 күндүн ичинде биз көбүнчө поезд менен жүрдүк – бул өтө чоң аралык. Биз Абакан же Минусинск музейлеринде XIX кылымдагы падышалык Россиянын тушунда чогултулган артефакттарды көрдүк – булар улуу талаанын материалдык маданиятын күбөлөндүргөн эбегейсиз зор стеллалар, петроглифтер. Ошол эле учурда биз Евразиянын улуу талаасынын бул кең мейкиндигинде кайнап жаткан турмушту көрдүк.

Биз барган поезддерде сатуучу аялдардын көп санын көргөндүктөн, биз көптөгөн материалдарды топтоп, «челночник» аялдар жөнүндө даректүү тасмаларды тарттык. Такыр эле белгисиз болгон аялдардын 90-жылдары бул образы биз азыр жашап жаткан экономиканы жараткан. Биз үчүн кызык болду – эмне үчүн аялдар оор мезгилде мынчалык чоң ролду өз колдоруна алышты?

«Челночник» жумушчуларынын метафорасы да биз үчүн абдан маанилүү болду, анткени биз үчүн челночник жумушчулары сүрөтчүлөр сыяктуу. Эгерде сүрөтчү белгисиз нерсеге кайрылса, анда чыгармачылык акт да белгисизге кайрылуу болуп саналат – сиз белгисиз нерсени объектке айлантасыз. Ошо сыяктуу эле, бул жакта ал сатуучу аялдар таптакыр биздин чындыктын келечегин билишкен эмес, алар кандайдыр бир жол менен чоң нерсе жарата алышты.

Сүрөтчү азыркы учурду түшүнүү менен, тынымсыз өткөндөгү ушул учурдун кандайдыр бир тастыктоосун табууга аракет кылат, ал өткөн менен азыркынын ортосунда «челночник» сымал.

1990-жылдары металл сыныктарынын чоң кербендери Кытай тарапка жылган. 2006-жылы жайында биз бир изилдөө кылганбыз. Алгач биздин «Дордой» базарында көп болуп, ал жактан көп материал тартып, Бишкек менен Торугарттын ортосунда бир топ убакыт өткөрдүк, бул Кытай менен чек ара, бийик тоолуу плато.

Биздин кийинки долбоор – ArtEast заманбап искусство мектеби. Сураныч, бүгүн буга чейин айтылып келген Заманбап искусство мектебинин платформасы менен чаташтырбаңыз. Платформа ArtEast заманбап искусство мектебинин базасында түзүлгөн, ага биз 2009-жылдан 2019-жылга чейин жашообуздун 10 жылын арнадык. Биздин чоң көйгөйүбүз, тилекке каршы, бүгүнкү күндө биздин көркөм билимбиз Советтер Союзунун калдыктары. Программаларды, албетте, өзгөртүүгө болот, бирок ошого карабастан, ал жерде берилген темалар, айталы, батыштык модернизмге, XX кылымдын башындагы авангарддык искусствого тиешеси жок, бүгүнкү искусствого жана жаңы медиага тиешеси жок. Биз анын ордун толтурууга аракет кылдык.

Бул мектептин түзүлүшүнө чоң көргөзмөлөр түрткү болгон. Бирок көргөзмөлөрдүн катышуучуларынын көбү Кыргызстандан эмес эле. Биз Улан Жапаров менен кураторлук кылган акыркы «Бум-бум» аттуу көргөзмөбүз 2008-жылы өткөн. Бул көргөзмө дүйнөнүн ар кайсы бурчунан 65 сүрөтчүнү бириктирсе, Кыргызстандан алты гана катышуучу болгон. Бул биз үчүн абдан өкүнөөрлүк болду, биз андан ары не кылышты билбей калдык, анткени негизинен биздин муундун сүрөтчүлөрү катышкан.

Бул конференциянын аталышында көпүрө метафорасы бар. Биздин муундар ортосундагы бул көпүрөнү куруу биз үчүн абдан маанилүү. Бизде чачыранды

«Транссибирь амазонка-лары» инсталляциясы, 2005-ж.

«Кербен жана ит», 2006-ж.

семинарлар болгон, бирок алар эч кандай жыйынтык берген жок. Ошол себептен тынымсыз долбоор керек болчу. 2008-жылы жаш сүрөтчүлөр үчүн семинар өткөрүүгө чакырылган Рубик Алекшотяндын аркасы менен чакан топ түзүлүп, 2009-жылы биздин мектептин негизи болуп калды. Биздин студенттер тарабынан биринчи долбоор — Ош базарында «Таштандылар фестивалы» болуп өттү. Ош базары Бишкектин эң кир жери болгон, ал түз эле Ала-Арча дарыясынын жээгинде турат, бул дарыя базардан ыргытылган таштандыларга толуп калган. Студенттерибиздин эң биринчи кылганы бул дарыяны тазалоого бийлик өкүлдөрүн тартуу болсо, экинчиден, Ала-Арча дарыясынын символу болгон ажидаар баннерлерди жасашты. Өмүр бою ал жерде бир нерсе кылып келген жергиликтүү сатуучулар үчүн бул кызыктай жана ошол эле учурда кандайдыр бир деңгээлде органикалык долбоор болду. Анткени биздин базар абдан жандуу жер. Ал жерде ар кандай адамдар сейилдей алышат: азиз ырчылар, кайырчылар, заманбап эмес искусствонун кызыктуу перформанстары өтүшү мүмкүн. Биздин студенттердин жүрүшү сатуучулардын көңүлүн бурду, базарда болуп өткөн жашоодо бул жандуу көрүндү.

Биз эч качан өзүбүздү кандайдыр бир насаатчы-ментордой сезген жокпуз. Бизде белгилүү бир программа бар болчу, эң негизгиси ХХ кылымдын искусствосу болгон балдар менен контекстти окууга аракет кылуу болду. Контексттүүлүк жалпысынан заманбап искусстводо абдан маанилүү, кээде бир дагы чыгарманы контекстсиз окууга болбойт. Биз ар түрдүү багыттар жөнүндө сүйлөштүк: искусство, тарых, учурдагы окуялар жөнүндө.

**Диана
РАХМАНОВА,**
сүрөтчү, куратор,
изилдөөчү, жур-
налист, «Кудук»
маданий борборунун
негиздөөчүсү жана
директору
(Кыргызстан/
Тажикстан)

ТАРЫХ ЖАНА ЭС ТУТУМ МЕНЕН ШАЙКЕШТИК АРКЫЛУУ ӨЗҮН ИЗДӨӨ. «АККОРД» ЖАНА «GENERATION» КӨРКӨМ ДОЛБООРЛОРУ

Кыргызстанда жашаганыма, үй-бүлөм бул жерде экендигине карабастан, менин тегим болгон Тажикстандын тарыхына кайрыла берем. Биз кесиптештерибиз менен көптөгөн биргелешкен долбоорлорду ишке ашырып келебиз жана 2018-жылдан тарта мен изилдей баштаган темалардын бири бул Тажикстандагы жарандык согуш. Мен үчүн бул тема абдан маанилүү болчу, анткени 90-жылдары, ал кезде мен абдан кичинекей элем жана ал кездеги окуялардын фрагменттерин гана эстейм. Бирок мен дагы эле бул темага бир аз тыюу салынганын, кандайдыр бир деңгээлде жабык экенин сезип турам жана бүгүн мен бул долбоор, бул изилдөө менен бөлүшүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп жатканыма абдан кубанычтамын.

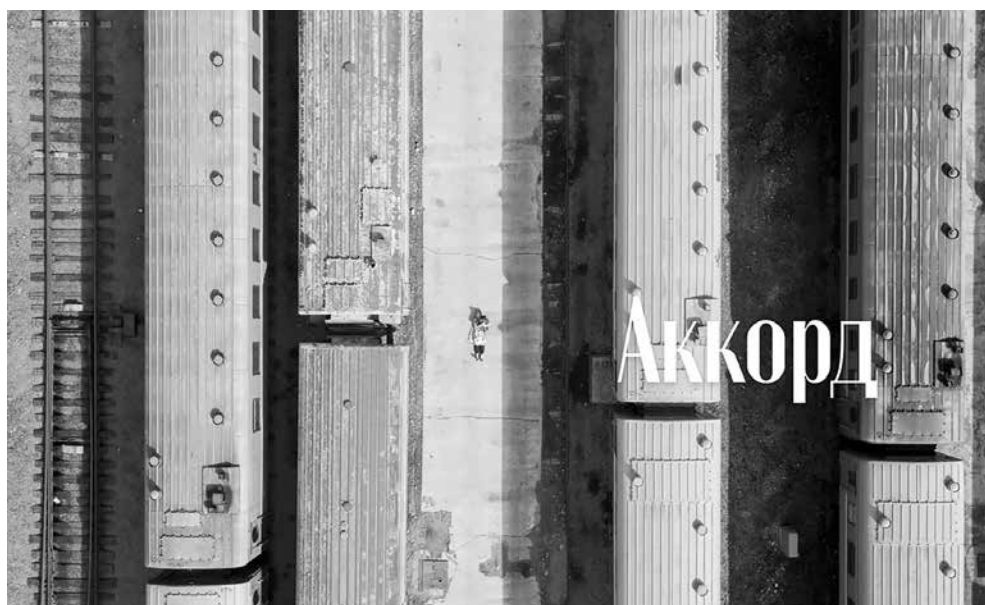
Мен үчүн эки маанилүү долбоор тууралуу айткым келет. Биз деколонизация менен эмес, жергиликтүү, тарыхый деген түшүнүк менен көп иштерди жасап жатабыз. Менин жашоомдогу эң маанилүү нерсе – бул Тажикстандагы жарандык согушка арналган «Аккорд» жана балким өлкөдө согуш болгондон кийин бул тууралуу жарым-жартылай айтса боло турган нерсе бул «Generation».

Изилдөө тууралуу сөз кыла турган болсок, СССР тарагандан кийин эмне болгонун, бул окуялар 90-жылдары кандайча болуп өткөнүн, анын катышуучулары кимдер болгондугун түшүнүү милдети коюлган. Биз, сүрөтчүлөр үчүн, тажиктер үчүн өткөн-кеткен деген эмне? Азыр биз жашап жаткан эмне болгон учур жана бул келечекке кандай таасир этиши мүмкүн?

Мен өзүм сүрөтчү болгондуктан, согуш тууралуу маалыматтарды кандайдыр бир көркөм чыгарма аркылуу, көркөм түшүнүү аркылуу берүү гана эмес, жалпы эле жарандык согуш темасынын искусстводо кандайча чагылдырылганын түшүнүү да маанилүү болду. Мен чындап эле бул темада бир нерсе барбы деп, кимдир бирөө кандайдыр бир чыгармаларды тартканын, фильмдерди жаратканын, поэзия жазылганын түшүнгүм келди.

Биздин изилдөөгө 11 адам, каармандар кирди. Негизинен булар искусство, музыка, кино жана живопись тармагынын адамдары, бирок, албетте, басылмага кирбей калган, бирок ошол эле учурда жабык интервью берген каармандар аз эмес.

Бул окуялардан кийин көптөгөн сүрөтчүлөр абдан катуу чөгүп кетишти, аларда физикалык да, моралдык да, психологиялык жактан да бир нерсе жаратууга эч кандай мүмкүнчүлүк жок болчу. Сүрөтчүлөрдүн бири бул мезгилде жалаң гана гүл тартканын айтты. Мен үчүн сыртта, көчөдө болуп жаткан окуяларга карабастан, сулуулукка, жашоого, сүйүүгө илхам таба бергениң абдан кызыктуу көрүндү.

Изилдөөнүн жыйынтыгы «Аккорд» спектакли болду. Мен үчүн, эгер которуп айта турган болсок, бул кандайдыр бир «консонанс». Биз аны 2021-жылдын жазында тартууладык. Кокусунан, андан эки күн мурун Баткенде Кыргызстандын чек арасында окуялар болуп өткөн. Алар баарыңардын эсиңерде болсо керек, ошондо мен, биз алыскы 90-жылдар жөнүндө сөз кылып жатканыбызга карабастан, бул чыр-чатактар, бул согуштар бизге абдан жакын экенин түшүндүм. Түшүнбөстүктөр, провокациялар болуп кетиши мүмкүн деген кооптонуу болгонун карабай көргөзмөнү өткөрдүк. Менин ишим көбүнчө сүйлөшүү мүмкүнчүлүгүн кантип табууга болот жана бул чыр-чатактардан кийин биз кандай жыйынтык көрүп жатканыбыз жөнүндө болчу.

Спектаклге архивдик издөө, видеоконтент камтылган эле. Адегенде коноктор кайсы жакта уруш болуп жатканын эки тарабында көрүүгө болгон видео-арт менен таанышышты, ортодо менин балдар үйүндөгү кичинекей чагым жана эч нерсеге карабастан бизди алаксытып, кубандырууга аракет кылып жаткандарын көрүүгө болот. Учурда мен өзүмдү кыргызстандык жана тажикстандыкмын деп эсептейм.

Спектаклдин өзүндө реквизиттерге шилтеме кылат.

Көрдүңүзбү, ортодо «Кыргызстан» кир жуугуч машинасынын капкагы турат. Мен бул изилдөөнү Тажикстанда жүргүзгөнүмдө, адамдар маегинде атышуу учурунда бул капкактарды октон калкан катары колдонушканын айтышкан, мен үчүн муну изилдөөгө киргизүү маанилүү болуп көрүнгөн.

Ошондой эле баштыктарды көрүүгө болот – мен үчүн миграциянын символу. Анткени мен өзүм да мигрантмын жана ошол жылдары көптөгөн адамдар миграцияга кетишкен. Төшөктүн кездемелери, табылгалардын бири, бул матрацтар менен атышуудан чыккан ызы-чуулардын үнүн басуу үчүн үйлөрдү кымтышкан.

Спектакль-инсталляция өтө минимализм менен коштолду, чындыгында, көрүүчүлөрдүн алдында реалдуу убакытта нан бышырган бир гана каарман болгон. Спектакль аяктагандан кийин ар бир көрүүчү жарандык согуш учурундагыдай кезекке туруп, ысык нанга ээ болушту. Нан менен бирге перформанстын бир бөлүгү болгон изилдөөнүн басылышын дагы алышты. Басылма бир нече тилде – тажик, орус, англис, ошондой эле украин тилинде басылып чыккан.

Бул спектакль менен 2021-жылы биз Украинага Тынчтык күнүнө арналган фестивалга барганбыз. Биз 7 шаарды кыдырдык, тилекке каршы азыркы учурда алардын көпчүлүгү жок. Бул абдан маанилүү долбоор болчу, мен бул тема өтө деле колдоо таппай калат го деп абдан тынчсыздандым. Украина Тажикстандан абдан алыс

жайгашкан, бирок бул тема көптөгөн ой-толгоолорду жана пикирлерди жаратты, анткени Украинада дагы согуш темасы өтө татаал тема, кайсы бир жерлерде дагы деле табу коюлган. Спектаклдер аяктагандан кийин биз бардык коноктор менен чогулуп, Украинадагы азыркы кырдаал боюнча ачык талкууларды өткөрүүгө мүмкүнчүлүк алдык. Тынчтык темасы эмнени түшүндүрөт деген суроолор көп болду. Кай бир убакта кимдир бирөө бизди Украина менен Орусияны элдештирүү ою бар деп ойлогон. Бирок иш жүзүндө бул диалогдун өзөгү өлкө ичинде Батыш менен Чыгыш Украинанын ортосундагы байланыш мүмкүнчүлүгүн түзүү эле. Тажикстандагы жарандык согуштун мисалында булар эки башка лагерь, алар өз ара согушуп жатышат, бирок ошол эле учурда алар бир эл.

Мен үчүн согуш темасы бул изилдөө менен эле чектелбейт. Өткөн жылы мен Нью-Йоркто жана Вашингтондо көргөзмөгө катышканмын. Бул заманбап искусствонун көргөзмөсү болгон, куратору Аида Сулова, ал дагы Кыргызстандан, бирок азыр Америка Кошмо Штаттарында жашайт. Аида ишимди бала кездеги зер буюмдарымды колдонуп, күмүштөн жасоону сунуштады. Зергердин жардамы менен капкактын мини версиясын жасадык, мен бул буюмду чогулта баштаганда, бул матрац бул капкак менен абдан ымалашаарын, медалга окшош экенин түшүндүм. Бул дагы мага абдан символикалуу көрүндү, анткени согуш кимдир бирөөгө медал, кимдир бирөөгө миграция, кимдир бирөөгө эс тутум алып келет.

«Generation» долбоору Тажикстанга да тиешелүү, бирок бул жерде Тажикстандын түндүк бөлүгү – Канибадам тууралуу көбүрөөк сөз болот. «Аккорду» боюнча изилдөөнүн алкагында Канибадам театры бул изилдөөнүн активдүү каармандарынын бири. Мени Дүйшөмбүдө эле эмес, алыскы аймактарда да жарандык согушту элдер кантип баштан кечиришип, ал жактагы абал кандай болгону кызыктырды. Менин оюмча, бул проект Россияга болгон жалпы миграцияны камтып көрсөткөн долбоорлордун бири, анткени Тажикстандан Россияга миграциянын саны өтө көп экенин баарыңар билесиздер. Канибадам Россияда ата-энеси иштебеген бир дагы үй-бүлө жок шаарлардын бири. Аларга жолугуп, балдар менен, ал жакта жашаган адамдар менен баарлаша баштаганымда, бул жумушка кеткен чоңдорго гана тиешелүү темалардын бири эмес, көйгөй ошондой эле балдарды дагы сыздатаарын түшүндүм. Баарыбыз билебиз, Кыргызстанда дагы ушундай көйгөй бар, ата-энесиз өскөн балдардын саны өтө көп.

Биз Канибадам театры менен болгон ишти изилдөөнү улантып, Өзбекстандан келген аниматор Денис менен 2021-жылдан тарта анимация боюнча бир катар воркшопторду өткөрө баштадык. Биз чындап эле балдарга эркин чыгармачылыкта каалаганын тартууга мүмкүнчүлүк берүүнү кааладык.

Изилдөөлөрүбүздүн негизинде «Шамал өзү менен кошо алып кетет» деген даректүү-көркөм фильм тартууну чечтик. Былтыр күзүндө толук метраждуу көркөм тасма тарттык, учурда пост-продакшн аяктап жатат. Тасманын бет ачары быйыл болот.

**Жазгүл
МАДАЗИМОВА,**
сүрөтчү
(Кыргызстан)

АПАМДЫН ЫРЫ: АЯЛДАР, МИГРАЦИЯ ЖАНА ВИЗУАЛДЫК ЭС ТУТУМ

Азыр буга чейин Гулнара эже менен Мурат байке сүйлөп өттү. Биз ошол эки кишинин окуучуларыбыз. Бирок ошол эле убакта мен сүрөтчү деген сөздү айткандан дагы деле тартынам. Анткени 5 инсталляция жазсаң сүрөтчү болуп каласыңбы же бир сүрөт тартсаң эле сүрөтчү болуп каласыңбы деген нерсе мени ар дайым эле кыйнайт. Бирок ошол эле убакта мен ойлойм, эң биринчи бул изденген адам болуш керек сүрөтчү деген.

Эки күн мурун, конференциянын биринчи күнү тарых, архив жөнүндө аябай сонун сөз айтылды. Бүткүл элдин тарыхы жеке адамдардын окуяларынан турат, ошолордон түзүлөт деп айтты. Мага ал сөз аябай жакты, анткени мен ойлойм, сүрөтчүлөр үчүн эң негизги түрткү, чыгармачылык ресурс бул жеке көйгөйлөр, окуялар. Ошондуктан көркөм өнөр бул изденүү үчүн эң чоң платформа, кандайдыр бир инструмент, курал болуп эсептелинет. Бул сүрөт Кыргызстандын эгемендигине 25 жыл болгондо тартылган, 2016-жылдын 27-августунда. Ал күнү Москва шаарында кампада өрт чыгат. Анын себеби коррупциялык система, арзан баада орнотулган шам чырак. Бүткүл кампа, полиграфия өрткө айланат. Ошол өрттүн бизге түздөн-түз тиешеси бар. Ошол өрттө 17 адам каза болот, алардын 14ү Борбор Азиядан келген мигрант кыздар. Алардын аттарын бул жерде көрүп турасыз. Бул аттарды алып келгенимдин себеби биз алардын аттарын билишибиз керек. Бул окуя аларга эле тиешелүү окуябы же бул өзүнүн жашоосу бар, тагдыры бар адамдын окуясыбы? Кептин баары ошондо.

Окуя болгондо эмнегедир жазгым келди. Анткени кошок айтканда жеңилерээк болмоктур. Бирок кат жазып, же сүрөт аркылуу көрсөтүү кээде оңойураак.

Тагдырдын тамашасы. Бир көз ирмемде жок нерсени бар кылып, барды от кылып, отту күлгө айландырат. Кирпик кагылганча жылдар мончоктой тизилип, кээде болсо бир мүнөт бир кылымды карытат. 2016-жыл Москва шаарында өрттө калган 17 кыз акыркы мүнөттөрүндө эмнени ойлоду болду экен? Үйдөгү камсыз ойноп жаткан балдарынбы? Же курулуп бүтпөй калган тымынбы? Же айтыла элек сырларын ойлоптурбу? Балким бул тагдырдын келиштирип жасаган тамашасы.

Эгерде мен акын болсом ыр жазмакмын, калемчи болсом сүрөт тартмакмын, багбан болсом дарак өстүрмөкмүн. Бирок мен сүрөтчүмүн. Ошондо кесиптешим Валерий Рубиль экөөбүз тагдырдын тамашасына жооп катары куурчак жасадык. Бирок ал куурчакта күлкү жок. Кызыл сызык деген тушунук аба(авиа) жолдорунда пайдаланылат, кызыл сызыктан өткөндөн кийин самолет же адамдардын коопсуздугуна эч ким кепилдик бере албайт. Демек андан

өткөндөн кийин, мен ойлойм, биздин көптөгөн мигранттар кызыл сызыктын артында эмгектенип жүрүшөт. Куурчак жасалгандын себеби ал чий куурчак. Биз көпчүлүгүбүз кичинекей убакта ушундай чий куурчак жасап чоңойгонбуз. Эмнегедин ошол куурчакты кайрадан жасап, ага ак көйнөк кийгизип, анан аларды өрттөп, алардын акыркы көрүнүшүн, визуализация эмнегедир маанилуу болуп байкалды.

Бул окуянын жакын болгонунун себеби бар. Анткени ал менин жеке жашоомо байланыштуу. Бирок суроо бул жеке адамдын көйгөйүбү же баарыбыздын саясий көйгөйүбүзбү? Москвадагы болгон коррупцияга биздин айылда жашаган жөнөкөй кыздын кандай тиешеси бар? Бул жөн гана суроо, менде жооп жок.

Кийинки жумуштун аталышы «Апамдын ыры». Апам жоолугун чечип, чачын кыска кестирип, шаардан майда чүйдөлөрүн көтөрүп, бир заматта шашылып келди. Поездде курсагыбыз ачат деп, 4-5 жумуртка, май-топоч бышырып, бөтөлкөгө чайын куюп алды. Болгон жакшы кийимдерин сумкага салып, бараарда ооз тийгизебиз деп жер жаңгак, өрүк, мейиз да салып койду. Өзүм 12 жашар, апам кетээрде ичимде кыпкызыл от, аны кантип өчүрүштү билбейм. Кантип көп жылдарды тез алдыга жылдырып, жакшы күндөрдү келтирип алсам болот деп ойлоном. Бир жагынан ачуум келсе бир жагынан ыйлагым келип, аны көрсөтпөшкө аракет кылдым. Апам бизди бир кучактап дарбазадан чыгып кетти. Биринчи Оштон Бишкекке автобуста 14 саат жол жүрүп, анан 4-5 күндө поездде Москвага жетти. Апамды бирөө жаран тосуп алды бекен, кай жерде түнөдү, кантип үй-жай, жумуш тапты? Ким ага жардам берди, ким аны таштап кетти? Окемдин кызматчыларынан кантип качып кутулду? Эмнеге биринчилерден болуп аялдар кетти? Эмнеге ар-бир үйдө апасы жок балдар көбөйдү? Эмнеге Москва? Эмнеге биздикилер баардыгына чыдайт? Эмнеге бараар башка жериң жок? 15 жыл дегенде баш көтөрдүк, үй салдык, балдар окуусун бүттү, жумушка кирип өзүбүздү өзүбүз багып калдык. Бирок апам башка үйгө кайтып келгендей. Баарыбыз тең өзгөрдүк. 15 жыл ичи эмнелер гана болгон жок. Бирок мен билем, апамдын ырдалбаган ыры, айтылбаган сөзү көп.

Бул инсталляциянын видеосун көрсөтөбүз, анын негизгиси аудио-инсталляция. Аудио-инсталляцияны жасаганда, Ош базарда көптөгөн цехтер бар, алар кийим тигип аларды Орусияга сатышат. Ошол иштеген адамдар менен эртеден кечке убакыт өткөрүп, алар менен маектештик. Алардын жеке окуялары, алардын окуясын үгүү маанилүү болуш керек. Анткени «Апамдын ыры» ошолордун окуясынан токулган. Апамдын ыры бул кыздардын ыры, биздин, баарыбыздын ырыбыз. Бир гана ыр эмес, алардын үнчүкпай калганы, сүйлөгөнү, машиненин үнү, бардык добуштар, ошондой эле кыңылдаган ырлары ушул инсталляцияга камтылган.

Бирок маектешкенде бир кызык нерсени байкадым. Эмнегедир алардын баардыгынын окуялары бир эле суроого жооп бергендей, окуялары кайталангандай сезилди. Анткени сиз үчүн бакыт эмне деген суроону бергенде «мен үчүн бакыт биринчи балам төрөлгөндө баламды колума алганымдагы сезим» дешет. Качан өзүңүздү бактысыз сездиңиз десе «менин апам өлгөндө же атам өлгөндө, жакындарым өлгөндө [дешет]». Андан сырткары ал жерде машиненин үндөрү көп, ал жерден чыккан жеке окуяларга салым кошкондой. Биздин үнүбүз эч качан таза чыкпайт, ал менен кошулган кандайдыр бир добуштар бар, ал коррупциянын добушу, машиненин добушу индустриянын добушу. Ал согуштун добушу, жакырчылыктын добушу, саясий туруксуздуктун добушу. Башка элдердин добушу. Ошондуктан машиненин добушу мен үчүн ошондой добуштарды белгилегендей үгүлдү.

Кийинки жумуш. Цехтеги болгон маек уланып келет, мен ойлойм ал дагы уланат. Бирок анын формасы, визуалдуулугу убакыт өзгөргөн менен өзгөрөт. Кийинки жумуш ошол цехтерден тигилген кийимдерден ашынды. Аябай көп кесиндилер калат, анан ошолорду пайдаланып бир инсталляция жасаганбыз. Аталышы «Чолпондун Жыныс Көкүлү» (Бугорок Венеры). Бул ошо эле изденүүнүн алкагында жасалган нерсе. Ал аял ким? Балким ал мен, Элмира эже, Айзура, ал сиз. Ар бирибиздин өзүбүздүн ырыбыз бар. Бирок ал ырдын мазмуну башкача болушу мүмкүн же

*«Кызыл сызыктан ары», 2017-ж.
Сүрөтчүлөр:
Жазгүл
Мадазимова,
Валерий Руппель*

деталдары башкача болушу мүмкүн. Балким менин апамдын ырыбы же менин ырым, баарыбыздын ырыбыз. Ошондой эле анын образын издөөдө бул жерде толтура чачтар өрүлгөн. Бирок бул баштан чыккан чач эмес жыныстык чач. Мен ойлойм бул өзүң менен өзүң иштөө, өзүңдү издөө, өзүңө чын айта алган убакыт, даражага жеткенде пайда болот. Жок дегенде көркөм чыгарма процессиндеги жол ошондой, качан биз өзүбүзгө өзүбүз чындыкты айта алабыз, ал үчүн өзүбүзгө качан эрк бере алабыз, аны кандай жол менен издейбиз, кайсыл убакта биз тартынбай, уялбай чын сүйлөй алабыз, мына ошол жөнүндө.

Бул жумушту жалгыз жасоо кыйын. Аны көптөгөн кыздар, беш кыз менен жасаганбыз. Бирок чогуу жасоо бул жумуштун негизги процесси. Анткени биринчиден ошончо кездемени таап келиш керек, аны өрүш керек. Аны өрүү өзү он күн жүргөн. Бирок ошол он күндө чогуу жасоо ритуалы мен ойлойм, өзүңдү өзүң изденүүдө башкалар аркылуу изденүүдө, башкалар менен иштешүүдө изденүү процесси жалгыз эмес башкалар аркылуу, ритуалдар аркылуу жүргүзүү.

Ошо жумуштун бирөөсү «Жеке эмес, Саясий» (Личное политическое). Бул менин сөзүм эмес, бул феминисттердин экинчи толкунундагы колдонулган лозунг. Сүрөттө көрүп тургандай бул этек кир же менструация убагында «прокладка» катары колдонулган кездеме. Ал кездеменин көрүнүшү ушундай болгон. Бул изилдөөнү жасаганда Эмиль Тилеков менен Айдай Асангулова көптөгөн аялдар менен сүйлөшкөндө ал убакта ичимдик же гигиенаны сактаганда кандай кездемелер колдонулган деген суроолор болгондо алардын айткан окуяларынын негизинде ушундай кездемелер реконструкцияланып жасалган. Бирок мен ойлом, бизде эски, калып калган окуяларды, көрсөтпөгөн окуяларды, буюмдарды гана эмес, окуяларды сыртка чыгарып аны илип коюу ошо изденүүнүн чоң процесси. Бирок жеке биз азыр көрүп келген аялдын окуясы ал аны өзү жалгыз жеңе алабы? Анткени ал өзү жалгыз, коррупцияга туруштук бере алабы? Экономикалык жакырчылыкка, саясий кадамдарга жалгыз туруштук бере алабы? Мен ойлойм ага чоңураак кыймыл, кадамдар керек. Жеке көйгөйлөргө, окуяларга, маселелерге чоңураак саясий эрк, активизм керек. Мен ойлойм, ошондо бул изденүүнүн жыйынтыгы чыгат болсо керек.

Презентациянын акыркы бөлүгүн ушу көрүнүш менен бүтүргүм келди. Анын аты «Public art». Ысык-Көлдө Бел-Тамда көлдүн боюнда жасалган, «Мен түшүмдө учкан элем» деген инсталляция. 7 м бийиктикте, тепкич менен чыкканда бир гана адам олтурууга орун бар. Кечээ Элмира эже бир кызыктуу нерсе айтты, маңкүрттүн түшү деген, маңкүрт ойгонобу деп. Мен ойлойм, суроонун пайда болушу маңкүрттүн ойгонушу. Анткени суроо пайда болсо анан изденүү башталат деп ойлойм. Ошол суроолор үчүн, өзүң менен өзүң маек жүргүзүү, суроо берүү, асман менен маектешүү, жер менен маектешүү, көл менен маектешүү жөнөкөй бир орундан башталат болуш керек.

ДИСКУССИЯ

Мадина Тлостанова: Мен бардык баяндамачыларга бир суроо берет элем. Сиздердин докладдарыңыздардын ортосунан жиптерди, өрүмдөрдү табууга аракет кылдым. Мен үчүн бул жиптердин бири – искусствонун коомдук-саясий долбоорлор менен байланышы. Анткени, бардык учурларда, бул жөн гана сиз жасаган, музейдин дубалына илип койгон искусствонун кандайдыр бир түрү эмес, бул реалдуулук, адамдар жана алардын тагдыры менен байланышкан олуттуу долбоорлор, кандайдыр бир жол менен бул дүйнөнү өзгөртүү аракети. Мага бул өзгөрүү биз көрүп жаткан жана кызыктуу формаларда чагылдырылганы абдан маанилүү болуп көрүндү. Бул Борбор Азияга гана эмес, башка аймактарга да мүнөздүү көрүнүш. Мен үчүн искусство кызыктуу формага өткөнү абдан маанилүү.

Муундардын байланышы абдан маанилүү. Анткени феминизм сыяктуу ар кандай маргиналдуу дискурстар дайыма нөлдөн башталат. Башкача айтканда, феминистердин ар бир жаңы мууну нөлдөн баштап, аны кайрадан ачат, анткени үзгүлтүктөр болгон, бул жөнүндө кайсы бир университетте расмий түрдө үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк болгон эмес. Ошондуктан бул муундар аралык байланыштарды түзүүгө жана тарыхты жана маалыматты, эмоцияларды жеткирүүгө мүмкүндүк берген мектеп сыяктуу долбоорлордун болушу абдан маанилүү. Аны институтташтыруу абдан кыйын, анткени биз институтташтыргандан кийин ал кайра эле катып калат.

Ушул эки нерсеге, муундар аралык байланыштарга жана искусствого активдүүлүк катары мамилеңиз жөнүндө уккум келет.

Гулнара Касмалиева: Мектеп биз үчүн институт эмес, көркөм долбоор болуп калды, социалдык скульптура термини бизге абдан жакын.

Тактап айтканда, азыр долбоордун түшүмүн көрүп жатканыбызга абдан кубанычтамын. Биз чындап эле окуучуларыбыздын ой жүгүртүүсүн, өз алдынча ой толгоосун жана табигый көркөм образдарды чыгара билишин, эң негизгиси кийинки муундун инсаны болушун кааладык. Анткени, чындап эле, мындан ары кантип жашоо керек деген суроолор туулат? Качан гана сен өзүң ойлонуп, өзүңдү ичтен үгүп, өзүңдү сезе баштаганда гана, бул өнөр жаралат.

Диана Ухина: Мен үчүн феминизм биринчи кезекте менин микро практикам, мен адамдар менен кандай мамиле түзөм, эмнеге көңүл бурам. Мен кандайдыр бир учурда бул идеология экенин түшүнөм, кээде бул күн тартиби, б.а., бул жерде, мен чындап эле феминизм деген эмне экенин айткым келбейт, анткени түшүнүк абдан кеңири жана аны белгилөө кыйын. Мисалы, күрбү кыздарым менен сүйлөшкөндө жергиликтүү феминизм жөнүндө сүйлөшөбүз.

Мен түшүнүп турам, мунун баары кандайдыр бир проблемаларга, айрым теңсиздиктерге мүмкүнчүлүктөр жагынан саясий жактан кароого мүмкүндүк берген кандайдыр бир нерсе экенин түшүнөм. Мен үчүн, биринчи кезекте, бул мен дүйнө менен мамилени кантип курам, белгилүү бир өлкөдө, белгилүү бир маданиятта аял катары кандай социалдашуу бар экенин түшүнөм. Мен аны кайсы бир этникалык тегимен табууга аракет кылбаганымдыктан өзүмдүн иденттүүлүгүмдү билбейм. Менде өзүнчө феминизм жок, менде ар кандай иденттүүлүктөр, элементтер бар, бул элемент да

менмин, мен аларды тынымсыз кайра өзүмө чогултам жана ушундай жол менен өзүм дүйнө менен мамиле түзөм. Биз эмне кылбайлы – биз жаңы нерселерди көрөбүз, карайбыз, аңдайбыз жана түшүнүүгө аракет кылабыз, бул биз үчүн көркөм изилдөө. Экөөбүз биргелешип ушул нерселер менен алектенген менин кесиптешим Бермет болуп, ич ара кимдин кандай көркөм куратордук ыкмалар бар экенин өз ара айырмалай баштайбыз. Ал үчүн, мисалы, бул көбүрөөк саясий аракет жана экшен, мен үчүн бул көбүрөөк чөмүлүү. Чынында, биз азыр кандайдыр бир нерсени түзүүгө аракет кылуудабыз, жана ал эмнеге алып келет, бул башка маселе.

Диана Рахманова: Мен үчүн муундар аралык байланыш абдан маанилүү жана баалуу. Анткени эс тутум жана тарых жөнүндө сөз кылганда, башка муун менен сүйлөшпөй туруп, аны кантип изилдеп, кайра жаратууну билбейм. Бул жагынан алып караганда, мен мурда бул белгилүү бир иерархияга ээ болгон нерсе, улуу муун гана жаш муунга бир нерсе берет деп ойлосо, азыр ар кайсы курактагы таптакыр башка сүрөтчүлөр менен иштешкен сайын, аңдай эмес экенин түшүндүм. Алар (улуу муундар) да азыр эмне болуп жатканын түшүнгүсү келет. Алар менен баарлашып, бөлүшүп, бир нерсе айтып баштаганда, жалпы көп нерсе бар экенин түшүнөсүң.

Мен бул изилдөөнү жүргүзгөндө, көптөн бери Кыргызстанда жашагандыктан, эмне үчүн, бул жерде мынчалык күчтүү жарандык коом бар экенин түшүнгөн жокмун. Эмне үчүн Тажикстанда башкача, бул эмне менен байланышы бар? Анткени, биз бир нерсени өзгөртөбүз десек, ал жөнүндө сүйлөшүү керек, ага көңүл буруу керекпи? Иликтөөдөн кийин менде бул суроолор жоголду. Анткени мага улуу муун бизден үмүт кылып жашап жаткандай сезилчү, анан мен улуу муун менен баарлашып, алардын баары жакшы түшүнүп турганын билдим. Тактап айтканда – азыркы муун да, улуу муун да, жөн гана тарыхый, маданий контексттер, тигил же бул аймакка жакын маданиятка көз каранды экен. Мисалы, тажиктер байыртадан тарыхты, коомдогу көйгөйлөрдү поэзия, лирика аркылуу чагылдырат. Жашоодо кандай гана кырдаал болбосун, анын баарын сулуулук менен карашат. Ооба, бул туура эмес болушу мүмкүн, мен так билбейм, бирок бул маданияттын, салт-санаанын кабары экенин түшүндүм.

Алардын согуш мезгилди кандай башынан өткөргөнүн угуп, билүү абдан кызыктуу болду. Ал кездеги көйгөйлөрдү азыр дагы көрүп жатабыз – бул согуштар уланууда, бул маселелер азыр да актуалдуу. Бул суроолорго чогуу жооп бере ала турганыбыз абдан маанилүү жана абдан баалуу деп ойлойм. Жаштар гана эмес, TikTok мууну гана эмес, таптакыр башка муун. Ошондо, менин оюмча, бул такыр башка өңүттөн бир бүтүн көз караш, жооптор жана мамиле болот. Ошондон улам мен муун байланышын маанилүү деп эсептейм.

7. ТИРКЕМЕ

12

көргөзмө /// выставка

өзгөчө тагдырдын аялдары /// женщины необычной судьбы:

Назира Айтбекова, Клавдия Антипина,
Динара Асанова, Бүбүш Осмоналы кызы,
Елена Дружинина, Элла Майяр,
Ольга Мануилова, Роза Отунбаева,
Клара Сооронкулова, Айсүлүу Тыныбекова,
Зууракан Осмонаалы кызы

көргөзмөнүн ачылышы /// открытие выставки:

21.02.2023 в 15:00

КНМИИ, Бишкек

Над выставкой работали:

Наргиза Рыскулова (куратор)
Рахат Айсалкын, Гульзат Алагөз кызы, Наталья Андрианова,
Айдай Алгожоева, Асель Асанбекова, Айдай Асангулова,
Айзуура Бакалова, Елена Дединова, Жазгуль Ибраимова,
Мээрим Исмаилова, Канайым Кыдыралиева, Жазгуль Мадазимова,
Бактыгуль Мидинова, Эльмира Ногойбаева, Асель Рашидова,
Мукарам Токтогулова, Айгерим Тургунбаева

21.02.-26.03.2023, КНМИИ

«12»

«12» долбоору советтик жана учурдагы Кыргызстандын калыптануусуна, өнүгүүсүнө салым кошкон аялдар жөнүндө сөз баштоого чакырат. Өмүр жолу суктандырган, турмуштук философиясы шыктандырган 11 аял тууралуу биздин замандаш айымдар айтып беришет. Алар, ал чыгаан айымдарды эмнелер алдыга сүрөгөнүн, ар башка мезгилде жашап, болуп көрбөгөндөй кыйынчылыктарды жеңип, репрессияларга, дискриминацияга сынбай, өзүнүн сүйгөн иши үчүн миңдеген чакырымдарды багындырышканын изилдешет.

Долбоордун каармандарынын арасында манасчы аялдар, санжырачы, изилдөөчү, фото сүрөтчү, археолог, скульптор, жазуучу, теле алып баруучу, күрөш чемпиону, саясатчы, сот жана режиссер айымдар бар. Алардын ар бири өзгөчө, жана ошол эле учурда өз мезгилинин чыныгы атуулу.

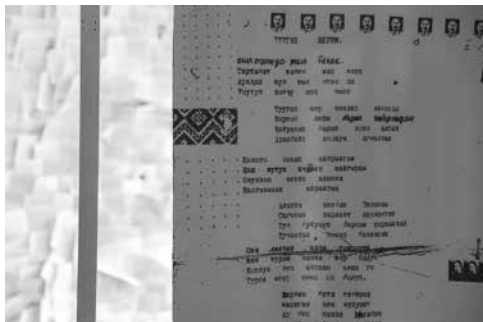
Ал эми 12-чи аял ким деген суроо жаралат. Ал биздин замандашпы? Аны эмне шыктандырат? Ал эмнеге умтулат? Ал кайсы жакты көздөй бет алды?

Алардын окуялары Рахат Асангулованын эмгегинин аркасында ар бир тексттик изилдөө виртуалдык форматта жандана турган сайтка бириктирилген. Ошондой эле музейиндеги көргөзмөдө чагылдырылган.

«12» көргөзмөсүн даярдагандар: Наргиза Рыскулова, Наталья Андрианова, Айдай Алгожоева, Асел Рашидова, Эльмира Ногойбаева, Рахат Асангулова, Гүлзат Алагөз, Айгерим Тургунбаева, Айдай Асангулова, Бактыгүл Мидинова, Мукарам Токтогулова, Жазгүл Мадазимова, Айзура Бакалова, Канайым Кыдыралиева, Жазгүл Ибраимова, Мээрим Исмаилова, Елена Дедикова.

сурет көргөзмө ... выставка фотографии
ЭС ТУТУМ КӨПҮРӨЛӨРҮ / МОСТЫ ПАМЯТИ

Умида АХМЕДОВА
Павел БОЛЬШАКОВ
Болот ИСАБЕКОВ

КНММИ, Бишкек
17-31.03.2023

көргөзмөнүн ачылышы / открытие выставки:
17.03.2023, 17:00

Над выставкой работали:

Наталья АНДРИАНОВА (куратор)
Эльмира НОГОЙБАЕВА (руководитель «Эсимде»),
Айдай АЛГОЖОЕВА, Асель РАШИДОВА,
Миржан БАЛЫБАЕВ, Дильбар ОСМОНОВА

Эсимде

ЭС ТУТУМ КӨПҮРӨЛӨРҮ

сүрөт көргөзмөсү

Биз бишкектик көрүүчүлөргө үч түрдүү «ЭС ТУТУМ КӨПҮРӨЛӨРҮ» сүрөт көргөзмөсүн сунуштайбыз. Үч авторду тең бириктирген – эс тутум. Адамдардын, жерлердин, буюмдардын эс тутуму жана бул Эс тутумду сактап калуу аракети. Көргөзмөнүн негизги метафорасы – көпүрөнүн элеси. Көпүрө – бул ар кандай нерселерди бириктирүүчү жер: дарыянын жээктерин, өтүмүштү жана азыркыны. Бул өткөөл мейкиндик, андагы жылдыздарды карап токтоп калуу адатка айланган эмес. Көпүрө «Башка мейкиндик» башталган чекит сыяктуу, ал бизге ал жакка жетүү үчүн, алдыга умтулуу мүмкүнчүлүгүн берет. Бирок артка бурулуп артка кайтуу мүмкүнчүлүгү да бар. Эң башкысы, Эс тутум көпүрөлөрүн эч ким күйгүзбөйт... Ал эми биздин көргөзмөбүздүн метафорасы 2023-жылдын апрель айында өтүүчү Эсимде конференциясынын концепциясынын негизин түздү.

Умида АХМЕДОВА (Ташкент),
«БУЮМДАР ЖАНА ТАГДЫРЛАР»
2021-2022-жж.

Буюмдарга, тагыраак айтканда, бул «өзгөчө нерселердин» ар биринин артында турган адамдарга байлануу бул кичинекей тандоонун негизин түзөт. Көбүнчө, бул биздин жашоо образыбызды аныктап, жашообузду толтурган жана «күнүмдүк жашоонун зор фонун» түзгөн нерселер (Вацлав Гавел). Мындай сузандар, кепкалар, курактар көп жылдар бою кылдаттык менен сакталып, өзгөчө учурларда гана сандыктардан чыгарылып, мураска өтөт. Умида Ахмедова өз каармандарын чоң көңүл буруу жана урматтоо менен сүрөткө тарткан. Жооп катары, алар аны менен «өзгөчө нерселери» жөнүндө, алар менен байланышкан кубанычтуу жана кайгылуу деталдары менен бөлүшүштү.

«Бир жолу менен жөнөкөй кездемеге сайылган баёо сайманы көрүп калдым, ал бөбөк тарткан сүрөткө окшош болчу. Мен түштүк Өзбекстандагы алыскы кыштактарга сапар алдым, ал айылдарда кооз сайма түшүрүлгөн буюмдарды жана сюзана белекке берүү салты сакталып калган болчу. Мени кызыктырган ошол саймалар жана аларды сайган аялдар болду. Бардык буюмдар бир нерсеси менен окшош, бирок ошол эле учурда ар бири өзгөчө, ар биринин өз тарыхы бар» (У. Ахмедова).

Павел БОЛЬШАКОВ (Бишкек),
«ЧОҢ АЛА-АРЧА МӨҢГҮСҮНДӨГҮ ТОО ЛЫЖА БАЗАСЫ (БАЛ)»
2018-2021-жж.

Бишкектен 60 чакырым жерде Чоң Ала-Арча мөңгүсү жайгашкан. Же, альпинисттер орусча кыскартып айткандай – БАЛ. Деңиз деңгээлинен 3000 метр бийиктикте жайгашкан, кыйла алыс жана жетүүгө кыйын жер. Любовь Даничкинанын (Карнаухова) эскерүүсүнөн: «*Вольдемар Павлович Трелевскийдин жетекчилиги менен 1975-жылы «Ала-Арча» мөңгүсүндө 40 адамга эсептелген, 2 канат жип жолу бар тоо лыжа базасы курулган. Бул, тоо лыжа сезонун тынымсыз бир жыл кылууга шарт түздү. СССР олимпиадалык курама командасынын тоо лыжачылары бул базада көп убактыларын өткөрүп, БАЛдагы машыгууларга жогору баа беришкен. Ал машыгуулардын арты менен, советтик курама команда жогору натыйжаларга жетишти*». СССР таркагандан кийин дагы, лыжа спортун сүйүүчүлөр ал базага барууну уланта беришти жана улантып жатышат. Анын техникалык

абалын карашып, тартипке көз салып турушат. Бирок, тилекке каршы, айрым бир башка «туристтер» дагы бар. Алар бир нерсени талкалап, же уурдап кетиши мүмкүн. Каардуу тоо климаты дагы, адам баласы жасаган бул эбегейсиз нерсени бузууга өз салымын кошуп келет. Бирок, БАЛдагы база ордунда турат. Балким, ал кароосуз калгандай, эч кимге керексиздей көрүнгөнү менен, бул жерге жете алган ар бир адамга азыр дагы баш паанек берип турат.

Болот ИСАБЕКОВ (Бишкек),

«КАЖЫ-САЙ. ТУРМУШ

2018-2022-жж.

Кажы-Сай – бул биздин посёлок. Бул биздин тарых, биздин өлкөбүздүн тарыхы. Ал, Кажы-Сай жөнүндө жазганда жеңил тема болуп калган уран жана радиация менен гана чектелбейт. Бул, «Центральная» шахтасындагы шахтерлордун турмушу. Алар казган көмүргө областта чоң суроо-талап болгон. Бул жерде, бир кезде электротехникалык ишканада заманбап өндүрүш болгон, ал 1958-жылы уран кени жабылгандан кийин пайда болуп, 1994-жылы завод өзү дагы жабылган. Бул посёлоктун калкынын саны 13 000 чейин жетип турган. Бул жерде аэродром дагы болгон, ага кош канат Ан-2 учактары конуп, борбор шаарга жана Пржевальскиге каттап турушкан. Мындагы китеп дүкөнүндөгү көптөгөн ар түрдүү китептерди активдүү окуп турушкан. Анан, албетте оркестр үчүн атайын чуңкуру бар клубду айтпай кетүү болбостур. Кажысайлыктар катаал токсонунчу, андан кийинки жылдарды баштарынан өткөрүштү. Бирок, турмуш уланууда. Кажы-Сай өлкөнүн киночуларынын борборуна айланды. Бул жерде көп тасмалар тартылды. Алдыда дагы тартылат. Киночулар бул жерди жакшы көрүшөт. Кыргызстандын сүрөтчүлөрү, КР Сүрөтчүлөр союзунун бул жердеги чыгармачылык Үйүнө ачык асман алдында иштөөгө келишет, айрымдар бул жерден үй сатып алышты. Жайында посёлокто жашоого бош орун калбай калат, бардыгын эс алуучулар ээлеп алышкан болот. Бир гана нерсе – жергиликтүү тургундардын көпчүлүгүнө жакшы жумуш орундары жетишпейт. Азыр, мурдагы СССРдин аймагында согуш жүрүп жатканда, айрым нерселер анчалык маанилүү эместей көрүнөт, көп нерселер жөнүндө жазуу орунсуз, балким азыр ылайыксыздай сезилет... Бирок, Кажы-Сайдагы турмуш улана берет деп үмүттөнөм.

Бүгүнкү күндө Кажы-Сай айылы империялык өтүмүштүн (айыл 1947-58-жж. Советтик уран долбоорунун маанилүү бөлүгү болгон), жашоо үчүн күрөштүн, кооз чөйрөнүн, жасалмалуулуктун жана терең акыл-эстин аралашмасынан турат.

P.S.

2023-жылдын апрель-май айларында фотокөргөзмө Ош шаарында, Облустук көркөм сүрөт музейинде көрсөтүлгөн. Июнь айында Каракол шаарындагы көрүүчүлөргө – Ысык-Көл облусунун Сүрөтчүлөр союзунун сүрөт галереясында көрсөтүүнү пландап жатабыз.

*Наталья Андрианова,
көргөзмөнүн куратору*

Умида АХМЕДОВА,
«Буюмдар жана тагдырлар»
сериясынан

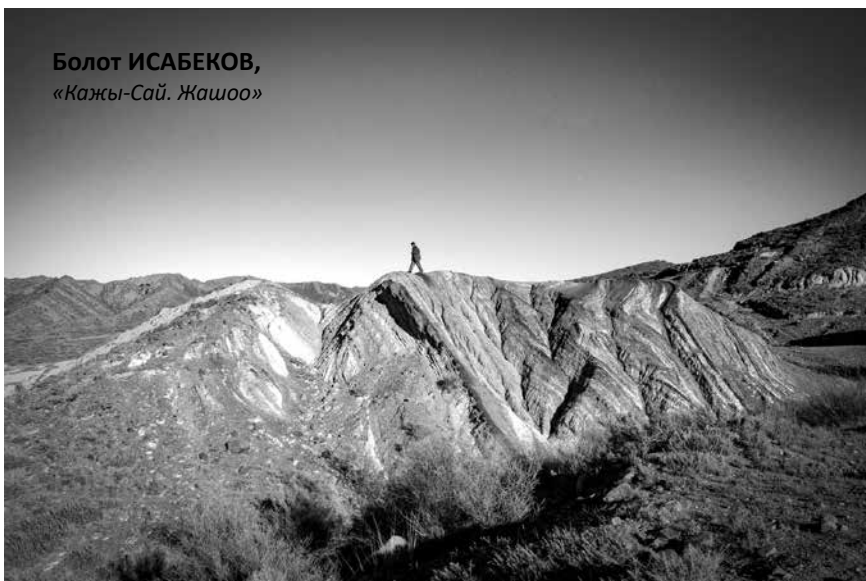

Павел БОЛШАКОВ,
*«Чоң Ала-Арча мөңгүсүндөгү
лыжа базасы»
сериясынан.*

Болот ИСАБЕКОВ,
«Кажы-Сай. Жашоо»

ЖЫЙЫНТЫК КАТАРЫ

Мадина Тлостанова жана Эльмира Ногойбаева

21-март 2023-жыл, Калмак-Ашуу, Кыргызстан.

Эльмира Ногойбаева: Сиздин лекцияларды угуу менен, сиздин филологиялык билимиңиз бар экенин билип, эмне үчүн бардык эмгектериңиз так жана логикалуу, ошол эле учурда ашыкча академиялык илимий эмес курулганы түшүнүктүү болду. Угармандар үчүн бул абдан маанилүү, анткени кээ бир изилдөөчүлөрдү, анын ичинде антропологдорду түшүнүү өтө кыйын. Филологдун жолунан бул татаал деколонизм темасына кантип келип калдыңыз?

Мадина Тлостанова: Мен филолог болгонум менен бул номиналдуу гана. Анткени мен окуп жүргөндө советтик доордун акыркы жылдарындагы официозго тиешеси жок кесипти тандоого туура келди. Мен өз дүйнөмө жабылып, өзүмө кызыктуу темалар менен алек болгум келди.

12 жашымда апам экөөбүз отуруп, келечекте ким болоорумду талкуулай баштадык. Апам: «Сен антрополог, филолог, искусство таануучу болсоң ылайыктуу. Жана бул багыт сага китеп дүйнөсүндө жашоого жана бул коркунучтуу чындык менен мамиле түзбөөгө мүмкүндүк берет» -деп, кеңешин берди. Апам да филолог болгон, ал америка адабиятынан сабак берчү, ошондуктан мен үчүн анын жолун улоо оңой болду, мен америка адабиятын таанычуу болуп калдым.

Бирок, айта кетчү нерсе, мага Москва мамлекеттик университетинин филология факультетинде окуган такыр эле жаккан жок. Анткени бул абдан классикалык окуу жайы, ал жакта адабиятты көп окутушчу эмес. Ал жакта негизинен тилдер менен алектенишчү. Мен зериктим. Бирок, бул менин кесибим болгондуктан баары бир окууну оңой эле бүтүрдүм, аспирантурага тапшырдым, докторлук диссертация жаздым. Дүйнөлүк адабият институтунда дагы иштедим. Ал жерде эки диссертациясын тең жактагам. Айтып коюшум керек, филологдорго менин ар жазгандарым жакпай, сындап, филологияны аз, социологияны, философияны көп жазасың деп айтышкан. Башкача айтканда, мен башынан эле дисциплиналар аралык багыттагы адам экенмин. Мүмкүн, филология да өз оюмду айтууга мүмкүнчүлүк берген, бирок азыркы абалым бул кесип менен байланышы бар экенине көзүм жетпейт. Менин оюмча, бул эл алдында сүйлөө тажрыйбасына байланыштуу, анткени мен акыркы 20 жылдан бери музейлерде активист уюмдар менен иштешип келе жатам, жана супер илимий маселени түшүнгөн 10 адам үчүн эмес, бардык адамдар мени түшүнүшү үчүн сүйлөөгө аракет кылам.

Салттуу филологиялык презентация өтө абстракттуу, түшүнүксүз жана кызыксыз болушу мүмкүн. Мага тар чөйрөдөгү адистер менен эмес, жөнөкөй адамдар менен сүйлөшүү кызыктуу.

Эльмира Ногойбаева: маектериңиздин биринде деколонизмди ишмердүүлүктү активисттиктен баштагам дедиңиз эле?

МТ: Мен активисттик ишти көп жасадым деп айта албайм. Себеби менде мындай мүмкүнчүлүк жок болчу. «Академиянын» ичинде узак убакыт жүргөндүктөн, активдүүлүккө кирүү кыйын.

Бирок Россияда жүргөндө мени ар кандай кызыктуу арт-активист ассоциациялар, топтор чакыра башташты. Айрымдары анархизм менен байланышса, башкалары ар түрдүү көркөм маданият тарабына дагы майда топтор. Ал убакта бул теманы эч ким түшүнүшкөн деле эмес, бирок алар буга чейин деколонизм менен анархисттик түшүнүктөрдүн ортосунда кандайдыр бир байланышты сезишкен, ошондуктан кызыкдар болуп, мени чакырышса керек. Алар аркылуу, тескерисинче, көркөм аспект аркылуу, мен активдүүлүккө кире баштагам. Кызыгы, бул негизинен Россия үчүн

маргиналдуу топтор болгон, андан кийин алар Борбордук Азияда, Кавказда пайда боло баштады.

Мен деколониализм темасы менен көп алектенгендиктен, көптөгөн Латын Америкасында активдүүлүк кылган адамдарды билем, алар көбүнчө коомдук кыймылдар. Мен алар менен көп иштештим деп айта албайм, бирок бул абдан кызыктуу, анын ичинде жергиликтүү эл менен жолугушуу өтө маанилүү. Алар чыныгы саясат менен алектенген, маданий автономиялары үчүн күрөшкөн адамдар. Бул мага көп нерсени үйрөттү. Мен постсоветтик мейкиндикте да ушундай нерсени жаратсам дейм. Бул сыяктуу кыймылдар мурунтан эле бар, бирок аны көбүрөөк кылуу керек.

ЭН: Деколониализм темасына кантип келип калдыңыз?

МТ: Мен алгач АКШ адабиятындагы мультикультурализм боюнча докторлук диссертациямды жаздым, анткени америка адабиятын таанычуу адис элем. Мен өзүм биринчи постколониалдык теориясын таап, бирок, мен ал жерде бир нерсе туура эмес экенин түшүндүм. Бул кызыктуу, бирок биздин тажрыйбага дагы эле тиешелүү эмес. Советтик жана колониялык кесилишкен тажрыйбага карай, Советтер Союзунун ичиндеги башка улуттун тажрыйбасына карай, айрыкча кулагандан кийин. Мен чыгарма жазып, биринчи жолу орус тилдүү мейкиндикке айрым жаңы жазуучулардын ысымдарын киргизүүгө аракет кылдым. Баса, бул биздин Дүйнөлүк адабият институтунда кастык менен кабыл алынды. Анткени англо-саксондук эмес жазуучулардын ысымдарын киргизүүнү көптөр каалаган эмес.

Анан мен ойлондум: а бизчи? Биз эмне кылышыбыз керек? Россия улуттук мамлекет болуп калды, империя эмес, СССР кулады. Биздин ордубуз кайда – орус эмес, башкалардын орду? Бул ойлордон СССР кулагандан кийин жыйырма жыл өткөн соң постсоветтик жазуучулар тууралуу дагы бир китеп чыкты, алар орус эмес, бирок орус тилинде жазган жазуучулар жөнүндө эле.

Ал постколониалдык романдын аналогу болгон, бирок орус тилдүү адабиятта.

Көрсө, жазуучулар көп экен, алар абдан ар түрдүү жана кызыктуу. Бул Андрей Волос деген орус фамилиялуу адам, өмүр бою Тажикстанда жашап, абдан кызыктуу чыгармаларды жазган. Анын үстүнө тажик тили дагы билет. Кийинчерээк анын үй-бүлөсү Тажикстандан чыгып кеткен. Анын жарандык согуш тууралуу аңгемелери дагы бар. Анын чыгармачылыгында постколониалдык эстетиканы эске салган өзгөчө эстетика бар. Мен өзүм ушул темада көркөм чыгармаларды жаза баштадым. Ошол эле учурда, мен деколониалдык бурулушту ачтым. Кокусунан бирөө мага Миньолонун (Вальтер Миньоло) китебин окууну сунуштады, мен аны окудум, мага жакты. Мага анын эмгектеринде постколониалдык теорияда жок бир нерсе бардай сезилди,

анткени ал эмгектеринде андан дагы тереңирээк барып, алкактардын өзүнө, дүйнөгө кандай карай турганыбыздын негиздерине, университетте, мектепте эмнелерди үйрөнөбүз, эмнени билебиз деген суроого шек коюу аракетин жасаган. Бизге таңуула-нып, белгилүү бир жол менен башыбызга киргизилип, биз бул чындыкты бурмалоочу схема экенин түшүнбөй калганыбыз тууралуу жазган.

Бактыга жараша, ошол учурда Белоруссиядан келген аспирантым экөөбүз Сорос фондунан Минскиде постколониялык мектепти өткөрүүгө грант алдык. Миньольяны чакырдык, ал келип, таанышып калдык. 2001-жыл болчу, биз кызматташа баштадык, чогуу көптөгөн макалаларды жаздык, китеп жаздык, башка деколониялык изилдөөчүлөр менен жолугуштук. Мен алардын көбүн жеке тааныйм.

Андан кийин көбөйүү жана талкуулоо процесси башталды. Адегенде алар Латын Америкалыктар (теги боюнча) эле. Анан Борбордук Европада жана башка региондордон элдер кошула башташты. Азыр Орто Азиядан, Кавказдан, Африкадан көптөгөн өкүлдөр бар.

ЭН: менин оюмча, деколонизм, активдүүлүк, ушул темалардын бардыгын түшүнүү, кандайдыр бир ички эркиндикке ээ болуу, ал тургай ички козголоң болушу мүмкүн. Деколониалдуулук бул жеке тажрыйба, анын ичинде денелик тажрыйба деп айттыңыз эле?

МТ: ооба, сөзсүз. Бул дагы деколонизм менен постколониализмдин маанилүү айырмасын көрсөтөт.

Постколониализм – сүрөттөп же баяндап жазуу, тактап айтканда сүңгүп кирбей эле, белгилүү бир өлкөнүн колониялык тажрыйбасын изилдөө жана бул жаатта адис болуу. Бул үчүн, колониядан чыккан адам болуунун кажети жок, колониализмдин кордуктарын жана жаракаттарынын бардык тажрыйбасын сезбей эле изилдөө.

Деколониализм – бул саясий позиция жана этикалык нерсе. Ошондуктан, ал сиз айткандай маңкурттун ойгонушун болжолдойт. Бардыгынан куру калганын, мээси өзгөртүлгөнүн түшүнүп, баарын кайра ордуна коюуга, ата-бабалары менен, маданияты, тарыхы менен байланыш табууга аракет кылуу процесси.

Менин оюмча, кандайдыр бир түрткү болушу абзел, ошондо адам буга кызыга баштайт. Мындан тышкары, сөзсүз түрдө эле ал адам өзү колониялык өтүмүштү башынан өткөргөн адам болушу кажет эмес. Азыр Европада көптөгөн европалыктар бар, алар өзүлөрүнүн позициясы ар дайым артыкчылыктуу болгонун жана алардын ийгилиги, бактылуу жашоосу бирөөнүн азап-тозогу менен байланыштуу болгонун түшүнүшөт, ошондо алар да ойгонушат, деколониялдуулукту элестетишет.

Э.Н.: Сизди үгүп, окуп, албетте, биз бардыгын өзүбүзгө, тажрыйбабызга сынап көрөбүз. Биз бул жерде СССРди көбүрөөк карашыбыз кажет. Өткөн жылдан тарта абдан өзгөрдү, көп нерселер өз аты менен атала баштады. СССР классикалык империя эмес дешет, классикалык болбосо, анда кандай? Биз аны кандай мүнөздөйбүз? Бул абдан маанилүү, анткени ошондо биз өз өтүмүшүбүздү аңдап түшүнө алабыз.

М.Т.: Биринчиден, СССР көп жагынан падышалык Россия империясынын мураскери болуп калган, ошондуктан, СССРди өзүнчө бөлүп кароо туура эмес. СССРди падышалык Россияга каршы коюу негизги мифтердин бири. «Мурда Россия империясы элдердин түрмөсү болгон, эми биз интернационализмдин чырагыбыз» – деген СССРдин мифтеринин бири. Анткени, көптөгөн Россия империясынын жана Совет мамлекетинин ыкмалары абдан окшош болгон жана алардын ортосунда улантуучулук бар. Бул экөөнүн айырмасы болгону эки башка идеология.

Акыркы макалаларымдын биринде мен муну түшүндүрүүгө аракет кылгам. Ал макалада адамдар чындыгында абдан тез колониялаштырылган, бирок ал деколонизация соусу астында кызмат кылган деп жазам. Башкача айтканда, Советтер Союзу

ар кимди боштондукка чыгарып, деколонизациялоодо деп айтканы менен, чындыгында аларды кайра эле ар кандай суустардын астында кул кылган. Ооба, сенин өз республикаң болот, СССРдин ичинде сен ал тургай көз карандысыз мамлекетсиң дешти. Иш жүзүндө эч кандай укуктары болбосо да, автономиялуу республикалар деп аташкан. Бул автономиялуу республикаларда улуттук тилдер талаптагыдай изилденбегендиктен, биз өз эне тилибизди дээрлик үнүтүп калдык.

Албетте, XIX кылымдын классикалык маанисинде империя болгон эмес, бирок XIX кылым өзүнчө сөз, такыр башка тарыхый мезгил, башка контекст. Бул мезгилде Россия империясы башкача болгон. Ал тынымсыз кимдир бирөөнү, мейли Францияны, же Англияны тууроого аракет кылып, ошол эле учурда колониялаштыруу ыкмаларын, колонияланган элдерге болгон мамилесин, өзүнө пайдалуу болгон нерсеге жараша өзгөрткөн. Мисалы, Кавказды каратып жатканда (XVIII кылым, XIX к-дын 1-жарымы) жок кылуу ыкмасы колдонулган, башкача айтканда, «бизге бул калк эмес, аймак керек, анткени бизге деңизге чыгуу керек, кээ бир ресурстарды алып, биз Кавказды жок кылабыз жана бүттү» деген мамиле колдонулган. Бул мамиле Жаңы Дүйнөдөгүдөй, Америкадагыдай: бизге индеецтердин кереги жок, биз алардан кутулабыз деген сымал.

Борбордук Азияны карасак бул башка тарых, бул кийинчерээк XIX кылымдын аягына туура келет. Адегенде жергиликтүү элдин жашоосуна аралашпоо аракети болгон. Биринчи Түркстан генерал-губернаторлору Британиянын тажрыйбасына окшоштуруп – Исламга тийүүнүн, адамдардын жеке жашоосуна кийлигишүүнүн кереги жок деп эсептешкен. Андан кийин эле СССР, большевиктик мамиле келип, адамдардын жеке жашоосуна, каада-салтка чейин кийлигише баштады. Большевиктер жергиликтүү элдердин жашоосун кескин жана орой өзгөртүп, ликбез курстары, «аялдарды бошотуу» сыяктуу саясат жүргүздү. Бул, албетте, маданият үчүн күчтүү силкинүү жана бул жагынан Британия менен салыштырууга болбойт. Эгерде Британия үчүн Индияны басып алуу капитализм менен пайданын негизинде жүрсө, бул жакта таптакыр башка окуя бар.

Кош стандарттар мага ачык эле көрүнүп турат, мифтер тынымсыз айтылууда, интернационализм, «элдердин достугу» жөнүндө, ар бир адам тең укуктарга ээ болгон деген жомок. Уюштурулган ачарчылыктан, кулакка тартуудан, депортациядан канча адам өлдү?

Э.Н.: Советтер Союзу империя деп эсептеген критерийлерди аныктай алабызбы? Мен бир мисал келтирейин, мен Борбордук Азия боюнча бир изилдөөчүдөн интервью алдым, анын позициясы Совет мамлекети империя эмес – «анткени эч ким каршылык көрсөткөн эмес, көтөрүлүштөрдү билбейбиз» деген. Мен бир нече жыл мурун ага айта турган эч нерсем жок болчу. Мен бул жөнүндө көпкө ойлонуп, көптөгөн суроолор пайда болду.

Ал эми басмачылар кыймылы жөнүндө эмне айтууга болот? Кийинчерээк изилдөөчү Гүлзада Абдалиева архивде иштеп жүрүп, алгач Талас, андан соң Нарындагы Акчубак көтөрүлүшү, Ысык-Көлдөгү Ананиев көтөрүлүшү ж.б. биз билбеген чоң көтөрүлүштөр жөнүндө жазып чыкты. Басмачылардын кыймылы XIX к-дын 40-жылдары менен чектелсе, Гүлзада Абдалиева ар кайсы аймактарда, ар кайсы жылдарда көтөрүлүштөрдү табат. Же, мисалы, ресурстарды сордурууну критерий катары кароо?

М.Т.: Албетте, көптөгөн өлкөлөрдө ресурстарды сордуруу бүгүнкү күнгө чейин уланууда. Маселен, экономиканы такыр рентабелсиз кылган «пахтанын каргышы», бүгүнкү күндө бир нерсе кылуу өтө кыйын.

Э.Н.: Кыргызстанда абдан кызыктуу, терең изилдөөчү – тарыхчы Чынара Жакыпова бар, ал «Өмүрдү конфискациялоо» китебин жазган. Китеп анын жеке тагдырына арналган, параллелдүү түрдө ар кандай улуттук республикалардын теңсиздиги,

алардын партиялык элитага, СССРдеги номенклатуралык иерархиянын эң жогорку эшелонуна кошулушу жөнүндө ой жүгүртүүлөр бар. Китепте ал республикаларды салыштырып, СССРдин бийлигинин жогорку органдарына Кыргызстандын, Тажикстандын жана Молдавиянын өкүлдөрүнүн добушу анчейин берилген эмес экени айтылат. Эгерде Борбордук Азия жөнүндө айта турган болсок, анда бул президиумда Казакстан менен Өзбекстандын өкүлдөрү болуп келген жана аларда кандайдыр бир козырлар болгон, бул тууралуу китепте сүрөттөлөт.

Же, мисалы, бизде юрист Кубанычбек Нурбеков деген биринчи илимдин доктору болгон, ал Кыргыз ССРинин Конституциясын жазууга катышкан. Ал өзүнүн лекцияларынын биринде СССРдин Конституциясында ар бир республика өз тагдырын өзү чечүүгө укуктуу, ал эми биз Кыргыз ССРи катары өз тагдырыбызды өзүбүз чече алабыз жана СССРдин курамынан чыга алабыз деген сөздөр бар экендигин айткан. Бул окуядан соң анын артынан куугунтуктоолор болуп, ал бардык жерде кызматынан четтетилген, бирок студенттер анын эмгектерин бүгүнкү күнгө чейин окушат. Башкача айтканда, биз каршылык көрсөтүүнүн ар кандай тажрыйбаларын таба алабыз. Бул биз үчүн маанилүү, ал бизди өзүбүздү-өзүбүз курман кылуудан сактай алат.

М.Т.: Менимче, азыр эл көп учурда империя менен сиз айтып жаткан чыныгы империялык мамилелерди чаташтырышат. Советтер Союзу метафора катары империябы? Бул метафора эмес, бул реалдуулук, бул экономикалык, социалдык жана саясий жактан дагы чыныгы империя. Анткени дискриминация болгон, биз аны билебиз, расизм болгон, орустарга салыштырмалуу жогорураак жана төмөн турган адамдардын рейтинги болгон. Мунун баары бар болчу. Ал тургай, визуалдык маданиятта да, барельефтерди, фрескаларды карасак, ал жерде адамдар кантип чиймелеп, тизилип калган? Баары дароо көрүнүп турат.

Ал эми экономика, ресурстарды сордуруу. Бүгүнкү күндө Россияда сибирликтер бар болсо да, Сибирдин түпкү эли эмес, ошол жерде жашагандар эле биз колониябыз дешет, бизден баарын алып, ордуна эч нерсе бербейт дешет. Мындай учурлар абдан көп, республикаларды айтпай эле коелу.

Э.Н.: Деколонизация жөнүндө ойлонуп же айта баштаганда эле «Советтер Союзу болбогондо биз дагы эле эшек минип жүрмөкпүз» деген жалпы пикирди угабыз. Модернист – жарык алып келүүчү катары каралат. Мындай цивилизациялык ролдун баасы жана чыгымдар жөнүндө сейрек айтылат.

М.Т.: Тарыхтын субъективдик маанайы жок, биз эмне болорун же болмоктугун билбейбиз. Бирок сиз өзүңүз жадидчилерди айтып кеттиңиз, башкача айтканда, Борбордук Азиянын тарыхы таптакыр башка жолго түшүшү мүмкүн эле. Ошол эле жадидчилер, башка кыймылдар – ал мезгилде улуттук боштондук деп аташкан. Айтмакчы, алар сөзсүз түрдө диний көз карашта болгон эмес, алар, улуттук өзүн-өзү аңдоо, ойгонуу маселелери менен дагы байланышкан. Менимче, алардын идеялары абдан кызыктуу эле, алардын планында Борбордук Азия модернизацияланат деп айтылган, бирок кандайдыр бир өзүнүн үлгүсү боюнча.

Конференцияда жадиддер Германияга, Россияга жана Түркияга кайрылышкан, башкача айтканда, алар бардык жерден билим алышканы айтылды. Советтик модернизациянын келиши менен зордук-зомбулук башталган. Алгач жадиддердин колу менен большевиктер бийликке келип, анан аларды жок кылышкан. 20-жылдардын ортосунда алар (жадиддер) дээрлик бардыгы жок кылынган. Баса, жадиддер алданып калышканын тез эле түшүнүшкөн. Бул тууралуу алардын эскерүүлөрүн жана журналдарын окууга мүмкүн.

Э.Н.: Азыр жаңыдан түзүлүп жаткан тил жөнүндө суроо узатайын. «Түпкү элдер» – бул кимдер?

М.Т.: Маселе, англис тилиндеги терминдер азыр эч кимге жакпайт. Indigenous people – деп азыр эч ким айтпайт. Орусча айтканда, «түпкүлүктүү элдер» (же болбосо жергиликтүү элдер) – дегеле коркунучтуу угулат, бул дагы так эмес термин. Адатта, түпкүлүктүү/жергиликтүү адамдар, мисалы, кылымдар бою бир эле аймакта, модернизмге чейин жашаган америнддер. Бирок бул жерде да белгилүү евроборбордук көз караштар бар. Эсимде, кайсы бир конференцияда мен атам тараптан Кавказдын түпкү элдеринен болом деп айткам (ооба, чындыгында түпкү эл черкестер) жана катышуучулар мага таң калуу менен «сен канаттар менен кийинген индей эмессин, демек сен түпкүлүктүү эл эмессинго» деген суроо менен карашкан. Прогресттин жана модернизациянын жолуна ким көбүрөөк, ким азыраак барган деген элемент бар. Алардын ою боюнча түпкүлүктүү эл модернизацияланган эл эмес. Ошондуктан, мен дээрлик Борбордук Азия элдери кылымдар бою бул аймактарда жашаган болушу мүмкүн, бирок, түпкүлүктүү эмес деп ойлойм. Евроборбордук градация менен караганда ушундай.

Э.Н.: Көрсө, биз түпкүлүктүү элбиз, бирок түпкүлүктүү эместер дагы эле келип, өздөрү менен кошо кандайдыр бир «цивилизацияны» алып келүүдө.

М.Т.: Менимче, бул жерде кутучаны колдонуунун кереги жок, анткени ал Батышка мүнөздүү болгон белгилүү империялык мамилелерди жана анын Жаңы Дүйнөдөгү же башка жердеги басып алууларын сүрөттөйт. Демек, бул логикада индейлер түпкүлүктүү калк, ал эми индиялыктар андай эмес. Бул схема биз үчүн иштебейт. Борбордук Азияда кимдер түпкүлүктүү кимдер түпкүлүктүү эмес? Ал кезде баары көчмөн болгондугун эске алуу керек.

Э.Н. Маселен, биз азиялык экенибизден күмөн санабайбыз. Жакында мен калмак, тыва жигиттери менен сүйлөштүм, алардын «Россия азияттары» деген кыймылы бар. Ал эми, мисалы, татарлар менен башкырлар өздөрүн азиялык эмес, түрктөрдөй сезишет. Бул мага кызыктай көрүнөт, анткени Борбор Азиядан бизге баарыбыз азиялыктардай көрүндүк. Бул эми жаңы «өзүн өзү атоо» мезгили келди дегенди билдириби? Анткени, кеп аттарда гана эмес, кээ бир белгилөөдө – ким ким менен? Ким өзүн кантип аныктайт жана сезет?

М.Т.: Мен мындай деп ойлойм: кандайдыр бир идентификация жеңет. Алар түрк болгондуктан, теги боюнча Азия менен байланышта экени анык. Бирок Түркиядан келген түрктөн сурасаң азиялыкмын деп айтпайт. Осмон империяларында азиялык болууну каалашкан эмес, бирок европалык болуу абдан маанилүү эле. Бул түбөлүк төмөндүктүн комплекси, Россиядагыдай. Дайыма батышты кууп жетип, анын бир бөлүгү болгусу келишет. Бирок ага «ал дагы эле» жетишээрлик «Батыш эмес» экенин айтып келишет. Менимче, татарлар бул жагынан өздөрүн түркизм менен көбүрөөк байланыштырышат жана алар илгертен эле Азиядан бир кадам алыс. Түрктөрдүн тарыхын жана Түркияга кантип келгенин ала турган болсок, алар Борбордук Азиядан ал жакка барып, байыркы грек шаары болгон Константинополду алышат, бул «чет элдик» маданий мурастарды алып, аны менен иштеше башташат. Аны толугу менен жок кылышкан жок, ооба, өздөрү курушту, бирок бардыгын белгилүү бир жол менен курушту. Жыйынтыгында аралаш маданият болуп чыкты. Батыш-чыгыш травмасы ал жерде жашайт. Балким, кандайдыр бир деңгээлде татарлар да ушундай эле көрүнүштү башынан өткөрүп жаткандыр. Алардын тажрыйбасында, бул Россия менен болгон алака, анткени алар Россиянын ортосунда калышты.

Э.Н.: Кызык, бул мобилдүүлүк тууралуу ой жүгүрткөндө, элдер кантип көчүп кетишкен, алар кантип аныкталган, кайсы бир доордо аларга эмне болгон, бүгүн эмне болуп жатат. Ойраттар же калмактар бир кезде Евразия континентиндеги эбегейсиз

зор эл болгон, алар бир кезде чоң аймакты басып өтсө, бүгүнкү күндө башкача. Баса, бүгүн Калмак-Ашуу капчыгайында отурабыз, башкача айтканда, калмактар тууралуу эс тутум ушул жерде жашап калды.

Ооба, баары салыштырмалуу, мен кыргызмын жана эгемендүү жана де-юре эгемен Кыргызстанда жашайм. Айрыкча бул баалуулукту мен калмактар, буряттар, якуттар, тувалыктар менен сүйлөшкөндөн кийин чоң мүмкүнчүлүк катары түшүнө баштадым. Өзгөчө согуштун жана мобилизациянын фонунда орус эместерге башкача мамиле кылган мамлекетте жашагандардын тажрыйбасын көргөн соң.

Сизди уккан, окугандардын баарында, Мадина «ал өзү ким?» деген суроо жаралса керек. Баса, көпкө чейин мен өзүм түшүнө албай жүрдүм. «Менин оюмча, ал биздики, Борбор Азиядан, жок, жок, ал Татарстандан» – деп дагы ойлондум. Өзүңүздү кандай сүрөттөйсүз, сиз кимсиз жана өзүңүздү кайсы иденттүүлүккө киргизесиз?

М.Т.: Мен үчүн этникалык иденттүүлүк башкы нерсе эмес экенин айтышым керек. Тилекке каршы, мен Советтер Союзунда чоңойгондуктан, орус мектепке барууга туура келген. Ата-энем экөө тең башка улуттардан, эне тилдери ар башка болгондуктан, үйдө орусча сүйлөшчүбүз. Анан эне тилди үйрөнүү мүмкүн эмес эле, мектепте окутушчу эмес, кадимки окуу китептер жок, орус-центрлик маданият болгон. Мен өкүнөм, анткени маданиятка толук кандуу кириш үчүн тилди билиш керек. Бирок ошол эле учурда маданият тил гана эмес, ал өзүн-өзү аңдап билүүнүн кандайдыр бир түрү. Мен муну аффекттер, эмоционалдык реакциялар, дене реакциялары менен көп кылгандыктан, Кавказда да, Борбор Азияда да өзүмдү жакшы сезем, анткени менин байланышым бар.

Апам Ташкенттен болгондуктан, атам Нальчиктен болгон. Мен тилдерди билбегениме карабай бул байланышты дайыма сезем. Мен бул мейкиндиктерде кантип жашоону билем.

Э.Н.: Сиз тоолор жөнүндө айттыңыз, паллоо (аш) жөнүндө көптөгөн майда нюанстар менен бөлүштүңүз... бул сиз үчүн кымбат жана жылуу экени көрүнүп турат.

М.Т.: Сиз тамак-аш жана жаратылышты айттыңыз. Бул эки нерсе, аларды өзгөртүү өтө кыйын. Антропологдор адамды өзгөртө аласың, ал толугу менен башка маданиятка сиңип кетет, бирок анын жегени анын маданиятына байланыштуу болот дешет. Адам ар дайым бала кезде жегенине ыктайт. Бул чындык, мен өзүм үчүн айта алам. Жаратылыш. Азыр мен Швецияда жашайм, ал жерде абдан тегиз пейзаж бар, менде вертикал жетишсиз. Мага тоолор жетишпегенин сезем.

Э.Н.: Мен сизди жакшы түшүнүп турам. Менин дагы артымда тоолор бар экенин сезгенде мени коргоп турган ата-энедей, өзүмдү жакшы сезем. Ал эми алар жок болгондо – ишенимсиздик сезими пайда болот.

Биздин конференцияда биз орусчулук жөнүндө биринчи жолу айтып жатсак керек, бул көптөрдү таң калдырды жана кыжырдантты. Бул тууралуу биздин өлкөдө Путиндин улуулугунун алкагында, же белгиленген стандарттардын алкагында гана айтуу адат болуп калганын түшүндүм. Ошондой эле, көпчүлүк маңкурт – бул өтүмүштү эмес, жөн гана эне тилин унуткан адам деп эсептешет. Биз орусча сүйлөшөбүз, азыр орус тили тил гана деп ойлойсуңбу же андан масштабдуубу? Бир жагынан алганда, бул актив, бирок, башка империянын англис тили сыяктуу эле орус тили дагы бир этностун тили эмес экенин сезем. Менин оюмча, орус тили басып алынган, белгиленген мейкиндиктин бир бөлүгү болуп калды.

М.Т.: Албетте. Ар кайсы республикаларда орус тили кандай өзгөргөнү жөнүндө буга чейин көптөгөн эмгектер жазылган, анткени бардык жерде анын өзүнө тиешелүү –

сөгүш, айтылыш гана эмес, сөз айкаштарынын белгилүү бир курулушу да бар. Маселен, мындан 10 жылдай мурун Борбордук Азиядагы орус тилиндеги фатик функциясы тууралуу абдан кызыктуу макала чыккан. Бул Москвада, Борбор Азияда орус тилине жөн гана мүнөздүү болгон маалыматты берүүдөн тышкары, маектешинин өзүнө тартууга аракет кылуу, байланыш түзүү функциясы маанилүү экенин билдирет. Бул Борбор Азия тилдеринен орус тилине которулат, анткени ал тилде Борбордук Азияда сүйлөшүшөт.

Англис тилине келсек, бул жакшы изилденген тема, мисалы, Кариб деңизинде, Индияда, Африкада англис тили кандай экендиги тууралуу постколониядан кийинки көптөгөн эмгектер жазылган. Бул абдан кызыктуу, мен бул жөнүндө өз убагында жазгам. Менин китеп жазгым келгендиги орус эмес, орус тилинде жазган авторлордон орус тилин көргүм келген.

Мисалы, менин досум Афанасий Мамедов, укмуштуудай жазуучу, анын кызыктай аты бар. Ал Азербайжандан келген, бирок Москвага келип, ал жакта 1980-жылдардын аягынан бери узак убакыт бою жашайт, орус тилинде жазат, бул анын эне тили, бирок ал азербайжан тилинде да сүйлөйт, ал тургай еврей тилин да билет, анткени анда еврей каны да бар.

Эмне үчүн өз убагында мен ал жөнүндө жазгым келди? Кариб деңизиндеги англис тилиндей эле, анын орус тилинде азербайжан ноталары дагы бар. Ал Баку-орус тилин белгилүү интонациялары жана обондору менен жеткирүүгө аракет кылат.

Ал эми китепти жазганда, албетте, аны бүткүл Москва партиясы башында кабыл алган эмес. Анткени алар сүйлөп жаткандай көрүнгөн классикалык туура орус тилин жактырышкан. Анан ушундай авторлордун акыры келип чыкканы мени кубандырып, өзүм да жаза баштадым. Белла Лермонтовдун (Биздин замандын баатыры) негизинде роман жаздым. Мен романды Белланын көз карашынан кайра жазууну чечтим, кеп Печорин менен Максим Максимович жөнүндө эмес, Лермонтовдогу дудук жандыктай болгон Белла жөнүндө болду. Роман орус тилинде жазылганы менен тилдин ичин башка жакка буруп, кээде орус кишиси түшүнбөй турган сөздөр менен да жазылган. Мен муну бир жазуучудан үйрөнгөм, анын аты Абделвахаб Меддеб, ал араб, бирок француз тилинде жазат, анткени ал француз колонияларынын биринен келген. Ал мындай дейт: «Мен французча жазам, бирок романымдагы француз тили байыркы Медина шаарынын тар көчөлөрүндөй адашып кете тургандай кылып жазам». Орус тили менен да ушундай кылса болот, биз андан такыр баш тарткандын ордуна.

Биз орусча сүйлөйбүз, бул чындыгында эң сонун үлгү, аны улуттар аралык байланыш каражаты катары колдонобуз, бирок ошол эле учурда тилге сын көз менен кароо керек, ылайыктуу элементтерди, тилге кирбеген айрым сөздөрдү, түшүнүктөрдү киргизсек болот. Ким сүйлөгөнүнө жараша анын табиятын жана обонун дагы өзгөртө алабыз.

Э.Н.: Мен башынан эле орус тилинде сүйлөйм. Кызыгы, кайсы бир конференцияларда, Россияда же башка жерде адамдар мага түшүндүрүп беришет – «эми түшүнүү керек, орус тили ушундай, сага кантип түшүндүрүп берсем, сага түшүнүү кыйын болот» дешет. Мейли, мен аракет кылам деп коём. Бул оюндар тил артыкчылыгы менен байланышкан. Сиз публицистика жазам дедиңиз? Мен үчүн бул ачылыш. Сиз эмне жөнүндө жазасыз?

М.Т.: Мен адабий, көркөм чыгармаларды жазам. Биринчи эмгек менин постсоветтик адабият боюнча китебим менен байланышкан. Менде нааразы болгон сезим пайда болду, анткени сиз академиялык китеп жазганда ал жерде көп нерсени айта албайсыз, анткени академиялык алкак сизди кандайдыр бир жол менен билдирүүгө мажбурлайт. Көбүнчө академиялык монография жазам, андан кийин роман жазам, академиялык китепте кыла албаганымды көркөм адабият менен жасайм.

Мен «Сенин дүйнөңдө мен жолоочумун» деген роман жазгам. Бул эмгекте өтүп бара жаткан адамдын өзүн-өзү сезүү сезими жөнүндө сөз болот-адам өзүн маданиятта чоочун адамдай сезет. Романда менин кийинки советтик тажрыйбам, орус-тардын арасында «улутчул», өспүрүм, анан студент болуу деген эмнени билдирери тууралуу көптөгөн автобиографиялык нерселер бар.

Анан мен Кавказда, Борбор Азияда гендердик мамилелер кандайча курулуп жаткандыгы жөнүндө биринчи китептердин бири болгон деколониялык гендердик гносеология жөнүндө китеп жаздым, бул эмгек «Батыш феминизми» жөнүндө эмес, Романда орус армиясынын Кавказды басып алууда өзүн кандай алып жүргөнү, жергиликтүү кыздардын кулчулукка сатылганы, расизм тууралуу үрөй учурарлык нерселер бар эле. Мен күндөлүктөрдү чогултуп, аларды басып чыгарчумун, анткени 90-жылдардын аягы эле. Мисалы, бир орус офицери мындай деп жазат: «Кечээ биз колго түшкөн черкес кыздарды көргөнү барганбыз, ал жерде бир туткун кыз отурганына таң калдым, ал абдан аппак экен». Алар черкес, indigenous people – болгондуктан, алар кара болуш керек деп эсептеген, стереотип аларга иштеген. Дагы бирөө: «Биз бул жерде, Кавказда, абдан кызыксыз, азиялык бир тешикте согушуп жатабыз», – деп жазган. Анын айтымында, эгер Европада согуш болсо, согушуу кызыктуураак болмок.

Романда мен мунун баарын түшүнүүгө аракет кылдым, ал кезде тирүү болгон көптөгөн күбөлөр менен болгон маектер бар. Анын ичинде Совет бийлигинин алгачкы жылдары дагы чагылдырылган. Бул китепти жазып бүткөн соң, эми роман жазуу керек экенин түшүнгөм. Роман «Залумма агра» деп аталат, ал жарым-жартылай менин үй-бүлөм жөнүндө, апам тараптан үй-бүлө тагдыры айтылат. Тайенем чынында татар болгон, бирок 20-жылдардын башында Троицктен Ташкентке качып кеткен. Роман ал жөнүндө. Кийин аты-жөнүн, фамилиясын, жашын өзгөртүп, паспорт беришкен, жаңы документте ал өзбек экени жазылган. Менимче, ал жашынып жүргөн. Ал тайатама турмушка чыккан. Мен алар жөнүндө аз билем, анткени тайенем 7-8 жашымда каза болгон. Мен апамдан алар жөнүндө укчумун, бирок романды өзүм анын жашоосун элестетип жаздым.

Кокус колума открытка түшүп калды, XIX кылымдын аягында цирктин, акробаттардын сүрөттөрү түшүрүлгөн открыткаларды сатчу, ал кезде мындай открыткалар мода болчу. Бир картада мен сыяктуу афро-америкалык чачтуу кызды көрдүм жана ал открыткада «Барнум циркиндеги Черкес сулуусу» деп жазылган. Анан мен бул окуяга таң кала баштадым, көрсө, XIX кылымдын аягында АКШда черкес сулууларынын культу болгон экен. Алардын баары жасалма болчу, алар экзотикалык костюмдарды кийген, ушунчалык жайнаган чачтуу америкалык аялдар болчу. Кулчулук дүйнө жүзү боюнча жоюлуп жаткан алгачкы жылдарда көптөгөн империялар тез арада акча табуу үчүн кулдарды сата башташкан. Анын ичинде Россия империясы. Көптөгөн черкес аялдары Константинополь базарларында кулчулукка сатылган. Алардын саны абдан көп болгондуктан, алардын баасы арзандаган. Нью-Йорктогу бир цирктин ээси «черкес кулун сатып алып кел, циркте көрсөтөбүз жана бул америкалык капитан бошоткон кул аял деп жазабыз» деп кат жазат. Ага досу мындай деп жооп жазат: «Мен аны сатып ала албайм, анткени ал дагы эле кымбат экен, андан көрө Джейнди же Мэринди жасантып, бул черкес сулуусу деп айткыла».

Бул окуя мени абдан кызыктырды, ал жердеги черкес аялдары эң ак болуп көрүнөт, ал ак расага таандык, бирок ал түрктөрдүн кулчулугунда, башкача айтканда, түрктөргө карата белгилүү бир мамиле бар. Айткандай эле, чыныгы окуялар болгон, мен чындыгында кулчулукка сатылган черкес аялдарын билем жана алар кайсы гаремде болгону аныкталган. Алардын көпчүлүгү кулчулуктан кутулууну көздөшкөн, Осмон империясында сотко кайрылып, эркиндикке чыгуу мүмкүнчүлүгү бар эле, алар бул мүмкүнчүлүктү дагы колдонушкан. Роман мындай окуялар менен да толукталган.

Азыр мен ковид учурунда бир катар окуяларды цикл кылып жаздым. Алар абдан караңгы жана жакынкы келечекте, кандайдыр бир катастрофа, эпидемия же өзөктүк

согуш болуп, бардык каармандар аман калууга аракет кылып жатканын чагылдырат. Бул же бир жакка качуу, мисалы, бир топ адамдар тоого кетип, ал жактан кароосуз калган үйдү таап, ошол жерде жашоого аракет кылышат – үч аял жана ит, бул бөлүк «Фурия» деп аталат. Башка жерде дүйнө, тескерисинче, стерилдүү, баары көзөмөлдө, баары беткап, кол кап кийип жүрүшөт, бирок адамдар мындай дүйнөдө болгусу келбейт, тополоңдор болуп, бир убакта алар каршы чыгып, мындан көрө өз жаныбызды кыйышыбыз керек дешет. Мунун баары ковидге байланыштуу ойлордон шыктандырылган.

Азыр мен согуш жөнүндө цикл жазып жатам. Кызыгы, согуштун башталышы менен орусча сүйлөшпөй калгам, сиз менен биринчи жолу сүйлөшө баштадым. Цикл англис тилинде жазылат, анткени аны орусча жарыялоо баары бир ийгиликсиз болуп калат окшойт.

Э.Н.: Бул китептерди окусак болобу?

М.Т.: Ооба, мурунку китептер орус тилинде болчу, алар басылып чыккан. Бирок, албетте, Россияда мындай темага кызыгуу эч качан болгон эмес. Ошондуктан, басмаканага келгенде, алар менин китептеримди түшүнгөн эмес, анткени формат башкача эле.

Мен «Залумма агра» романимди алып келген бир белгилүү басмакананы эстедим, алар: «Жакшы, түшүнөм, сен өз маданиятыңыздын ырчысысыз» деди. Башкача айтканда, бир аз жаңыланган, бирок өз маданиятынын ырчысы болгон акын сыяктуу улуттук жазуучулар бар деген советтик түшүнүк анда бар эле. «Ал эмне кыла алат? Эмнени көрсөм, ошону ырдайм» – дегендей. Ал эми ирония, пародия, постмодернизм элементи бар экенин түшүнө албай калды. Ошондуктан, ал китеп басылып чыккан, бирок көңүл деле бурулган эмес.

Кээ бир ковид окуялары орус тилинде жарыяланган, бирок алар кеңири аудиторияга түшүнүксүз болуп калгандай. Менде үч окуядан турган триптих түзүү идеясы бар. Алардын бири ХХ кылымдын башында, революцияга жана эмиграцияга байланыштуу, бир аял күйөөсү менен Россиядан Парижге келет. Окуя алардын кантип аман калганы жөнүндө болот. Андан кийинки окуя, 100 жылдан кийин, башкача айтканда, азыр, Тбилисиде эне-бала табышат, алар да аман калууга аракет кылат. Ал эми үчүнчү окуя азыркы күндөн 100 жыл өткөн доорду чагылдырат.

Э.Н.: «Эсимде» пайда болгондон бери биз өзүбүз жөнүндө өтө аз, кээ бир ярылктарды гана билерибизди түшүндүм. Бирок сиз менен болгон маекте биз Кавказ, Түштүк Америка жөнүндө эч нерсе билбей турганыбызга ынандым. Биз Украинага барып, бул өлкө жөнүндө эч нерсе билбегенибизди, маанилүү нерселерди ачып берген нюанстарды тааныбай турганыбызды түшүнгөм. Биз башкалар тарабынан сүрөттөлгөн дагы бир Украинаны билчү экенбиз. Биз украиналыктардын жашоосу, күрөшү, үндөрү, стереотиптери жөнүндө дээрлик эч нерсе билген эмеспиз. Менин оюмча, деколониалдуулук темасы өзүнүн активисттик маанисинен тышкары бул дүйнөнү таптакыр башка өңүттөн көрсөтүп турат. Сиздин китебиңиздегидей эле бул союздук республикалардын бирдейлиги жөнүндө эмес, кеп айырмачылыктар, ар түрдүү үндөр жөнүндө.

М.Т.: Дал ушул нерсе мени өз убагында кызыктырган. Мага ар ким өзүнүкүн гана изилдей турган болсо, анклавдар, майда жабык топтор калып, башкалар жөнүндө эч нерсе билбей калуу коркунучу бардай сезилген. Чынында, ошондой. Мисалы, глобалдык түштүк эли биз жөнүндө, биздин тарых жөнүндө эч нерсе билишпейт. Мен эми Батыш жөнүндө айтпай эле коеюн. Ошол эле Түштүк америкалыктар биз жөнүндө эч нерсе билишпейт. Мен да баарыбызды байлап турган кандайдыр бир трансверсалдык горизонталдарды табышым керек деп ойлойм.

Э.Н.: Ооба, карап көрүү, салыштыруу керек. Ар түрдүү практикалар жана мүмкүнчүлүктөр бар. Мадина, деколония процесстери жөнүндө көбүрөөк билгиси келген адамдарга эмнени окууну сунуштайт элеңиз? Анткени, бир жагынан бул тенденциянын бир түрү болсо, экинчи жагынан аны аныктоого аракет кылган сайын бул жөнөкөй эмес экенин түшүнөсүз. Түшүнүү, окуу аздык кылат, кабыл алуу же кабыл албоо андан да чоң милдет.

М.Т.: Ооба, чынында эле көп китептер бар. Эгерде классикалык деколониялык теория жөнүндө айта турган болсок, анда бул, албетте, бул теорияны жараткан үч адамдын эмгектери. Булар Дюссель, Кижано жана Миньоло.

Дюссель (Энрике Дюссель Доминго Амбросини) – философ, башында ал атүгүл марксисттик философу жана боштондуктун теологу болгон. Бирок ал биринчи жолу «караңгы колониялык тарап» жок болсо модернизм жок деген идеяларды иштеп чыгат. Модернизм окуу китептеринде жазылгандай, Агартуучулук (просвещения) заманында эмес, андан мурунку 16-кылымда Американы басып алуу жүрүп жаткан мезгилден башталат деген ойлорду айтат.

Кижано (Анибал Кижано Обрегон) – колония концепциясын ойлоп тапкан жана аны эмне үчүн классикалык империя болбосо да, Советтер Союзуна колдонууга болорун түшүндүргөн. Башкача айтканда, бул колонизаторлуктун классикалык түрү эмес, калган көлөкөсү же изи: баары эркин болуп көрүнгөндөй, бирок анын кесепети башыбызда, дүйнөнү көргөн көз карашыбызда калып калганын түшүндүрөт.

Миньоло (Вальтер Миньоло) – бул учурда эң белгилүү изилдөөчү. Ал экөөбүз билимдин колониялуулугу жана эстезистин колониялуулугу, искусство менен байланышкан нерселер, бул дүйнөнү кабыл алуу боюнча көбүрөөк иштедик.

Бирок жеке өзүмө, деколонизализмди изилдөөчүлөрдүн жана жазуучулардын ичинен мага аялдар көбүрөөк жагат. Мисалы, Мария Лугонес, биз бири-бирибизди билчүбүз, дос болчубуз, мен аны абдан жакшы көрөм. Тилекке каршы, ал бир нече жыл мурун каза болду. Лугонес көп жазган эмес, анткени башка ишмерлерден айырмаланып, ал академиялык карьерага умтулган эмес. Ал доцент болуп иштеген, ал тургай профессор болгон эмес. Бирок, ошол эле учурда ал жигердүүлүк/ активдүүлүк менен алектенген. АКШда жашап жүргөндө ал аз камсыз болгон испан үй-бүлөлөрүнүн балдарына жардам берип, англис тилин тезирээк үйрөнүшү үчүн алар үчүн мектептерди уюштурган. Ал ар дайым түрдүү долбоорлорго катышкан. Мага анда башкаларда көп кездешүүчү этноцентризм, топтук идентификация болбогону жагат эле. Анткени, көп адамдар деколонизализмди улутчулдук менен чаташтырышат, бул таптакыр башка нерселер. Мисал келтирейин, биз постколониялык жана постсоциалисттик феминизмдердин ортосундагы диалогдун мүмкүндүгү боюнча конференция өткөрдүк, тиешелүүлүгүнө жараша мурдагы СССРден, Борбордук Европадан, мурдагы социалисттик өлкөлөрдөн адамдарды чакырдык.

Глобалдык Түштүктөн адамдарды чакырууга аракет кылышкан, бирок алардын көбү социализм менен биригүүнү каалашкан эмес, анткени алар үчүн бул түшүнүксүз, алар жакшы же жаман дегиси келген эмес жана СССРди империя катары кабылдагысы келген эмес. Конференцияга Мария Лугонес дагы катышкан. Элестеткиле, көбүнчө колониялык кандайдыр бир тажрыйбага ээ адамдар отурат, анткени, албетте, Чехия болсо да, баары бир, алар белгилүү бир деңгээлде СССРден да Европадан да колониялык тажрыйбага ээ болушкан. Европа аларды ар дайым жакыр туугандай эсептеп – бул Батыш Европа эмес, демек алар үчүн дагы эле Европанын кандайдыр бир түрү эле. Конференцияда жаш, белгилүү афро-европалык феминист сүйлөп жатат, ал бардыгын окутуп жаткансып, бул жерде баарыңар ак адамдар экениңерди жана өзүңөрдү күнөөлүү сезишиңер керек экенин түшүндүгө аракет кылып жаткан. Мария Лугонес ордунан туруп, докладчикке кечиресиз, бирок бул жерде ак ким бар деди? Башкача айтканда, ал дароо эле кесилишкен чекиттер, кагылышуулар, ар кандай тажрыйбалардын биригиши бар экенин, аны аныктоонун башка

көптөгөн топтук формалары түшүнбөгөн нерсени түшүндү. Мисалы, афро-феминизм көбүнчө муну кара түстүү адам гана түшүнө алат, башка эч ким түшүнө албайт деп курулган. Айрыкча бул Европада. Лугонестин ою боюнча, биз баарыбыз ар түрдүүбүз, бирок биз бирдейбиз жана биз ар түрдүү болууга укуктуубуз. Биз бул айырмачылыкты сактап калууга мүмкүндүк бере турган терең коалицияларды түзүшүбүз керек. Мария Лугонес ошондой эле башка адамдардын дүйнөсүн сүйүү менен кыдыруу идеясына ээ. Ал биздин көзүбүздө башка болуу эмнени билдирерин жана алардын көз алдында биз болуу эмнени билдирерин түшүнүүгө аракет кылып, башка адамдын дүйнөсүнө киришибиз жана түшүнүшүбүз керек дейт. Башкага чындап эле олуттуу кызыгуу, үстүртөн, стереотиптик кабылдоодо болбошу керектигин айтат.

Э.Н.: Бул абдан маанилүү, анткени көптөр деколонизацияны жөн эле апыртылган доомат деп ойлошот. Деколониализмди ультра улутчулдук менен алмаштыруунун кандайдыр бир түрү бар. Биз жөн гана ар кандай адамдар жөнүндө сүйлөштүк, муну бирөө түшүнөт, бирок бирөө түшүнбөйт. Биз айттык – бул процесс жана аны баары эле түшүнө бербейт, сиз айтып жаткан үч авторду баары эле окуй албайт. Көптөгөн адамдар ар кайсы убакта эзилгенин сезип, аны ультра улутчулдукка айландыра башташат, же биз салттуу степлингге өтөбүз. Менин оюмча, деколонизация — кадыр-баркка тынч ээ болуу.

М.Т.: Ооба, биз биринчиден революцияны уюштуруу зарылчылыгы жөнүндө эмес, кадыр-барк жөнүндө айтып жатабыз. Бул, биринчиден, өзүнө өзү сын, иш, бул кадыр-баркты, дүйнө менен гармониялуу мамилелерди куруу. Жок, анын улутчулдукка эч кандай тиешеси жок. Биз көбүнчө улутчулдукка, улут жана мамлекет түшүнүктөрүнө өтө күмөн санагандыктан, бул биздин мүмкүнчүлүктөрүбүздү абдан чектейт.

Эмне үчүн биз дүйнөлүк колониализм жөнүндө айтып жатабыз? Бул дүйнөдөгү ар бир адам тигил же бул жол менен башынан өткөргөн нерсе болгондуктан, бул биздин тажрыйбабызды бириктирип турат. Ал эми бир гана улуттук каада-салтыңызга көңүл бурсаңыз, бул сиздин горизонтүңүздү абдан чектейт.

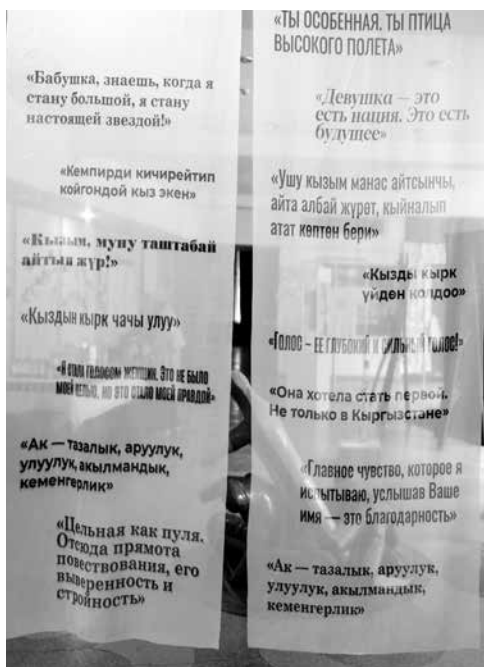
Э.Н.: Мадина, сиз үчүн эс тутум деген эмне?

М.Т.: Бул абдан татаал суроо. Менимче, ар тараптуу кароо керек. Мен үчүн бул маанилүү, анткени эс тутум кандайдыр бир түрдө азыркы учурда жашап, бир нерсени жаратууга, келечек жөнүндө ойлонууга жардам берет. Анткени сапатисттердей өткөн күн артыбызда эмес, алдыбызда экенине ишенем. Өтүмүш – бул дайыма азыр жашоого жана бар болууну улантууга, кандайдыр бир үмүткө ээ болууга жардам берген нерсе. Мен үчүн эс тутум – бул абдан эмоционалдуу нерсе, мен көбүнчө эмоциянын кандайдыр бир түрүн баштан өткөрөм же бул материалдык эс тутум, кээ бир нерселер, жыттар, үн. Мисалы мен архив деген сөздү жактырбайм, архив деген ушунчалык ишенүүгө болбойт, өзгөчө тарыхыбызды алсак, жарымы жок, талкаланып, же туура эмес бир нерсе жазылган. Мен архивге караганда эс тутумга көбүрөөк ишенем. Эл ооздон-оозго өтүп жаткан алардын эскерүүсү, жамааттык, оозеки, маданий эс тутуму гана эмес. Эмне үчүн мен сүрөтчүлөр менен көбүрөөк иштешем? Мен аларды жакшыраак түшүнгөндөй туюлат, алар көп нерсени түшүнүп, метафоралык, символдук түрдө жеткире алышат. Академик изилдөөчү муну дайыма жасай албайт, академиктердин ар дайым эле куралдары боло бербейт, бирок сүрөтчү же жазуучу бул нерселерди жасай алат.

Э.Н.: Рахмат, Кыргызстанга дагы келиңиз, көрө турган, сүйлөшө турган нерселерибиз көп.

М.Т.: Ыраазычылык менен, чоң рахмат!

«ЭСИМДЕ» – Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын XX-XXI кылымдардагы эс тутумун жана тарыхын изилдөө жана түшүнүү боюнча изилдөө жана талкуу аянтчасы. «Эсимде» теоретиктердин жана практиктердин коомчулугун өз тегерегине бириктирип, изилдөөлөрдү, талкууларды, мастер-класстарды жүргүзүп, басма иштерин жүргүзөт. Эсимде III «Эс тутум өткөөлүндө» – үчүнчү эл аралык конференция, анда «Маңкурттун түшү» (2020) жана «Эс тутум тилин издеп» (2018) конференциялары уланууда.

«ЭСИМДЕ» КОМАНДАСЫ:

Эльмира Ногойбаева
Айдай Алгожоева
Гүлзат Алагөз
Асел Рашидова
Миржан Балыбаев
Асел Асанбекова

ЫРААЗЫЧЫЛЫК БИЛДИРЕБИЗ:

Конференция волонтерлору:

Кенже Эркинбекова
Медина Самидинова
Айпери Болотжан
Айсүлүү Жумабекова
Уулай Эргешали кызы

Айгуль Мамбетказиева, Гапар Айтиев атындагы улуттук көркөм сүрөт музейи

Асел Мурзакулова
Асел Доолоткельдиева
Аскат Чыналы
Айша Камчибекова, ENELERDEN
Манас Медетов
Kyrgyz Concept
Smart Hotel

#6 2023

